

XII

KORUNK

FÓRUM • KULTÚRA • TUDOMÁNY

BALÁZS IMRE JÓZSEF
BICSOK ZOLTÁN
CSÁKÁNY ERIKA
ERDÉSZ ÁDÁM
FERKÓ ZOLTÁN
GAAL GYÖRGY
HAMMERSTEIN JUDIT
HERMANN GUSZTÁV
MIHÁLY
HERMANN RÓBERT
KINCSES KATALIN
MÁRIA
KOVÁCS KISS GYÖNGY
MÉSZÁROS KÁLMÁN
MIKLÓS ALPÁR
SAS PÉTER
SEBESTYÉN MIHÁLY
SZABÓ E. ISTVÁN
TOTH SZILÁRD

12

ERDÉLYI KISHISTÓRIÁK
MÁRKI SÁNDOR – 100

III. FOLYAM
2025.
DECEMBER

XX

KORUNK

FÓRUM • KULTÚRA • TUDOMÁNY

HARMADIK FOLYAM • XXXVI/12. • 2025. DECEMBER

TARTALOM

BICSOK ZOLTÁN • „Mars és Pallasz szolgálatában” a sepsiszentiványi Henter család két rangemelése és három címerváltozata	3
KOVÁCS KISS GYÖNGY • Kolozsvári házak és lakóik	12
SAS PÉTER • „Házsongárdi fátyol”. A kolozsvári temető poétikája	24
GAAL GYÖRGY • Az első erdélyi botanikus kert	35
MIKLÓS ALPÁR • Jókai Mór a parajdi sóbányában (1853)	46
SEBESTYÉN MIHÁLY • Adalék a mikházi ferences kolostor 20. századi történetéhez	53
HERMANN GUSZTÁV MIHÁLY • „Székelykedés” a „kicsi magyar világban” (A székely eredetmítosz feléledése 1940 és 1944 között)	58

■ HISTÓRIA

MÁRKI SÁNDOR – 100

ERDÉSZ ÁDÁM • Történetírás és emlékezetpolitika mozgó határai Márki Sándor történetírói munkásságában	66
HAMMERSTEIN JUDIT • Szövetséges vagy fenyegető hatalom Oroszország? Márki Sándor írásai az orosz–magyar kapcsolatokról	74
HERMANN RÓBERT • A forradalom és szabadságharc első korszerű szintézise: Márki Sándor milleniumi összefoglalója	85
KINCSES KATALIN MÁRIA • Kultuszkövető volt-e Márki Sándor? A Rákóczi-életrajz	94
TOTH SZILÁRD • Egy karrier és egy világkép összeomlása: a román megszállás és Márki Sándor utolsó kolozsvári évei	103
SZABÓ E. ISTVÁN • Márki Sándor társadalmi kapcsolatai Kolozsváron (1893–1913)	113

■ KÖZELKÉP

FERKÓ ZOLTÁN • Egy év Erdélyben – avagy az Transylvániában
kóborló szegény vágáns könyörgései és sóhajtasai az erdélyországbeli
állapotoknak felettébb savanyú voltáról 118

■ TÉKA

BALÁZS IMRE JÓZSEF • Transznacionális áramlású álmok, mondatok .. 121

■ ABSTRACTS 125

■ KÉP

CSÁKÁNY ERIKA

ALAPÍTÁSI ÉV 1926

Kiadja a Korunk Baráti Társaság ■ Főszerkesztő: KOVÁCS KISS GYÖNGY (történelem)

■ A szerkesztőség tagjai: BALÁZS IMRE JÓZSEF (főszerkesztő-helyettes, irodalom),
CSEKE PÉTER (médiatudomány), GYÖRFFY GÁBOR (társadalomtudományok), RIGÁN LÓRÁND (filozófia,
a Korunk–Komp-Press Kiadó felelős szerkesztője)

■ Gazdasági vezető: KOVÁCS GÁBOR ZSOLT, BALÁZS JÚLIA (titkárság, tördelés), DEÁK SZIDÓNIA (korrektúra)

■ Grafikai arculat: KÖNCZEY ELEMÉR, SZENTES ZÁGON

■ A Korunk grémiuma: DERÉKY PÁL, HORKAY HÖRCHER FERENC, ILIA MIHÁLY, KOVÁCS ANDRÁS,
ROMSICS IGNÁC, TÁNCZOS VILMOS, ZALÁN TIBOR

■ Kiemelt támogató a Communitas Alapítvány és a Romániai Magyar Demokrata Szövetség.

A megjelenéshez továbbá támogatást nyújt a a Miniszterelnökség Nemzetpolitikai Államtitkársága,
a Bethlen Gábor Alap, az Iskola Alapítvány, a Nemzeti Kulturális Alap, az Amerikai Magyar Koalíció – Cultural
Foundation for Transylvania és a Kolozs Megyei Tanács

■ Szerkesztőség: Kolozsvár, Str. gen. Eremia Grigorescu (Rákóczi út) 52.

Telefon: 0264-375-035; 0742-061-613; ■ Postacím: 400750 Cluj, OP.1. cp. 273, Románia;

Internet: www.korunk.org; <http://epa.oszk.hu/00400/00458>; e-mail: korunk@gmail.com

■ Nyomda: ALUTUS, Csíkszereda, Hargita út 108/A. Tel./fax: 0266-372-407

■ Előfizetést a szerkesztőség is elfogad: egyévi előfizetés díja 120 RON.

A KORUNK magyarországi terjesztését Tóth Ernő Béla E. V. végzi;

a lap megrendelhető a következő telefonszámon: 06-303-539-724, illetve e-mailen: erno.toth.deb@gmail.com

■ Revistă culturală finanțată cu sprijinul Consiliului Județean Cluj

■ Revistă editată de Asociația de Prietenie Korunk

(400304 Cluj-Napoca, str. gen. Eremia Grigorescu nr. 52.; Cod fiscal 5149284)

■ ISSN: 1222-8338

BICSOK ZOLTÁN

„MARS ÉS PALLASZ SZOLGÁLATÁBAN”

**A sepsiszentiványi Henter család két rangemelése
és három címerváltozata**

A közkézen forgó család- és címertörténeti munkák (Nagy Iván, Pálmay József, Johann Siebmacher-féle címergyűjtemény)¹ a sepsiszentiványi Henter család kapcsán kivétel nélkül egy harmadolt pajzsba szerkesztett, összetett címet jelölnek meg a család jelképeként. A süvegezéssel harmadolt pajzs középső, kék színű mezejében, központi alakként hármasként helyezett koronán (heraldikai) jobb irányba fordult őrdaru áll, amint nyakát nyílvessző üti át, a két vörös színű, oldalsó mezőben pedig egy-egy tárgy lebeg: jobbról egy kard, balról egy író toll. A félig jobbra fordított koronás sisakból kék-arany és vörös-ezüst (néhánykor kék-ezüst, vörös-ezüst) színű takarók omlanak alá; sisakdísz nem ábrázolnak. E címerváltozat nagy vonalakban megegyezik a család 1744-ben szerzett bárói címerével, annyi eltéréssel, hogy annak sisakdísz is volt. Az említett munkák azt ugyan jelzik, hogy a család egyik ága 1744-ben rangemelésben és címerbővítésben részesült, azt azonban már nem, hogy az általuk közölt címerrajz valójában a sepsiszentiványi bárói ág címerét ábrázolja, és nem emlékeznek meg sem a család ősi címerváltozatáról, sem a csíkszentimrei bárói ág címeréről. A Siebmacher-féle címergyűjtemény nyomán ugyanez a változat került be a Henterek címereként a milleniumi vármegyétörténetek közül *Szolnok-Dobokavármegye monographiájába*² és *Szatmár vármegye monográfiájába*³ is.

**Ha túl sok katonát
nem is adtak Mars
szolgálatába, és kül-
nöbbség hűtötték nem
is fűződnek a neveik-
hez, Pallasz Athéné
iránti elkötelezettségük
okán kétségtelenül
érdemesek az utókor
emlékezetére.**

A szakirodalomban uralkodó zűrzavarra gyaníthatóan Kővári László 1854-ben megjelent *Erdély nevezetesebb családai* című munkája⁴ adott alapot, aki elsőként foglalkozott szakszerűen a család leszármazásával, de aki ismertetésében csak br. Henter (I.) Dávid bővített címerét írta le (munkája végén arról rajzot is közölt), és ezzel követőiben az a látszat alakulhatott ki, hogy az mindkét bárói ágat megillette, holott csak és kizárólag a rövid életű sepsiszentiványi bárói ágé volt (legalábbis jogszerűen csak ők használhatták). A félreértésekhez ugyanakkor bizonyára az is hozzájárult, hogy az utolsó sepsiszentiványi báró, (III.) Ferenc háromszéki főkirálybíró pecsétnyomója – halálát követően és egyelőre ismeretlen körülmények között – a csíkszentimrei nemesi ághoz került, amely azt (és annak egy kisebb változatát) a 19. század első felében, legalább két nemzedéken keresztül használta.

„Felemelt lábában az éberség jelképeként gömböt tart” – a nemesi címer ábrázolásai

■ A sepsiszentiványi Henter család ősi címerének legkorábbi ábrázolásai már a 17. század közepéről, második feléből ismertek. Ezt a vélhetően önjogúan felvett nemesi címet használta a család összes ága a 18. század közepéig, amikor a bárói rangemlések (1744, 1754) megtörténtek, a köznemesi jogállásban megmaradt ágak pedig a továbbiakban is e változattal éltek. A korai, színjelzést még nem alkalmazó ábrázolásokon az ősi címer ismeretlen színű pajzsba szerkesztve jelenik meg: stilizált koronán jobb irányba fordult, nyakán nyílvezzőtől sebzett daru felemelt jobb lábában követ tartva áll (tehát valójában őrdaru). E címer talán legrégebbi, ugyanakkor igen tetszetős ábrázolása egy, a 17. század derekáról, második feléből származó asztali edényen, ún. cápás poháron maradt fenn, amely a 19. század közepén került a kézdialbisi református egyházközség tulajdonába, és amelynek megrendelője Henter (I.) Pál sepsiszentiványi birtokos lehetett, hiszen a Henter–Szilvássi házassági címet ábrázolja.⁵ De ugyanez a motívum – bár naivan kezdetleges kivitelezésben – tűnik fel az 1719. évi pestisben elhunyt Henter Katalin és gyermeke csíkszentkirályi jelvényes emléktábláján, vagy éppen a csíkszentimrei Henter-kúria timpanonjának címerében is.⁶

Az átlótt nyakú őrdaru képe végigkíséri a család 17–19. századi történetét, állandó szereplője a különféle (sepsiszentiványi, csíkszentimrei, légeni, magyar-

Henter (I.) Lajos viaszpecsétje a család nemesi címerével (1797)

frátai) ágakból származó nemesi rangú Henterek címeres pecsétjeinek, kisebb eltéréseket csupán az időről időre óhatatlanul bekövetkező stílusváltozások, a „náj-módi”, és némelykor a vésnöki lelemény okoz. Ez utóbbi kategóriába sorolható az egyik korai családtag, Henter (II.) Benedek alcsíki alkirálybíró 1685-ből származó ostyapecsétje, amely a különleges készítési technikán túlmenően, az ábrázolt címerkép miatt is különleges, hiszen egészen szokatlan kialakításban, vese alakú pajzsban ábrázolja a családi címet, és a megnyújtott kerethez igazodva a koronán álló, lábában kavicsot tartó darut „kelepelve”

(csőrét felfelé tartva és összeverve) jeleníti meg.⁷ E naturalisztikus ábrázolásmódnak aztán a későbbiekben nem lett folytatása, a bátor megoldás úgymond heraldikai „zsákutcának” bizonyult. De ugyancsak a vésnöki lelemény sorába illeszkednek azok a megoldások is, amikor a homorú oldalakkal szerkesztett, és így meglehetősen „karcsúvá” váló pajzsban a daru nyakát nem vízszintes, hanem balharánt irányú nyílvevő üti át, mint pl. (II.) István regalista 1792-ből fennmaradt viaszpecsétjén⁸ vagy (I.) Lajos fő kormányiszéki kancellista 1797. évi lenyomatán⁹ (ez utóbbinak az is különlegessége, hogy az őrdaru nem a szokásos hármas halomra helyezett koronán, hanem egyenes talajon áll).

Ami a címerábrázolási divatok változásait illeti, a Henter család címeres pecsétjeit tanulmányozva jól követhetőek a főbb csapásirányok. A korai, 17–18. század fordulóján élő családtagok címerük megjelenítésére még egyszerűbb kivitelű *pajzscímert* használtak (azaz csak egy pajzsot, egyéb kellékek, ún. pajzskorona, vagy sisak, sisakdísz és takarók nélkül). E stílust képviseli Henter (II.) András csíkszentimrei birtokos kartusba szerkesztett címere 1680-ból fennmaradt pecsétjén¹⁰ és a sepsiszentiványi ágból való Henter (I.) Elek fő kormányiszéki iktató pajzsba nem szerkesztett jelvénye, amelyet 1720. évi pecsétje őrzött meg.¹¹

A 18–19. századi családtagok már inkább az ún. *teljes címert* részesítették előnyben, amelyben a pajzs kiegészült a szokásos heraldikai kellékekkel: sisakkal, sisakdísszal és takarókkal. E körből viszonylag sok lenyomat lenne említendő, a legkorábbi és egyben talán a legszebb kialakítású viszont a sepsiszentiványi ágból származó Henter (II.) Gáspár plébános 1711. évi pecsétje.¹² Félttestvére, (I.) Dávid ítélőmester 1742-ből fennmaradt lenyomata¹³ és a csíkszentimrei ágból származó (II.) Ádám 1739. évi,¹⁴ de akár a Kolozs vármegyei, légeni ágból származó (II.) Elek ülnök 1781. évi pecsétje¹⁵ is a címerkép tekintetében hasonlóak, kivitelezésük minősége azonban messze elmarad (II.) Gáspár pecsétjétől, tipáriumai láthatóan kevésbé képzett vésnökök munkái voltak. A század vége egyértelmű minőségi javulást hozott, Henter (II.) István fiai: Ignác jogügyigazgatósági iktatóként (1791), (I.) Lajos fő kormányiszéki kancellistaként (1797) és Imre bécsi egyetemi hallgatóként (1800) kifejezetten szép kialakítású pecsétnyomokat használtak.¹⁶

Az újabb generációk teljes címert ábrázoló pecsétjei – némileg megkésve a hasonló társadalmi státuszú erdélyi családok címeres pecsétjeihez képest – a 18. század végén kezdik alkalmazni a heraldikai színek egyezményes (vonalkázásos módszer szerinti) ábrázolását. Az ősi Henter-címer színei először a csíkszentimrei nemesi ágból való (II.) István regalista 1792-ből fennmaradt viaszpecsétjén¹⁷ tűnnek fel: a család címerállata kék színű pajzsban kerül ábrázolásra; a lenyomat élettensége miatt azonban a további címerelemek színei nem azonosíthatóak. A színjelzés tekintetében fia: Henter Imre fekete viaszpecsétjével (1800) sem vagyunk sokkal szerencsésebbek, ez esetben is jól látható, hogy a pajzs színe kék, illetve az őrdaru zöld talajon áll, de a címer további elemeinek színe nem azonosítható.¹⁸

Engedve a kor divatjának, a 19. század elején a Henterek nemesi címere némileg módosulva tűnik fel. (II.) István negyedik fia: (III.) István 1811-ből fennmaradt pecsétjén egy köztes, *pajzskorona*s típus szerepel, amely grafikáját tekintve a két eddigi megoldás (pajzscímer és teljes címer) között félúton található: ez esetben a címerpajzs fölé nem sisak és sisakdísz, hanem lebegő rangjelző korona, egy ötgöngyös nemesi korona került. A rossz állapotú, hiányos és meglehetősen kopott felületű, fekete lenyomat svájci pajzsba szerkesztve ábrázolja a

kisebb halmon jobbra fordulva álló, nyakán vízszintes irányú nyílvezzővel átlótt őrdarut.¹⁹ A család ősi címerének e három típusa végigkíséri a Henterek egész történetét, fontos azonban hangsúlyozni, hogy ezek nem tekintendők önálló címerváltozatoknak, ugyanazon címernek koronként, divathatások vagy technikai szükségszerűségeik miatt eltérő ábrázolásai csupán.

„Kivont kard és íróttoll” – az 1744. évi bárói címer ábrázolásai

■ A Henter család sepsiszentiványi főágának egyik tagja, (I.) Dávid 1744-ben bárói rangemelésben részesült. Felmenői és oldalági rokonai között számos helyi és országos jelentőségű tisztségviselő volt – elég csupán (I.) Benedek háromszéki főkirálybíróra, (I.) András sepsiszéki alkirálybíróra, (II.) Mihály háromszéki alkapitányra és fejedelmi táblai ülnökre, (I.) Ferenc ítélőmesterre, (II.) Benedek csíki főkirálybíróra és udvari titkára gondolni – akik kellőképpen megalapozták a család jó hírnevét. Erre a bizalmi tőkére építhette a karrierjét a kedvezményezett, (II.) Mihály fia: Henter (I.) Dávid (1688–1763), aki minden bizonnyal a család legsikeresebb tagja volt. Az 1720-as években adóperceptor, tartományi segédbiztos, az országgyűléseken királyi hivatalos, 1730-ban kapott ítélőmesterré tisztséget, 1746-ban választották főkormányszéki tanácsossá, majd 1753-ban a tartományi kancellári tisztséggel érte el karrierje csúcsát. E minőségében fontos szerepet játszott a *Systhema Bethlenianum* nevű adórendszer (1754) kidolgozásában és vitájában. Trócsányi Zsolt jellemzése szerint „Erdély egyik legjelentősebb államférfija” volt, ugyanakkor az ellenreformáció korának szereplőjeként keményvonalas katolikus földesúr is, aki 1725 karácsonyán császári csapatok segédletével foglalta le a sepsiszentiványi – akkor unitárius kézen lévő – templomot (mondván, hogy azt katolikus vallású ősei építtették), és adta át az egyébként kisszámú, jellemzően a Henter család környezetéhez tartozó katolikus híveknek.²⁰ A Királyi Tábla ítélőmestereként 1744. november 13-án szerzett bárói diplomája – amelynek kedvezményezettjei voltak gyermekei: Zsigmond, Ferenc, Klára és Terézia is – nemcsak a saját, huszonnyolc évi szolgálata során tanúsított erényeiről, de az ősei által szerzett katonai és hivatalnoki érdemeiről is megemlékezik, kiemelve a családnak az Ausztriai Ház iránti hűségét és az igaz hit védelmében tanúsított elkötelezettségét.

A sepsiszentiványi bárói ág címere
br. Henter (III.) Ferenc viaszpecsétjén (1773)

Az oklevél szerint az adományos új, bővített címere egy három részre osztott katonai pajzs, ennek alsó, háromszög alakú, kék színű mezejében hármas halomra helyezett királyi korona nyugszik, melyen egy nyakán nyílvezzővel átlótt természetes daru áll, felemelt lábában az éberség jelképeként gömböt tartva. A két felső, vörös színű mezőkben jobbról egy kivont kard, balról pedig egy íróttoll lebeg, amelyek azt jelzik, hogy a kedvezményezett és ősei Mars és Pallasz (Athéné) szolgálatában szereztek érdemeiket. A pajzson királyi fejéssel díszített zárt katonai sisak nyugszik, sisakdíszként jobbról négy zászló: ezüst, kék, arany és vörös színűek, bal-

ról egy fekete sasszárny, közöttük pedig a pajzsbeli daru alakja szolgál. A sisaktakarók kék-ezüst és vörös-arany színűek.²¹ Ezt a címerleírás szerinti bővített bárói címert vésette pecsétnyomójára (I.) Dávid fia: br. Henter (III.) Ferenc háromszéki főkirálybíró,²² akinek vörös viaszpecsétje 1773-ból maradt fenn.²³ A tetszetős kialakítású tipárium vélhetően valamelyik nagyobb erdélyi ötvösközpontban készült, ezt részben a pecsétábra grafikai minősége jelzi, részben pedig az a tény, hogy pontosan követi az oklevél címerleírását és vonalkázással adja vissza annak színeit. E címerváltozat jelenik meg (III.) Ferenc leánya: Anna, luznai és reglicei br. Lusénszky Jánosné 1802-ből való, rossz állapotú viaszlenyomatán is,²⁴ amely a br. Lusénszky–br. Henter házassági címert²⁵ már kissé elnagyoltabban ábrázolja.

Az 1744-ben adományba kapott bővített címer szerepel az idősebb bárói ág temetkezési helyének számító sepsiszentiványi templom két Henter-emléktábláján is. Ezek egyikét (III.) Ferenc és felesége, zsadányi és törökszentmiklósi gr. Almásy Krisztina állíttatta kislányuk, Zsófia halálakor, és a szülők aranyozott házassági címerét²⁶ ábrázolja (1774). A másik pedig éppen a főkirálybíró és császári-királyi kamarás, (III.) Ferenc festett címeres emlékköve (1788).²⁷ Amint arról már fentebb is esett szó, e címervariáns került be a családtörténeti munkák többébe is, és úgy él – hibásan – a köztudatban, mint a család egészének címere.

„Két szembefordult oroszlán kardot és író tollat tartanak” – az 1754. évi bárói címer ábrázolásai

■ A Henterek csíkszentimrei főágának egyik ágazata ugyancsak a 18. század derekán, mindössze tíz év elteltével, hasonlóképpen bárói rangemelésben részesült. A kedvezményezett ezúttal (I.) Ferenc fejedelmi ítélőmester unokája: Henter (II.) Ádám (1714–1781) volt.²⁸ Bár a bécsi jogi tanulmányokat követően pályája ígéretesen indult az udvari kancelláriai írnoksággal, majd az iktatói beosztással és az udvari titkári tisztséggel, felívelő karrierje egyszer csak megtorpant. 1749–1751 folyamán három alkalommal is sikertelenül próbált meg magasabb tisztségekbe emelkedni: előbb a csíki főkirálybírótságot, majd az udvari tanácsosi és végül az ítélőmesteri tisztséget szalasztotta el, így nemsokára kissé „szárnyaszegetten” tért vissza Erdélybe, ahol királyi táblai ülnökséggel és bárói oklevéllel vigasztalódhatott. Karrierje egy évtized múlva, a székely határőrség szervezése idején vett új lendületet, és végül itthon teljesedett ki: a felfokozott hangulatú időszakban a dinasztia iránti hűségét nyilvánosan felmutató főúr a főkirálybírói hivataláról lemondott kászoni br. Bornemisza Pál utódként, 1765 nyarán került Csíkszék élére, és e tisztségét haláláig megtartotta.²⁹

Bécsben 1754. május 20-án kibocsátott bárói diplomája – melynek kedvezményezettje volt fia: Antal Boldizsár József is – ez esetben is felemlegeti az ősök érdemeit, név szerint is említve nagybátyja, az időközben udvari tanácsossá ki nevezett br. Henter Dávid hűséges szolgálatait, ugyanakkor méltatja az adománnyos jogi és államtudományi képzettségét, valamint szorgalmas és megbízható szolgálatait. A leírás szerint új, bővített címere mindössze egy vonatkozásban, az oldalsó mezőket tekintve tér el nagybátyja tíz évvel korábban kapott címerétől: ez esetben a két vörös színű mezőben nem kivont kard, illetve író toll mint a család ősi erényeit jelképező kellékek lebegnek, hanem – egy sokkal naturalisztikusabb, mondhatni erdélyiesebb megoldással – a két attribútum két egymással szembefordult, ágaskodó oroszlán mancsába került.³⁰

Röviddel az 1754. évi bárói rangemelését követően (II.) Ádám új, megváltozott jogállását tükröző pecsétnyomóról gondoskodott, amely frissen adományba kapott, bővített címerét ábrázolta, ez látszik 1767-ből fennmaradt vörös viaszpecsétjén, amelyet már csíki főkirálybíróként készített.³¹ Tipáriumra igényes munka, valamilyen erdélyi ötvösközpont terméke lehetett, mely a címer színeit vonalkázással adja vissza (bár a lenyomat életlensége miatt csupán a kék színű pajzs azonosítható). Ugyanezt a címerváltozatot ábrázolja fia: (I.) Antal udvarhelyszéki adminisztrátor 1799. évi, rossz állapotú, nagyon töredezett vörös viaszpecsétje is (tipáriumra úgy-szintén színjelzéses),³² valószínűleg ezt a nyomót használta az utolsó Henter báró: (II.) József is, ennek rossz állapotú, fekete lenyomata 1867-ből ismert.³³

Az 1754. évi bárói címer első ránézésre impozáns, de közelebbről vizsgálva meglehetősen félresikerült változata került arra a csíkszentimrei templomban elhelyezett Henter-Nagy házassági címeres-jelmondatos kőtáblára is,³⁴ amelyet 1781-ben állíttatott (I.) Antal elhunyt szülei emlékére. A faragott és festett kompozíció – érthető módon – a jóval bonyolultabb Henter-címer vonatkozásában lett többszörösen is szabálytalan, ismeretlen készítője ugyanis szinte az összes lehetséges hibát elkövette. Vágott ovális pajzsot ábrázolt, amelynek felső mezejébe helyezte a sisakdíszalakokat (a durva hibát azzal is tetéztve, hogy a zászlók számát kettőre csökkentette); az alsó, három részre tagolt mező középsőjében lebegő koronára állította a leginkább lúdra hasonlító őrdarut, a két oldalsó mezőben ágaskodó oroszlánoknak egyaránt kivont kardot adott a mancsaikba; a felső és az alsó mezők egyformán kék színezést kaptak; a pajzsra nemesi levélkorona került.³⁵ E félresikerült címerábrázolás kapcsán fontos megjegyezni, hogy nem egy sok századdal korábban adományozott címer megjelenítése volt a feladat, amelynek halvány emléke már csak a családi emlékezetben élt, hanem egy alig három évtizede kiadott, és ráadásul a család birtokában lévő oklevélben leírt címerrel.

Már a fenti eset is jelzi, hogy bár az adomány tárgyát képező címerek jóval állandóbbak, mint önjogúan használt társaik, az oklevélben rögzített (néhánykor csak leírt, gyakrabban meg is festett) címerek esetében sem teljesen kizárt a variánsok kialakulása, rosszabb esetben a címerromlás, címertorzulás. Az előbbieket jellemzően megrendelői szándékra történtek, az utóbbiak sokszor egy-egy vésnök vagy kőfaragó „kreativitásának” (valójában a képzetlenségének) köszönhetően. Bár ez utóbbi esetben sem tekinthetünk el a megrendelő felelősségétől, aki átvette a munkát, kifizette a mestert, és ország-világ előtt felvállalta az alkotást, azonosult azzal.

A csíkszentimrei bárói ág címere br. Henter (I.) Antal viaszpecsétjén (1815)

Hogy az 1754-ben adományba kapott, bővített Henter-címer esetében keletkeztek – valószínűleg megrendelői szándék szerinti – címerváltozatok, illetve altípusok is, azt a család pecsétanyaga igazolja. Br. Henter (I.) Antal két teljesen eltérő kialakítású címeres tipáriumra, illetve azok lenyomatai azt mutatják, hogy a bárói *teljes címerből* is kialakítható volt egy egyszerűbb *pajzskoronás* típus, amely csak címerpajzsot és rangjelző koronát tartalmazott. Az első egy 1800-ból fennmaradt papírfelzetes viaszpecsét, amely a Henter család csíki bárói ágának bővített címerét

azzal az eltéréssel ábrázolja, hogy a sisakot és sisakdísz rangjelző, hétgyöngyös bárói korona, míg a takarókat a pajzs mögött keresztbe helyezett hadi zászlók, illetve a Krisztus-rend szalagja és a rend aranykeresztje „helyettesíti”.³⁶ Grafikai kialakítását tekintve ehhez nagyon hasonló (I.) Antal másik, 1815-ből származó, peremrészein nagyon hiányos vörös viaszpecsétje. Eltérés csak a címerpajzs alakjában mutatkozik, ez utóbbin ugyanis a családi címer svájci pajzsba szerkesztett (a hiányzó alsó peremrész miatt itt a Krisztus-rend aranykeresztje nem látszik).³⁷

Ugyanazon (I.) Antal 1804. évi, erősen töredezett és hiányos vörös viaszpecsétje azonban még továbbmegy: arra szolgáltat példát, hogy a bővített bárói címer elemeit teljesen újrarendezhette a vésnök (hogy saját ötlete vagy a megrendelő akarata szerint, azt talán sosem fogjuk megtudni). Így a korábban pajzsalaként ábrázolt oroszlánok „kiléptek” addigi kereteik közül, és címertartókká avanszáltak, a Krisztus-rend szalagjával és keresztjével díszített talapzaton álló pajzsot fogják; kellékeiket, a kardot és az író tollat viszont „otthagyták” a pajzsban, ott lebegnek keresztbe helyezve a család ősi címerállata, az őrdaru alakja fölött. A vésnök ugyanakkor elkövetett egy súlyos hibát: a hadizászlókkal övezett címerpajzs fölött ékkövekkel díszített kilencgyöngyös, grófi (!) koronát ábrázolt.³⁸ Súlyosnak mondható a hiba, hiszen a 18–19. század fordulójára már kialakult a rangjelző koronák jelentése, miszerint a bárói rangot hétgyöngyös, a grófit pedig kilencgyöngyös koronával szokás jelezni.³⁹

Viszonylag hosszú életét és tisztségviselését tekintve nem meglepő, hogy (I.) Antal személyéhez ilyen sok és eltérő kialakítású pecsétnyomó köthető. Az már sokkal meglepőbb, hogy apja, (II.) Ádám – fontos tisztségei ellenre is – élete során csupán két tipáriumot használt (legalábbis egyelőre csak ezek lenyomatai ismertek), és Antal fia: (II.) József nevéhez is csupán egy pecsétnyomó köthető, vélhetően azt is apjától örökölte (mentségére szolgál, hogy közhivatalokat nem viselt, így a napi gyakorlatban nem is volt szüksége saját tipáriumra). A csíki bárói ág címeres pecsétnyomók általi reprezentálását is alulmúlja azonban a rövid életű szentiványi bárói ágé, hiszen itt objektív okok miatt még kevesebb családtaggal, és ebből fakadóan kevesebb tipáriummal és lenyomattal számolhatunk.

Összevetve a család két ágán bekövetkezett rangemeléseket, azt látjuk, hogy a bárósításokra nagyon rövid időközzel, mindössze egy évtized alatt került sor, és gyaníthatóan (I.) Dávid udvari befolyásának köszönhető, hogy az egész családnak megnőtt a presztízse a 18. század derekán. Ugyanakkor az egészen fiatal, még a pályája elején tartó (II.) Ádám iránti rokonszenv főleg a nagyapa, (I.) Ferenc érdemeinek lehet köszönhető, és némiképp kompenzálása is annak a veszteségnek, amit az apa, (I.) Ádám tragikus körülmények közötti elvesztése jelentett. Mindenesetre a család mindkét ága ugyanazzal az indoklással, a Mars és Pallasz (Athéné) szolgálatában szerzett, katonai és (jogi) műveltségbeli érdemekre való tekintettel részesült bárói címben. Bővített, bárói címereik tulajdonképpen azonos ikonográfiai elgondolás szerint születtek: főalakjuk a család ősi címerállata, mint az éberség jelképe, mellékalakjaik pedig a két antik istenségre – általuk pedig a hadi és a műveltségbeli érdemekre – utaló attribútumok, amelyek az egyik, lényegre törő, stilizáltabb címerváltozatban (1744) önállóan szerepelnek, míg a másikban (1754) az erdélyi ízléshez közelebb álló, naturalisztikusabb megoldással egy-egy oroszlán mancsában tűnnek fel.

A Henterek esetében a katonai érdemek felemlegetése talán inkább csak toposz, a nemesi rangemelések kötelező hivatkozási alapja, azonban tanultságuk,

és az erdélyi hivatalnokértelmiség részeként a közigazgatási és jogi pályákon való helytállásuk igazán figyelemreméltó. A nem túl kiterjedt család tagjai közül legalább heten rangos egyetemeken tanultak (Bécs, Buda, Kassa, Nagyszombat), de további 19-en végeztek főiskolai szintű tanulmányokat a kolozsvári Jezsuita (utóbb Piarista) Akadémián és a még későbbi Királyi Lyceumban. Hét családtag viselt országos tisztségeket (ítélőmester, udvari titkár, fejedelmi táblai ülnök, fő-kormányshéki titkár) és további hatan kaptak szerepet beosztott tisztviselőként a központi igazgatásban (írnok, kancellista, iktató). Ugyanakkor heten viseltek főkirálybírói, ketten kapitányi/alkapitányi, heten alkirálybírói/helyettes alkirálybírói, hárman jegyzői és további hárman főszolgabírói tisztséget, illetve számosan másodvonalbeli hivatalokat valamelyik erdélyi, jellemzően székely törvényhatóságban.⁴⁰ Ha túl sok katonát nem is adtak Mars szolgálatába, és különösebb hőstettek nem is fűződnek a neveikhez, Pallasz Athéné iránti elkötelezettségük okán kétségtelenül érdemesek az utókor emlékezetére.

■ JEGYZETEK

1. Nagy Iván: *Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal*. Ötödik kötet. Pest, 1859. 93.; *J. Siebmacher's grosses und allgemeines Wappenbuch. Der Adel von Ungarn*. Bearb. Géza von Csergheő. Nürnberg, 1893. (Arcanum CD, 2002; Henter v. Szepsi-Szentivány); *J. Siebmacher's grosses und allgemeines Wappenbuch. Der Adel von Siebenbürgen*. Bearb. Constantin Reichenauer von Reichenau, Géza von Csergheő, Oscar von Bárczay. Nürnberg, 1898. (Arcanum CD, 2002; Henter v. Szepsi-Szentivány); Pálmay József: *Udvarhely vármegye nemes családjai*. Székely-Udvarhely, 1900. 102.; Uő: *Háromszék vármegye nemes családjai*. Sepsi-Szent-György, 1901. 206. Pálmay a háromszéki kötetben ráadásul hibásan írja le a címet (vagy legalábbis nyomdahiával jelent meg), amennyiben a jobb oldali vörös mezőben lebegő motívumot nem kardnak, hanem karnak nevezi.
2. Kádár József: *Szolnok-Dobokavármegye monographiája*. III. kötet. Deés, 1901. 419. (Erdő-Szombattelke)
3. Reiszig Ede, ifj. – Gorzó Bertalan: *Szatmár vármegye nemes családai*. In: Borovszky Samu, dr. (szerk.): *Magyarország vármegyéi és városai. Szatmár vármegye*. Országos Monográfia Társaság, Budapest, [1908]. 580–581. E munka szerzői ugyanakkor azt a súlyos hibát is elkövették, hogy a Szatmárban honos kőszegremetei Bodoky (másként Bodoki Henter) család történeteként írták le a sepsiszentiványi Henter család történetét, az 1744. évi bárói rangemeléssel bezárólag, és a Bodoky (Bodoki Henter) család címereként közölték a sepsiszentiványi Henter bárók 1744-ben adományba kapott, bővített címerét.
4. Kővári László: *Erdély nevezetesebb családai*. Kolozsvár, 1854. 114., 272.
5. Kovács Mária-Márta: *Egyházi gyűjtemények házassági címerekkel díszített ötvöstárgyai*. Korunk III. folyam, 26. évf. (2015) 1. sz. 39–40. A feleség, cseszelicki Szilvási Erzsébet címere: olaszkoszorúba foglalt tojásdad alakú keretben jobb felé lépdelő oroszlán (?) hátán férfialak ül; sisakdísz nincs.
6. Bicsok Zoltán: *Ha vissza tekintünk régi ős eleink ditsiretes tetteire... A sepsiszentiványi Henter család csíkszentimrei jelenléte (17–19. század)*. Tortoma Könyvkiadó, Barót, 2025. 94–95. (Megjelenés előtt)
7. Románia Nemzeti Levéltára Hargita Megyei Hivatala (a továbbiakban: RNL HMH), F 27 Csíkszék levéltára – Törvényshéki protocollumok, 16. (1661. március 26. – utólagos feljegyzés: 1685. január 26.).
8. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL), F 138 Homagialia, 1792/Rendek, f. 8r.
9. Románia Nemzeti Levéltára Kolozs Megyei Hivatala (a továbbiakban: RNL KolMH), F 384 Lázár család meggyesfalvi levéltára, 666. f. 46r.
10. Románia Nemzeti Levéltára Kovászna Megyei Hivatala (a továbbiakban: RNL KovMH), F 49 Kálnoky család levéltára, 1. f. 74r.
11. RNL KolMH, F 317 Apor család levéltára, I/7. f. 4r.
12. RNL KovMH, F 36 Altorjai Apor család levéltára, 972. f. 1r.
13. RNL KolMH, F 317 Apor család levéltára, II/37. f. 184v.
14. RNL KolMH, F 333 Kászoni Bornemisza család levéltára, 44. f. 35r.
15. MNL OL, F 138 Homagialia, 1781/4 Kolozs vármegye, f. 9v.

16. Sorrendben: MNL OL, F 138 Homagialia, 1791/56 Királyi Jogügyigazgatóság, f. 2r; RNL KolMH, F 384 Lázár család meggyesfalvi levéltára, 666. f. 46r; RNL KovMH, F 36 Altorjai Apor család levéltára, 1827. f. 10v.
17. MNL OL, F 138 Homagialia, 1792/Rendek, f. 8r.
18. RNL KovMH, F 36 Altorjai Apor család levéltára, 1827. f. 10v.
19. RNL KovMH, F 36 Altorjai Apor család levéltára, 1827. f. 251v.
20. Rettegi György: *Emlékezetre méltó dolgok*. Közzéteszi Jakó Zsigmond. Kriterion Könyvkiadó, Buk., 1970. 114., 148.; Trócsányi Zsolt: *Habsburg-politika és Habsburg-kormányzat Erdélyben 1690–1740*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1988. 353, 356.; Uő: *Az első abszolutisztikus adórendszer Erdélyben*. Levéltári Közlemények 75. évf. (2004). 45–73.; Bicsok Zoltán: i. m. (2025) 24.
21. MNL OL, B 18 Erdélyi Udvari Kancellária – Gyökeres jogok Királyi Könyvei, IX kötet. 606–613.
22. A 19. század első felében, derekán a csíkszentimrei nemesi ág tagjai: Henter (VI.) János és fia, (VII.) János két, a sepsiszentiványi bárói ág bővített címerét ábrázoló pecsétnyomót használtak, amelyek vélhetően a szentiványi bárók kihalása után kerültek Csíkba. A nagyobbik teljesen megegyezik (III.) Ferenc tipáriumával, ennek számos lenyomata ismert az 1820–1835 közötti időszakból. Emellett a két János használatában volt egy kisebb méretű, de hasonló kialakítású pecsétnyomó is, azon viszont a lebegő író toll motívuma már kardhüvellyé torzult. – RNL HMH, F 27 Csíkszék levéltára – Iratok, CCIX/157, CXC VII/27.
23. RNL HMH, F 27 Csíkszék levéltára – Iratok, XXVIII/53.
24. RNL HMH, F 29 Alcsíkszék levéltára – Iratok, IV/57. f. 17r.
25. A férj címere: vörös pajzsban, zöld talajon jobbra fordult, ágaskodó griff; sisakdísz: a pajzsbeli griff elefántormányának támaszkodva.
26. A feleség címere: süvegezéssel harmadolt pajzs, melynek középső, vörös színű mezejében zöld halomra helyezett koronán jobbra fordult fehér galamb áll, csőrében olajágot tartva; a két zöld színű, oldalsó mezőben egy-egy befelé fordul, fehér egyszarvú ágaskodik; sisakdísz: a pajzsbeli galamb.
27. Szekeres, Attila István: *Patrimoniul heraldic al județului Covasna*. Ed. Tinta, Arcuș, 2015. 76–78., 217.
28. Henter (I.) Ferenc fia: (I.) Ádám fiatalon, tragikus körülmények között hunyt el, egyetlen kisfia, (II.) Ádám születésének évében, így az ő karrierje nem tudott kiteljesedni.
29. Szádeczky Lajos, dr. (kiad.): *Halmágyi István naplói 1752–53, 1762–69 és iratai 1669–1785*. Magyar történelmi évkönyvek és naplók a XVI–XVIII. századokból. Negyedik kötet. Bp., 1906. 594., 601–602., 607., 609., 613.; Trócsányi Zsolt: *Reformok előtt*. Levéltári Közlemények 57. évf. (1986) 2. sz. 230–231.; Szász Hunor: *Közigazgatás és hatalomgyakorlás Csík-, Gyergyó- és Kászsorszékben a 18. században (1708–1780)*. EME, Kvár, 2024. 240.; Bicsok Zoltán: „Minden nemes familiának pecséttyeiket jó spanyolviaszban tisztán lenyomtatva...” *Csík-, Gyergyó- és Kászsorszék nemesi családjainak pecsétanyaga (16–19. század)*. *Pecsétalbum*. Csíkszereda, 2024. 357–358.; Uő: i. m. (2025) 36–38.
30. MNL OL, B 18 Erdélyi Udvari Kancellária – Gyökeres jogok Királyi Könyvei, X. kötet. 316–323.
31. RNL HMH, F 27 Csíkszék levéltára – Törvényszéki protocollumok, 26. f. 184v.
32. RNL KovMH, F 36 Altorjai Apor család levéltára, 1809. f. 52v.
33. RNL KovMH, F 36 Altorjai Apor család levéltára, 1546/2. f. 290r.
34. A feleség, petki Nagy Borbála címere: kék pajzsban könyöklő páncélos fél kar kivont kardot tart, hegyén levágott török fejfel.
35. Bicsok Zoltán: i. m. (2025) 102–103.
36. RNL HMH, F 249 Székelyudvarhelyi Múzeum iratgyűjteménye, 546.
37. RNL HMH, F 27 Csíkszék levéltára – Főkirálybírói iratok, IX/E 350-1815.
38. RNL HMH, F 27 Csíkszék levéltára – Iratok, LXXVIII/23.
39. Ghyczy Pál: *A rangjelző koronák*. Turul 18. kötet (1900) 3. füzet, 100–102.
40. Bicsok Zoltán: i. m. (2025) 89–93.

KOVÁCS KISS GYÖNGY

KOLOZSVÁRI HÁZAK ÉS LAKÓIK

Kolozsvár lakosai a történelem során jó néhányszor bebizonyították, birtokában vannak a „nagy titoknak” is: egy város olyan, amelyenné azt polgárai tesz. A történelmi Kolozsvár „kincseit”, szellemieket és anyagiakat egyaránt, városlakó polgárai teremtették.

A nyagi és szellemi tényezők egyaránt megkerülhetetlen adalékai a várostörténetnek, így vonatkozik ez Kolozsvárra is, az egyik legjelentősebb és leghosszabb múlt-ra visszatekintő magyar városok egyikére, amely hosszú ideig szabad királyi városként falainak és polgárai fegyvereinek védelmében élte a történelem mindennapjait, és amely önerőből, a városi közösség szorgalmával – viribus unitis – gyarapodott a századok folyamán „kincses” várossá.

Alap kiváltságlevelét Kolozsvár I. Károly (Róbert) uralkodótól nyerte 1316-ban, ezt 1331-ben privilegium követi, mely mentesíti a város polgárait a külső bírói joghatóság alól.¹

A városi települések hierarchiájának legmagasabb jogállásába, a szabad királyi kerített város státusába Zsigmond király 1405-ös kiváltságlevele helyezi Kolozsvárt,² és ezzel újabb korszak nyílik a település történetében. Fél évszázaddal később a város szász és magyar rendi nációi „uniót” kötnek Kolozsvár közös, egyenlő arányban történő igazgatásáról, és ezt a meg egyezést erősíti meg Mátyás király, Kolozsvár szülötte 1468-ban. A továbbiakban gyarapodnak a privilegiumok, a város megalkotja a maga belső életét szabályozó törvényeit, a statútumokat, lankadatlan a gazdasági prosperitás, így a 16. század második felére mintegy megszilárdul az öntudatos kolozsvári polgárok „republikája”, amelynek lakói és tisztségviselői esküsznek a civitas és a fejedelem iránti hűségükre. „Trans-

silvaniae civitas primaria” – áll Georg Houfnagel 1617-es metszetén, amely a Kőmál lábánál elterülő, várfalakkal körülkerített várost ábrázolja. Valóban „Erdély első városának” – vagy ahogyan egyes források említik: a metropolis Transsilvaniaének – virágkora a 16. század második fele.³ Az ekkori gyarapodást relevánsan tükrözik mind az adókönyvek, mind a tanácsi és törvénykezési jegyzőkönyvek, számadáskönyvek, végrendeletek, hagyatéki leltárak és osztálylevelek, mely utóbbiak bővelkednek a kor ízlésének megfelelő berendezési tárgyak, ékszerek, könyvek említésében.⁴

Ez a virágkor, az anyagi és szellemi prosperitás azonban a 17. század közepére-végére – belső és külső okok folytán egyaránt – már csak a múltat idézi, és a *kincses* város, a kolozsvári előjárók megfogalmazása szerint is, *romlott* várossá degradálódik.

A 17. század közepére Kolozsvár szabad királyi városból nemes várossá szerényül, és jöllehet hosszú évtizedek múlva visszanyeri szabad királyi város státusát, régi fényét nem sikerül újrapolíroznia. A felhalmozott értékek azonban nem sikkadnak el teljesen, és a későbbi korokban – kisebb-nagyobb megtorpanásokkal – folytatódik az előző korszak szellemi és tárgyi építkezése.

Az a tárgyi építkezés is, amely a „kincses” időszakban lendült igazából neki; a 16. század második harmadától a tehetősebb kolozsvári polgárok a mind erőteljesebben érvényesülő reneszánsz stílusban építtetik házaikat, megteremtve ezzel a reneszánsz városképet. Szamosközy István szerint a 16–17. század fordulóján az Óvárban többnyire újonnan épített házak sorakoztak egymás mellett.⁵ A prosperáló civitas építészetiében a reneszánsz – jöllehet a városban már a 15. század elején megjelennek a reneszánsz elemek – a 16–17. században teljesedik ki, ekkoriban például az osztálylevelekben a házak megállapított becsújára figyelmeztet az igényes épületek számának szaporodására. A város egyik legtekintélyesebb patríciussaládja, a Beuchel-Stenczel család tagjának, Stenczel Imrének elhunytá után például, az 1637. február 16-án kelt, igen gazdag osztálylevelében a „belől Monostor uccában, az Óvár szegeletén” álló „cseperes házat” 3200 rénes forintra becsülik az osztóbírák.⁶ Ekkor öltöznek reneszánsz díszbe a Piac tér épületei, kezdve a keleti oldalon a Wolphard-Kakas-házzal, melyet számos más lakóépület: a Bogner(Gellyén)-ház, a Rósás-, Püspöki-, az úgynevezett nagy lábas ház, valamint a Filstich család lakóházai követnek.⁷

E századokban más, közép- és fejedelemség kori városhoz hasonlóan Kolozsváron is méreteiket-relevanciájukat tekintve az egyházi jellegű építmények (templomok, kolostorok, plébániaházak), valamint elenyésző számban a köz(össégi) épületek (tanácsház, ispotályok, aranyváltó ház, iskolák) a jelentékenyek, a város arculatát mégis a polgárok emelte házak alakítják, és a városképet mind a helyi lakosság, mind a kül- és belföldi utazók szemében ezek határozzák meg. Az említett kort követően a Habsburg-uralom berendezkedésével annyiban változik a kép, hogy a katolikus restauráció folyamán a barokk jegyében megindulnak a nagyobb szabású egyházi és – ezzel párhuzamosan, az új főhatalom védelmében – a katonai jellegű építkezések. A 18. században pedig, mikor megszűnik a nemesség letelepedési tilalma Kolozsváron, az ideköltözött kormányhivatalok, fiskális intézmények épületei mellett megjelennek a mágnáspaloták is, valamint a kereskedők-vállalkozók többszintes ingatlanai, hogy aztán a 19. század végétől olyan, városrendészetileg is funkcionális középületi szerkezet épüljön ki, amely a két világháború között jóformán semmi kiegészítésre nem szorul.

A következőkben néhány kolozsvári polgárról kívánunk beszélni, akik egy-egy adott időszakban Kolozsvárt a városképet stílusában meghatározó vagy a civitas közössége életében szerepet játszó épületekkel gyarapították. Jóllehet más-más korokban éltek, és a társadalmi hierarchia különböző fokán álltak, egy tulajdonságuk közös volt: építeni-szépíteni kívánták városukat, és egyénileg vagy családjukkal együtt beírták a nevüket Kolozsvár történetébe.

A Wolphardok: Adorján és István, Kakas István, valamint Szathmáry Elek és a főtéri Wolphard–Kakas-ház

■ Az építtető, illetve tulajdonosok nevére és a kollektív emlékezetre hagyakozva a kolozsváriak nevezték Wolphard–Kakas-háznak, Rása-háznak, Báthory-háznak (gyakran össze is tévesztve az épületet a téren átellenben álló Kakas-házzal, ahonnan, a hagyomány szerint, Báthory Zsigmond 1594-ben végignézte az ellenzéki főurak egy részének kivégzését), majd 19. század végi tulajdonosáról Szathmáry-háznak. Kolozsvár egyik legjellegzetesebb és legismertebb reneszánsz épülete ez. 16. századi tulajdonosai Erdély humanista kultúrájának három nemzedéken keresztül releváns képviselői.⁸

Az építkezéseiről ismert Wolphard vagy Enyedi Adorján – 1529-től Kolozsvár utolsó katolikus plébánosa – külföldi tanulmányok végeztével tér haza Erdélybe, végső stációként Kolozsvárra, ahol irodalombarát és humanista bibliofil tevékenységet folytat. Műpártoló mivoltát, a reneszánsz művészethez való viszonyulását éppen kolozsvári házának 1534–1541 között keletkezett faragványai alapján szokás megítélni.⁹ A földszintes épületet, amelyhez csere révén jutott hozzá, emeletessé alakítja. A plébános háza a továbbiakban előképűl szolgál Kolozsvár kibontakozó reneszánsz építkezésének.¹⁰

Házát a peregrinációját követően Kolozsvárra visszatért unokaöccse, Wolphard István, a város tudós, asztrológiában jártas főbírája örökli meg, aki 1567–1579 között folytatja az épületnek Wolphard Adorján halálakor félben maradt megnagyobbítását, egyebek közt ő tervezi és alakíttatja ki az úgynevezett zodiákus termet is, amelynek boltozata a csillagjegyek díszítette gyémántokra nehezedik, közrefogva Mátyás király hollós címerét.¹¹

Wolphard István halála után, közvetlen leszármazott hiányában – esetleg az atyafiak kielégítésével – a házat felesége, Barát (Münich) Zsófia örökli, aki később Kakas István felesége lesz, így az épület következő tulajdonosa a fejedelmi pronótárius Kakas István, akinek politikai és közéleti pályája jóval túlnövi a város kereteit, ugyanis fejedelmi követként megfordul Lengyelországban, Angliában, majd Prágában, hogy II. Rudolf császár idején Perzsiában váljék követségszervezővé. Kakas István a mai Iránban, Lahijanban hal meg 1603-ban.¹² (Barát Zsófia egyébként az 1599 és 1601 közötti adókönyvekben férje nevének – a feleségi vagy özvegyi státust kifejező – német *-in* ragú formájában, Stephen Volfardinként szerepel adózóként. A Magyar utcai fertály theatrumnak nevezett, a nagypiac keleti során nyilvántartott ház szomszédai az akkor legtöbb adót fizető, tekintélyes polgárok. Az adókönyv adatai szerint: Leorincz Schmelcz, Endres Beuchelt – azonos a Stenczel néven is ismert alkirálybíróval –, Emrich Bogner – azaz a város történetében jelentős szerepet játszó Gellyén Imreként feltűnő főbíró –, Stephen Volfhardin. Valamennyiükre 6 rovást, a legmagasabb adókulcsot vetik ki.)¹³

A házat feltehetőleg a szomszédság jogán vásárolja meg utóbb Kakas István-tól Bogner (Gellyén) Imre, akkoriban csillagászati összegért, 3700 forintért.¹⁴ (Összehasonlításképp: akkoriban egy tehetősebb polgári ház ára Kolozsváron 1000–2000 forint, a szerényebbek 200–500 forintot érnek, de ismeretes 125 forintos kis ház is.¹⁵) Egy 1614. december 19-ei jogfenntartó nyilatkozat azonban arra utal, hogy Bibartzfalvi János és felesége, Öttves Anna folytatni kívánja azt a pert, amelyet néhai Jacobinus János (városi nótárius és fejedelmi kancellári titkár) és akkori felesége, Öttves Anna indított Gellyén Imre ellen a néhai Kakas István házának eladása ügyében¹⁶

A 19. század végén az épületet a jómódú Szathmáry Elek „ékszeráros” vásárolja meg, aki 1893-ban a városi törvényhatóság legtöbb adót fizető tagjainak névjegyzékében a 25. helyen szerepel.¹⁷ Ekkorra már a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium keretein belül megszervezésre kerül a műemlékvédelem, amely, ha a 18. század végén, 19. század elején is működött volna, az „urbanizáció” jegyében a városfalak, kapuk, bástyák és tornyok lebontása talán nem pusztított volna el megannyi műemlék épületet. 1893-ban azonban a miniszter, miután értesül arról, hogy Szathmáry le kívánja bontatni a Wolphard–Kakas-ház egy részét, közbelép, és 1893. március 28-ai keltezéssel az alábbi miniszteri leirat érkezik Kolozsvár szabad királyi város tanácsához:

„Értésemre esett, hogy Kolozsvár város főpiacán fekvő, ún. Báthory-ház, mely reneszánsz korabeli, igen értékes műemlék, a lebontás veszélye fenyegeti.

Mínthogy az 1881. évi XXXIX. t. c. a műemlékek fenntartásáról intézkedik, és annak 4. 7. és 16. [paragrafusai] az ezen épületek érdekében a teendőkről felvilágosítást nyújtanak, felelősség terhe alatt fölhívom a Tanácsot, hogy a szóban lévő műemlék fenntartása érdekében a törvény szabta eljárást foganatosítani és eljárásának eredményéről hozzám jelentést tenni szíveskedjék.”

A tanács ennek megfelelően be is kéri az ingatlantulajdonost, és felkéri, nyilatkozzék szándékai felől. Szathmáry Elek nyilatkozatát 1893. április 8-án veszik jegyzőkönyvbe. Ez így szól: „Nyilatkozat. Szathmáry Elek kinyilvánítja, hogy szóban forgó házát a jövő év tavaszán átalakítani készül; mi célból a házat részben le is fogja bontani. Ennél fogva a fenntartás iránt semmi kötelező nyilatkozatot nem tehet.”¹⁸

A választ a városi tanács jelenti a minisztériumnak. A ház további sorsa bizonytalan. Tény azonban, hogy a későbbiekben, amíg bank működött az átalakított ingatlanban, a műemlékrészletek mind az épületbelsőben, mind az udvari részen fennmaradtak. A szocialista „építés” korában az épület egy része a könyvterjesztő vállalat használatába kerül. A korabeli sajtóhírek szerint „gyakorlati okokból” az udvar felőli részben az ablakok megsérültek (sic!).

Vicei Máté, a Vicei-ház

■ A Piactér egyik legimpozánsabb sarokháza a Vicei-ház a Széna utca szegletén, Zeller Ferenc szomszédságában. Az 1627. szeptember 3-án keltezett, Vicei Máté halálát követően készített osztálylevél tanúsága szerint értéke 3200 forint. A ház két része a város örökösödési „törvényei” szerint Vicei Máté legkisebb fiát, Jánost, egyharmada legidősebb lányát, Vicei Margitot illeti.¹⁹

A Vicei család Kolozsvár közéletében a 16. századtól játszik jelentékeny szerepet, a család tagjai közt szerepel esküdtpolgár, főbíró és bécsi diák. A korabeli források a famíliát a legrangosabb patrícuscsaládok közt említik.²⁰

Vicei Máté a 16. század hatvanas évei Kolozsvárja főbírájának, Vicei Mihálynak a fia, gazdag „áruspolgár”, kereskedő. Tanulmányai egy részét külhonban végzi, feltehetőleg ezért is szabja meg végrendeletében, hogy három kiskorú fia is tanuljon külföldön, lásson világot. E célból a halálát követően összeállított osztálylevél tanúsága szerint a testamentum alapján a rájuk eső vagyonrészen felül fejenként mindhármuknak tanulmányaik folytatására és „idegen országokban való peregrinálására” 150 forintot hagy.²¹

Vicei Máté, jóllehet 1580-ban bejegyzik az ötvöscéh tagjai közé,²² jobbára „árusemberként” tevékenykedik, idegen országokban folytatott nagybani kereskedelmi tevékenysége – többszekérnyi áru oda és vissza – a város harmincadkönyveiben követhető nyomon.²³ Művelt polgár, halála után a leszármazottak több kötetet – 11 evangéliumot, köztük 7 „deák” nyelvűt és egy „grammaticát” – örökölnék.²⁴

A városnak gyakran van szüksége olyan „becses” ajándékokra, akár a fejedelem, akár a főurak számára, amelyeket Vicei Máté boltjaiból szereznek be. A számadáskönyvekből kitűnik, nemegyszer ad el a városnak igényes díszítésű fegyvert, aranyat, ékszert, külhoni csecsebecsét.²⁵

Örökölt vagyonát tovább gyarapítja ingatlanokkal – így a Piactér és a Széna utca szegletén fekvő „Vicei-házzal” is. Az épület, amelyet előbbi tulajdonosa 1000 forintért zálogosított el,²⁶ utóbb, az ő építtetéseit követően nyeri el reneszánsz külsejét, és éri el az említett 3200 forintot.

1601-től többszörösen vállal városi/közösségi szerepeket: tagja a százférfiak tanácsának, szenátor, vicekapitány és nemegyszer külhonba menesztett küldöttségek tagja. Szenczi Molnár Albert naplójában a kolozsvári új kálvinista eklézsia fő jótétevőjeként említi,²⁷ de más munkáiban is megemlékezik róla.

Amikor Báthory Gábor elfoglalja Nagyszebent, Michael Lutsch szebeni polgármester nála helyezi biztonságba javainak és pénzének egy részét, illetve hozzá menekíti nevelt fiát.²⁸

1615 után Bethlen Gábor többször száll meg Vicei Máté házában, „ahol a fejedelem elszállásolására költséges építkezések és berendezések folytak a város pénzén”, amellyel ő – természetesen – utólag elszámol.²⁹

Kálvinistaként kétségtelenül szüksége van egyháza megerősítésére, hiszen az unitárius többségű városban társadalmi súlya, kapcsolatai és tehetős mivolta ellenére sem futhat be fényes közösségi karriert – nem választják például sem fő-, sem királybírává. Megmarad azonban – vagyona, műveltsége, életformája, közösségi szerepvállalása alapján – a „kincses város” legtekintélyesebb kálvinista polgárai egyikének, aki az erdélyi reneszánsz kolozsvári meghonosításában úttörő szerepet játszik.

Vicei Máté halála után a ház többször is gazdát cserél, mígnem a 18. században a gróf Rhédey család tulajdonába kerül.

A Taufferek és a Torony utcai Tauffer-ház

■ A Taufferek nem az évszázadok óta a várost felvirágoztató, építő, a magyar rendi nációval Kolozsvárt együtt igazgató és gyarapító szász náció tagjainak késői utódai. A Nyugat-Magyarországról származó, jó kárpitosok hírében álló Tauffereket báró Samuel Brukenthal gubernátor Bécsből hozatja Szebenbe. Miután azonban a Főkormányzék (Gubernium) Bánffy György gubernátorsága idején, 1790-ben átteszi székhelyét Kolozsvárra, a Taufferek is átköltöznek a város-

ba, ugyanis megrendelőik zöme – feltehetőleg – a szintén Kolozsvárra költözött főkormányshéki hivatalviselők közül kerül ki. Itt, Kolozsváron gyökerezik meg a 19. században az a valóságos kereskedődinasztia, amelynek tagjai rövidesen részt vesznek a város különböző testületeiben, pénzintézetei és általában gazdasági élete tevékenységeiben. Itt mintegy „kolozsvári Buddenbrook-ház” építenek ki, közéleti súllyal, befolyásos rokonsággal, kapcsolatokkal. A család legtekintélyesebb tagjai – talán nevezhetjük őket családfőnek – az elsők között vannak, akik következetesen kereskedőknek vallják magukat, és nagymértékben hozzájárulnak ahhoz, hogy az egykori árusembereket felváltó, vegyes származású kereskedőrétegnek rangja legyen a városban. Van köztük olyan azonban, aki megmarad a jól jövedelmező kárpitoságnál, mint az a „tapicer”, azaz kárpitos Tauffer János, akinek már 1815-ben kertje van a Külső (Felső) Szén utcában, ahol később ház is épül.³⁰ Az 1832-ben született Tauffer Gyulának az anyakönyvben apjaként bejegyzett Josephus mestersége „mobiliium confector”, azaz bútorkészítő.³¹ Ez a Gyula, miután a Torony utcai Tauffer-ház északi szomszédságában, Ónodi Veress Ferencnél kitanulja a fényképészetet, 1865-ben az említett, Torony utcai családi házban megnyitja a város második jelentős fényképészeti műtermét. Őt viszont már nem innen, hanem a Felső-Szén utcai lakásáról temetik.³²

A kolozsvári kereskedő- és iparoséletben a 19. század elején megjelenő Taufferek, Ferenc, János és József még nem a város szülöttei. Úgy véljük, közülük az 1782 táján született Ferenc a legidősebb. (1873-ban bekövetkezett halálakor életkorát kilencvenegy esztendőre teszik.) Erre utal az is, hogy amikor 1818. január 25-én Tauffer János feleségül veszi Tilsch Annát, az egyik házassági tanú testvére, Ferenc. János születési évét nem ismerjük, de házasságának fent említett éve arra utal, hogy idősebb Józsefnél, aki 1821. március 5-én huszonnégy évesen (tehát 1797 táján született) diszpenzációval feleségül veszi a tizenöt éves Rosalia Bruckert. A család kolozsvári alapítói ezek szerint (I.) Ferenc, (I.) János és (I.) József.³³

János kárpitosmester, a kolozsvári társadalmi hierarchia magasabb fokaira viszont (I.) Ferenc és (I.) József emelkedik. Közülük elsőként Tauffer Ferenc nevével találkozunk a városi jegyzőkönyvekben. 1815-ben ugyanis a kolozsvári asztaloscéh bepanaszolja a városi tanácsnál Szábel Boldizsár és Tauffer Ferenc helybeli kereskedőket, hogy „idegen országról hozott asztalosmunkákkal kereskedvén, az idevaló asztalosoknak élelmeket elveszik”. Válaszában a két kereskedő arra hivatkozik, hogy őket „a helyi publicum kérte arra, hogy az idevaló asztalosok alkalmatlanságaitól megmenekedjenek, mert azok 1° sokkal rosszabb és alábbvaló munkát készítenek, 2° felettébb való és sokkal drágább áron, 3° amit négy hétre fogadnak, esztendeig se készítenek el”. A város ugyan főkormányshéki rendeletre hivatkozva a bútorok árusítását az országos sokadalmaakra korlátozza,³⁴ ám Taufferék kereskedelmi tevékenységét ez az intézkedés nem befolyásolja, ez tovább virágzik, a család szerepe a város közéletében felértékelődik, és valamikor a század harmadik évtizedében felépül a Torony utca 1. szám alatti kettős tagolású, de egyetlen kapubejáratos Tauffer-ház. Az építés idejének pontos meghatározását nehezíti, hogy a 19. század első feléből a városi levéltár nem őriz házépítési engedélyeket, tervrajzokat, hiszen az 1838-ban létrehozott városi építészeti bizottság hatásköre jórészt az újonnan épült házaknak a házsorok vonalához történő igazodása ellenőrzésében merül ki.³⁵

Az építetők feltehetőleg Tauffer (I.) Ferenc és (I.) József, nevükkel ugyanis Torony utcai lakosokként többször találkozunk még az idők folyamán, bár az in-

gatlanhoz inkább Tauffer József neve kötődik. Ő az, akit ebből a házból temetnek is.³⁶ A harmadik „építő” Tauffer (I.) János, aki a Mátyás király utca – Főter északi sarkán emelteti a Tauffer-házat, amelynek kapuját az építető névbetűje díszíti.³⁷

Az óvári Torony utcában épült Tauffer-házat Kelemen Lajos az „újklasszikus ízlés egyik legnagyobb és legjobb kolozsvári” alkotásának minősíti,³⁸ amelynek arányai az utca viszonylagos keskenysége dacára is érvényesülnek, és amely ingatlan nemcsak az újklasszicizmus építészeti stílusának, de a polgári jómódnak is emléke.³⁹ A sarokház keleti, ugyancsak újklasszicista szomszéd épülete szintén a Taufferek tulajdonát képezi.

A város köz- és gazdasági életében egyre számottevőbb szerepet játszó, kereskedő Tauffereknek jó érzékük van ahhoz, hogy óvárbeli házukat a társadalmi érintkezés (és ezáltal a családi kapcsolatteremtés) egyik gócévá alakítsák. Itt nyílik meg az első kolozsvári polgári olvasó, a későbbi kávéházak, kaszinók elődje. Itt évi 6 forint tagsági díj ellenében az érdeklődők egyaránt hozzájutnak a bel- és külföldi újságokhoz, folyóiratokhoz, ugyanakkor az itt töltött idő – az olvasási kultúra terjesztésén túlmenően – oly zárt körű kapcsolatokat hoz létre, amelyek 1838 őszén már lehetővé teszik a kolozsvári polgári társalkodó – a későbbi Kolozsvári Magyar Nemzeti Kaszinó elődje – létrejöttét.

De szélesebb körű érdeklődést és jó üzletet jelent a bálterem, a „bálszála” kialakítása is, amelynek sikeres működése a konkurencia legyűrésén, a jó szervezésen és minél változatosabb szórakozási lehetőségek megteremtésén múlik.

Közismert, hogy a 16. század vége felé az életkedvet erősítő, ám a morálokat „lazító” reneszánsz hatások megfélemezésére a vagyoni gyarapodás mellett az erkölcsi élet tisztaságát is szem előtt tartó város az akkori unitárius plébános, a vallásalapító Dávid Ferenc intésére megtiltja a hagyományos farsangolást, az éjszakai, bábus-álarcos, farsangi maskarás mulatozást, lármás éjszakai szánkázást.⁴⁰ Az idővel enyhült intézkedések a 19. század elejére teljesen megváltoznak. Erdély ekkor már a Habsburg Birodalom részeként a zsarnokság korszakát éli. A Taufferek kereskedelmi és közéleti szereplésének kezdetekor, a ferenci reakció megújítja módszereit, eszközeit. Az 1793-ban újonnan felállított rendőrmisztérium az utókornak is példamutatóan megszervezi minden megmozdulás és társas esemény kordában tartását. A vigasságokat ugyan nem lehet betiltani, időpontjukat és a helyszínt azonban meg kell határozni. Ebben a légkörben, még mielőtt a Taufferek felépítetik óvári házukat és benne a „bálszálát”, a Főkörmányszék már 1815-ben meghatározza a farsangi bálók megkezdhetőségének időpontját. A vonatkozó főkörmányszéki rendeletet a városi tanács január 3-án tudomásul veszi, és a parancsolatnak megfelelően commissariusokat nevez ki, akik a főnótáriussal karöltve biztosítják a városi bálók zökkenőmentes lefolyását, illetve azt, hogy a rendezők a „taxákat” megfizessék. Majd a Főkörmányszék megismétli és kiegészíti azt a rendeletet, amit a tanács január 15-én tárgyal. E kiegészített rendelet közli a városi tanáccsal, hogy a Gubernium a maga részéről is bálbiztosokat nevez ki. Ez időben azonban „maskarás bált” csak a város tulajdonában lévő Vigadó, közismerten a Redut árendátora rendezhet. A hatalom pedig éberrel vigyáz a biztonsági intézkedések betartására. A városnak kötelessége teszi annak kihirdetését, miszerint „az Redouti maszkurás bálban senkinek is semmi némű fegyverrel és sarkantyúval bémenni szabad nem lészen”. Ezt a tilalmat a város köteles kinyomtatni és minden házba eljuttatni.⁴¹ A jól jövedelmező bálók, mulatságok rendezése terén Kolozsváron éles konkú-

rencia alakul ki. A városi tanács 1815. szeptember 11-ei ülésén a főbíró ismerteti azt a panaszt, amellyel a „város bálházának”, a Redutnak az árendátora fordul a tanácshoz, aki előadja, hogy Bogdánfi Antal bálja miatt nagy „kárt és hátramaradást” szenvedett. A tanács határozata értelmében bálokat ezentúl csak rendre, „alternatim” lehet tartani. És mivel „a városé lévén egyedül a bálok tartása jussa”, amikor az árendátor bált rendez, senki a „privatusok” közül ne tesse ezt. A farsangi konkurencia az árendátor és a polgárok között kiéleződik, ezért 1815. december 19-én a főbíró arra vonatkozóan kér határozatot a tanácstól, hogy „a közelebb jövő farsangon szabad lészen-e minden más bálházat tartó privatusoknak azokon a napokon bálokat tartani, amelyekben a Redutban maszkaras bál tartatik”. A tanácsi határozat a következő: „a bálok, nevezetesen a maszkaras bálok tartása egyedül a közönséget illetvén, ezen végre nevezetes költségű épületet tartatván, ennek jövedelme, csonkítása, eltávoztatása tekintetéből is, azokon a napokon, amelyeken a maszkaras bálok tartatnak, a bálok tartása a Felső Királyi Igazgatótanács rendelete szerint is nem engedtetetik.”⁴² A bálok tartását illető konkurencia, a városi érdekek vázolt helyzete a Tauffer-ház megépítése előtti évek helyzetére utal. A versengés a továbbiakban sem szűnik meg, a bálházak működtetésének rendje a Tauffer-ház megépítését követően sem sokat változik, ennek ellenére a jelek szerint a „privatusok” közül Taufferék azok, akik a leggrandiózusabb és legközkedveltebb bálszálát tartják fenn Kolozsváron. Erre utal az is, hogy mikor az olasz vívómesterből tekintélyes vállalkozóvá vált Gaetano Biasini Kül-Torda utcai átalakított fogadójában megnyitja báltermét, arra hivatkozik, miszerint Wendler Károly, a Redut árendátora – aki egyedülként jogosult álarcosbált rendezni Kolozsváron – helyszűke miatt nem tartja megfelelőnek Tauffer József bálszáláját „mascarásteremnek”, ezért ajánlja fel ő maga fogadójának nyolcszáz személy fogadására alkalmas termét Wendler számára.⁴³

A Tauffer család tagjainak társadalmon belüli emelkedése már a Tauffer-ház megépítése előtt megkezdődik. Tauffer (I.) Ferenc tagja a városi tanácsnak, és hosszú éveken keresztül tölti be a városgazda tisztét. Ebben utóda a 16–17. századi kolozsvári sáfárpolgároknak, akiknek számadásai oly sok történeti, művelődési, gazdasági adatot hagyományoztak az utókorra. A városgazda ugyan már a birodalom kamarai igazgatásának megfelelően jár el, a tanácsnak benyújtott jelentései alapos és modern számviteli ismeretekről tanúskodnak, feladata pedig elsősorban a város igencsak zilált pénzügyi helyzetének egyensúlyban tartása. Valószínűleg ebben a minőségében vesz részt Tauffer Ferenc az úgynevezett státua megépítéséhez szükséges pénzalap begyűjtésében. (A zsarnok I. Ferenc ugyanis felöltve a „jó császár” hagyományos mezét, 1817-ben feleségével Erdélybe látogat, hogy így „közel kerüljön” alattvalóihoz. 1817. augusztus 18–27-e között Kolozsváron tartózkodik, ahol a főtéri Bánffy-palotában van szállása. A városi tanács e látogatás apropóján dönt úgy, hogy a „megtisztelő” vizit emlékére közadakozásból emlékoszlopot állíttat. A pénzgyűjtéssel és a befolyt összegek kezelésével Forrai Györgyöt bízzák meg. Ám a lakosság lelkesedése távolról sincs arányban a tervezett pénzalap gyarapodásával, így kényszermegoldásként Topler Imre orátor – a közgyűlés előülője – valószínűleg a nemességszerzés reményében vállalja az emlékmű befejezéséhez szükséges összeg kiegészítését. Az emlékoszlopot végül is 1831-ben avatják fel.⁴⁴) A szomorújelentés szerint Tauffer Ferenc szabad királyi Kolozsvár hosszas időn át választott polgára és nyugalmazott városgazdája – amint erről fentebb szó esett – 1873. július 21-én, kilencvenegy éves korában végelgyengülésben hunyt el. A Tauffer-híd lábánál

álló, Külső-Szappany utcai saját házából temetik a köztemetőben álló családi sírboltba.⁴⁵ Fia, (II.) József a kolozsvári Kisegítő Takarékpénztár szövetkezet vezérigazgatójaként 1888. július 1-jén, hetvenhárom évesen hal meg. Őt a Főtér 31. szám alatti lakásáról temetik, szintén a családi sírboltba.⁴⁶ Az említett sírbolt ma már nem azonosítható.

Az 1825. november 24-én Tauffer (I.) József és Rosalia Brucker fiaként született Tauffer (II.) József kereskedő, a kolozsvári Kereskedelmi és Iparkamara, a városi törvényhatósági bizottság tagja a Torony utcai Tauffer-ház tulajdonosaként 1887. december 3-án, életének hatvanharmadik évében hal meg, Torony utcai házából temetik a köztemetőben lévő családi sírkertbe. (A sírkertből még fennmaradt a Házsongárdi temető Kertek részében a Tauffer „Madonnás kereszt”, a betleni Bethlen család kriptájától északnyugatra, nem messze a kerítéstől.)

A Taufferek házasságaik révén olyan tekintélyes polgárcsaládokkal kerülnek atyafiságos viszonyba, mint a Korbulyok, az Andraschofszkyak, és a szomorújelentések tanúságai szerint nemcsak Kolozsváron, de a Monarchia egész területén jelentős tisztségeket töltenek be az idők folyamán. A 20. század elején özvegy Tauffer Józsefné hét ingatlannal rendelkezik a városban, köztük a Torony utcai házzal. Utóbbit 1920-ban dr. Schilling Dezső vásárolja meg.⁴⁷ A tulajdonosváltozások és viszontagságok ellenére az óvári Tauffer-ház a város helytörténetében és az utókor emlékezetében a városépítő család központi székhelyeként marad meg, amely jelentős góca mind a kolozsvári gazdasági életnek, mind a társadalmi érintkezésnek.

A Szábelelek és a „hat szegény, elaggott férfiak” ápolására létrehozott kórház

■ Az 1953-as kolozsvári műemlék-összeírásban az egyszerűbb empire stílusú kis házak között szerepel ugyan a Vár (Kis-Búza) utca 8. szám alatti Szábel-ház, de a homlokzatán elhelyezett, rendeltetését megvilágító szövegre nem történik utalás.⁴⁸ B. Nagy Margit – aki példás rendszerességgel gyűjtötte össze többek közt a 19. századi Kolozsvár művészet- és építészettörténeti adatait – adatgyűjteményében már szerepel a szöveg. 1996-tól az olvasóközönség is tudomást szerezhetett erről,⁴⁹ jöllehet e magánalapítású szociális intézménynek, az elaggott, beteg öregek ápolására létesített kórháznak az emléke nem él a köztudatban, és a helytörténetírás sem foglalkozott vele érdemben.

A városnak a közösség idős, elesett tagjairól való szociális gondoskodása már a középkorban intézményesül, a 14. századtól folyamatosan jelen vannak a kolozsvári ispotályokra vonatkozó adatok.⁵⁰ De a különböző társadalmi közösségek, kalandosok, céhek alapszabályai is azt bizonyítják, hogy a nehéz helyzetbe került tagok gyámolítása, segítése a státútumokban rögzített kötelessége az illető közösségnek.⁵¹

Szábel Boldizsár aggkórház-alapítása viszont némiképp eltér az említett közösségek szociális-karitatív tevékenységétől, és mindenképpen figyelemre méltó kezdeményezés, ugyanis arra az időre datálódik, amikor az előbbi tevékenységek lanyhuló tendenciát mutatnak. Szábel Boldizsár, a közösségéért felelősséget érző, tekintélyes városi polgár már egy újabb korszak, a kialakulóban lévő polgári társadalom alakjának prototípusa, aki – akár politikai, társadalmi, szociális vagy művelődési téren – egyéni kezdeményezőként vállal szerepet.

Az örmény eredetű Szábelek⁵² a Taufferekhez hasonlóan ugyancsak a 18–19. század fordulóján jelenhetnek meg Kolozsváron. Rájuk vonatkozóan azonban lényegesen kevesebb levéltári anyaggal rendelkezünk, mint a Taufferek esetében, beleértve az egyházi anyakönyveket és szomorújelentéseket is. Utóbbiak arra utalnak, hogy a család erősen német kötődésű, a magyar nyelvű szomorújelentések mellett ugyanis jó néhány német nyelvű is található.

A Kis-Búza-Vár utcai ház homlokzatán elhelyezett tábla így tanúsítja az aggkórház létesítését:

SZÁBEL BOLDIZSÁR
ISTENES ALAPITVÁNYI VÉGRENDELÉSE SZERINT
MARADIKAI ÁLTAL HAT SZEGÉNY EL AGGOTT
FÉRFIAK ÁPOLÁSÁRA 1815-ben LÉTRE
HOZATOTT
KÓRHÁZ
ÚJBÓL ÉPÍTETETT FIA, SZÁBEL MENYHÁRD
GYÁMNOKSÁGA ALATT ÉS KÖLTSÉGÉN
1844-BEN

Az 1747 táján született és 1815. május 6-án, hatvannégy éves korában elhunyt Szábel Boldizsár végrendeletileg kifejezett akaratnyilvánítását utódai még abban az évben teljesítik. Ezt igazolja az az anyakönyvi bejegyzés, amely szerint Szábel Boldizsár *mercator primarius et fundator*, azaz tekintélyes kereskedő és alapító. Özvegye szintén még ugyanabban az évben halálozott el,⁵³ fia, Menyhárd, aki 1844-ben újjáépíttette a kórházat, 1814-ben született. Viszont az a Szábel Boldizsár kereskedő, akit ugyancsak 1815-ben – november 27-én – a városi tanács Tauffer Ferencsel meghallgat a kolozsvári asztaloscéh panasz nyomán, nem azonos az alapító Szábel Boldizsárral, hanem ugyanaz a személy, aki 1815. december 22-én „a tanács számára még ezen esztendő elein újesztendei ajándékba vásárolt peniculusok és plajbászok iránt 68 rénes forint 32 krajcárkba asszignáltatni kéri”.⁵⁴ Az 1830-as évekről a sematizmusok is – Xenodochium Szábelianum néven – nyilvántartják az aggkórházat a humanitárius társaságok és intézmények sorában. Legfőbb gondnoka az erdélyi római katolikus püspök, gondnoka pedig a család képviselőiben az örökös, Szábel Menyhárd.⁵⁵ Az 1869. évi háztulajdonosi névjegyzékben a Kis-Búza-Vár utcai, akkor 7. szám alatti épület Szábel-kórházként, a 20. század elején az új számozás szerint 8. szám alatti ingatlan Szábel-aggházként szerepel.⁵⁶

A szomorújelentések tanúsága szerint a Szábelek – akárcsak a Taufferek – feltűnnek a Monarchia különböző részein. Az 1855. december 11-én elhunyt Rajmund Szábel német nyelvű szomorújelentése szerint gyakornokként tevékenykedett a kolozsvári kerületi pénzügyigazgatóságon,⁵⁷ míg az 1907. július 29-án Budapesten elhalálozott Szábel Boldizsár nyugalmazott m. kir. hadbíróként működött. A család rokonságban áll a – szintén örmény – Szenkovics és Gajzágó családokkal.

Egy városnak nemcsak falai, épületei, de lakosai is vannak, szellemisége és története. Amely századok „zavaros időiről” és átmenetileg békésebb korszakokról – egyszerűbben, a túlélésről – egyaránt szól. És Kolozsvár lakosai a történelem során jó néhányszor bebizonyították, birtokában vannak a „nagy titoknak”

is: egy város olyan, amilyenné azt polgárai teszik. A történelmi Kolozsvár „kin-
cseit”, szellemieket és anyagiakat egyaránt, városlakó polgárai teremtték.

■ JEGYZETEK

1. *Erdélyi okmánytár. Oklevelek, levelek és más írásos emlékek Erdély történetéhez.* II. 1301–1339. Regesztákban, jegyzetekkel közlésezi Jakó Zsigmond. Bp., 2004. 263. és 710. sz.
2. Jakab Elek: *Oklevéltár Kolozsvár története második és harmadik kötetéhez.* Bp., 1888. 483. (A továbbiakban: JakabOkl.)
3. Vö. Jakab Elek: *Kolozsvár története.* I–III. Buda–Bp., 1870–1888. (A továbbiakban: Jakab 1870.) II. 17–357.; Kiss András: *Más források – más értelmezések.* Marosvásárhely, 2003. 193. (A továbbiakban: Kiss András 2003); Kiss András: *Kincses Kolozsvártól – romlott Kolozsvárig.* Korunk 2006. 10. 3–10.
4. Jakó Zsigmond: *Az otthon és művészete a XVI–XVII. századi Kolozsváron.* In: *Kelemen Lajos Emlékkönyv.* Kvár, 1957. 361–393. (A továbbiakban: Jakó 1957); Kovács Kiss Gyöngy: *Rendtar-
tás és kultúra. Századok, mindennapok, változások Erdélyben.* Marosvásárhely, 2001. 40–59. (A továbbiakban: Kovács Kiss Gyöngy 2001)
5. Jakó 1957. 366. 14. sz. jegyzet.
6. *A kolozsvári osztálybírói intézmény és a kibocsátott osztálylevelek.* Összeállította, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta Kovács Kiss Gyöngy. Kvár, 2012. 151. (A továbbiakban: Osztály-
levelek); Jakó 1957. 368.
7. Mihály Melinda: *Kolozsvár főtere.* Rubicon. 2005. 2–3., 63–67.
8. Kovács András: *A humanista plébános, az asztrológus főbíró és a fejedelmi diplomata háza.* Korunk. 2006. 10. 12–21. (A továbbiakban: Kovács András 2006)
9. Uo.
10. Uo.; Kovács András: *Késő reneszánsz építészet Erdélyben.* Bp.–Kvár, 2003. 30–33. (A továbbiakban: Kovács András 2003)
11. Uo.
12. Uo.
13. Kolozsvári számadáskönyvek Kolozsvár város levéltárában (KvLt) 8/VI. 65–66., 131., 185–186. (A továbbiakban: KvSzám)
14. Kovács András 2003. 32.
15. Kovács Kiss Gyöngy 2001. 44.
16. KvLt Protocolla diversa vol. III/1. (Liber – decreta) 7140.
17. KvLt 1893. évi közgyűlési jkv. 9. sz. 15v 1.
18. KvLt Közigazgatási iratok 7170, 8409/1983. sz.
19. Osztálylevelek. KvLt Fasc. I. 132.
20. Herepei János: *A patricius nemzetségek művelődési szerepéhez* (Wicey Gáspárné Filstich Anna és családja.) In: *Uő: Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez.* I–IV. (A továbbiakban: Herepei: Adattár) Bp.–Szeged, 1965–1978. III. 540–552.
21. Osztálylevelek. KvLt Fasc. I. 132.
22. Gaal György: *Ház a Főter sarkán. A kolozsvári Rhédey-palota.* Kvár, 2004. 27. (A továbbiakban: Gaal 2004)
23. Pap Ferenc: *Kolozsvári harmincadjegyzékek.* Buk.–Kvár, 2000; Kiss András: *Szenczi Molnár Albert pártfogója: Vicei Máté.* In: *Uő: Források és értelmezések.* Buk., 1994. 189–194. (A továbbiakban: Kiss András 1994)
24. Osztálylevelek. KvLt Fasc. I. 132.; Kovács Kiss Gyöngy 2001. 54–55.
25. Kiss András 1994. 191.
26. Entz Géza: *Kolozsvár késő barokk és újklasszikus házai.* Kolozsvári Szemle. II. évfolyam 2. sz. június 15. 112.
27. Kiss András 1994. 189.
28. Uo. 193. 37. jegyzet.
29. Uo. 193. 42., 43. jegyzet.
30. KvLt Protocolla 46. sz. Protocollum oeconomico-politico-politicum 1815. 530. (A továbbiakban: Protooecpol.)
31. Nem tisztázott, hogy az anyakönyvben mind születésekor, mind házasságakor apaként be-
jegyzett Josephus nem elírás-e. Ugyanis az 1887-ben elhunyt Tauffer János szomorújelentésében
Tauffer Gyula az elhunyt testvérének, Tauffer Jánosnak fiaként szerepel. Ez utóbbi felvetést lát-
szik igazolni az is, hogy 1890-ben Tauffer Gyulát „felső-szénucca 39. sz. lakásáról” temették. Vi-
szont fennebb láttuk, hogy ez az ingatlan Tauffer János telkére épült.; Vö. Miklósi-Sikes Csaba:
Fényképészek és műtermek Erdélyben 1839–1916. Székelyudvarhely, 2001. 202–203.

32. Szomorújelentések. Tauffer. (A továbbiakban: Szomorújelentések); Miklósi-Sikes Csaba: i. m.
33. Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága. Egyházi anyakönyvek gyűjteménye.
34. Protooecpol 46. sz. 1815. 563–564.
35. Vö. Benkő, Margareta: *Probleme urbanistice ale oraşului Cluj în prima jumătate a secolului al XIX-lea*. In: *Studii şi cercetări de istoria artei*. Seria Artă plastică. Tom. 14. nr. 2. 1967. 237–243.
36. Szomorújelentések
37. Kelemen Lajos: *Kolozsvári műemlék-krónika*. Pásztortűz 1938. 625.
38. Uo. 627.
39. Uo.
40. Kiss András 1994. 103–104.
41. KvLt Protooecpol 46. sz. 1815. évre, 2., 35–36.
42. KvLt Protooecpol 46. sz. 1815. évre, 434., 602.
43. Kiss András 1994. 135.
44. Jakab 1870. III. 713–721; Kelemen Lajos: *Az óvári emlékoszlop*. In: Kelemen 1982. 94–98., 349.
45. Bodányi Sándor: *Szabad királyi Kolozsvár város háztulajdonosainak névsora, melyet a régi házszámok használata mellett összeállított ~*. Kvár, 1869. 31.; Szomorújelentések
46. Szomorújelentések
47. Oláh László: *A kolozsvári háztulajdonosok névjegyzéke*. Kvár, é. n.; Kelemen Lajos: *Kolozsvári műemlék-krónika*. Pásztortűz 1938. 626.
48. Debreczeni 1953. 236.
49. Lőwy Dániel – Demeter V. János – Asztalos Lajos: *Kőbe írt Kolozsvár. Emléktáblák, feliratok, címerek*. Kvár, 1996. 155.; Asztalos Lajos: *Kolozsvár. Helynév- és településtörténeti adattár*. Kvár, 2004. 444. (A továbbiakban: Asztalos 2004)
50. Vö. *Kolozsvári ispotály-számadások*. I. *A Szentlélek ispotály számadáskönyvei 1601–1650*. A számadások szövegét közlésezi Márton Tünde és Mihály Ágnes. A bevezetőt írta Rüszt-Fogarasi Enikő. Bp., 2006. 12.
51. Vö. Kiss András 1994. 83–103., 340–347.; Jeney-Tóth Annamária: *Míves emberek a kincses Kolozsvárott. Iparostársadalom a 17. századi Kolozsváron*. Kvár, 2004. 111–113.
52. Vö. Szongott Kristóf: *A magyarhoni örmény családok genealógiája, tekintettel ezeknek egymás közötti rokonságára s a vezeték- és keresztnévek etymológiai értelmére*. Szamosújvár, 1898. 160.
53. KvLt Anyakönyvek 71/42, 64, 68.
54. KvLt Protooecpol 46. sz. 1815-ből, 563–564, 603. 1.
55. 1833. évi sematizmus, 304.; 1834. évi sematizmus, 310.
56. Bodányi: i. m. 5.; Oláh: i. m. 1.
57. Amst-Praktikant der hierortigen Finanz Bezirks-Direction.

SAS PÉTER

„HÁZSONGÁRDI FÁTYOL”

A kolozsvári temető poétikája

„Milyen csodálatosan szép ő! A kolozsváriak nem is tudják, mekkora külső értéket is jelent számukra. Idegen szem s távolról jött lélek bírja csak igazán fölfogni esztétikáját, mely nem ismertetést, hanem nagy tanulmányt érdemelne.”

Spectator (Krenner Miklós): *A házsongárdi temető*¹

A Házsongárdi temető – mint az élet és a halál kolozsvári találkozási pontja – nagyon fontos üzenetet hordoz az örök életben hívőknek és az elmúlástól rettegőknek egyaránt. Az egykoron a temető kapujára szegzett elhíresült üzenet napjainkban sem változatott meg, emberemlékezet óta ugyanazt az igazságot hirdeti: „Nincs halál, csak élet!”

■ Ha kiválasztanók az Erdély históriájával foglalkozó témák közül azt, amelyikkel a legnagyobb megtiszteltetés és felelősség foglalkozni, akkor az egyik legismertebb erdélyi coemeterium, a kolozsvári Házsongárdi temető történetének, múltjának és jelenének a fennálló ismeretanyag alapján történhető bemutatása, valamint ünnepi és hétköznapi arcának tényszerűen való rekonstruálása lehetne.

A *Házsongárdi fátyol* címet Krenner Miklóstól, írói nevén Spectatortól (1875–1968), a közmegebecsülésnek örvendő publicistától, közírótól kölcsönöztem. Mégpedig azzal a céllal, hogy közreműködésével újabb szempont, újszerűbb megközelítési mód társuljon a Házsongárdi temető napjainkban már igencsak terjedelmesnek mondható, minden kötetével főhajtást kifejező, általuk is köveinek, sírfeliratainak fennmaradását, átmentését szolgáló irodalmába. Krenner Miklós megközelítésében: „Hol a házsongárdi fátyol, és mit akar ez a szólam jelenteni? Fátyol, amely eltakar és szépít, mint ahogy az erdélyi képzelet megfogalmazta, mikor régen a fátyolt szépítőnek elnevezte? A Deák Ferenc fátyola, mely beborít tragikus rendelkezést, amelyet a hatalom egykor véresen erőszakolt, de az új idő békülve már felejtetni akart? A szem fátyola, a könnytől a veszendők miatt, gondtól, hogy ami történik, mikor a múlt összetör, összefacsarja a szívünket, mert hiába: hagyomány és történelmiség emberének a folytonosság, a kész érték, a régi közös tulajdon megmaradása nagyon lelken fekszik? Az igazi antik kolozsvári ember a

házsongárdi temetőt, amely egyszersmind erdő és közel ötszáz éves múltjával tulajdonképp már múzeum, szeretné minden régi kövével és minden öreg fájával megőrizni, a hírességét biztosító e föltételek miatt is már. De a jelen másként gondolkozhat.”²

A temető monográfusai előkelő helyeken állnak az erdélyi tudományosság rangsorában. Munkásságuknak a téma ünnepegyességének igényével és elvárásával történt összefoglalása Kiss András (1922–2013) ny. főlevéltáros szakmai működésének fontos része.³ Alkalmi bibliográfusi adatgyűjtése mellett folytatta egyéni munkásságát, megbízható forrásközlései új lendületet adtak a Házsongárdi sírkert kutatásának.⁴

Kiss András egyik írásából tudunk az immár panteonként emlegetett köztemető első összegzéséről, s mégsem ismerhetjük meg Knapienszky Kázmér kataszteri hivatalnok, az egykori 1848-as lengyel légió tagjának először talán csak megélhetésül elvállalt, majd egyre nagyobb szenvedéllyel végzett, végül szinte a megszállottság erejével úzótt sírkőfelirat-összeíró munkássága végeredményét, a temető helyrajzának felvételét és az akkor még szinte érintetlenül fellelhető, mintegy hatezerre becsült sírfelirat összeírását, hogy egyikük se kallódhasson el. Kéziratos munkája a korabeli állapot teljességének igényével készült, de örök balszerencsénkre a Párkák, a Sors és a Végzet istennői másként határoztak a felbecsülhetetlen jelentőségű, vaskos kézirat sorsáról, s a fontosságát fel nem ismerő városi tanács asszisztálásával végül özvegye kezén elkallódhatott.⁵

Ennek ellenére egyik összeírását ismerhetjük, mely a Házsongárdi temetőben nyugvó közel száz 1848–49-es-es magyar szabadságharcos sírkőfeliratát vette lajstromba. Összeírásuk a kolozsvári Országos Ereklyemúzeum őrzetében volt. A *Történelmi Lapok* novemberi száma részletesen ismertette a nevek mögött rejlő adatokat.⁶

A temetővel foglalkozó írások olvasása közben újabb remény csillant fel újabb adatok megszerzésére. Az egyik híradás szerint „Csányi Gusztáv városi birtokrendező mérnök, a kolozsvári törvényszék állandó földmérő szakértője 1901-ben kataszteri térképet készített az egész temetőről”.⁷ Előzménye, hogy az 1856-ban megkezdődött magyarországi kataszteri felmérés kolozsvári részét a kincses város saját erőből oldotta meg, melyet az 1890-es években Breiner Géza mérnök irányított. A kataszteri térkép átnézeti, utcahálózatinak nevezett változatát Csányi Gusztáv mérnök 1917-ben 1:5000 méretarányban megszerkesztette, és 1917-ben kiadta.⁸

A hozzánk időben és közfelfogásban közelebb álló 20. század is kivajúdta a maga további elkötelezett temetőmonográfusait, akik szinte mindegyike – az eredetileg Nyikolaj Vasziljevics Gogol (1809–1852) nevéhez fűződő irodalomtörténeti hasonlatot parafrázálva – Kelemen Lajos (1877–1963), a „legendás levéltáros” köpenyéből bújtak elő. A helyi és a velük közeli rokonságban álló turisták csoportjait egyaránt magával ragadó városnéző sétái mellett temetőlátogatói ismertetései is felejtethetetlennek bizonyultak.⁹ A személyes élmény hatása okozta két egyetemista fiatalember, a későbbiekben saját útját járó Kohn Hillel (1891–1972), a nemzetköziség magába szippantotta közgazdász és Zsakó Gyula (1890–1875), az anyaországban karriert csinált törvényszéki bírő, kúriai tanácsjegyző felbuzdulását.¹⁰ Az első világháború után abbamaradt munkájuk – szólt a híradás – csak történelemhordozó veszteségeink sorát növelhetné – ha így történt volna. Zsakó Gyula a megváltozott államhatárok szorításában is folytatta a házsongárdi sírfeliratok gyűjtését, melyekből „mutatóba” közölt is.¹¹

A hóstáti földészek temetkező részében másolta le ezeket a „költői lendületű” feliratokat:

*Vándor, Tímár Károly sírkövét látod itt,
Kit halni honából harcvágya messze vitt,
Csak árnyéka leng itt, testét Velenczében
Idegen hant fedi Olasz hon keblében.
Őrmester, jó vitéz, hű fiú volt s derék
Bajtársai vesztét öszvesen érezék.
Jozefa kis húgát e néma sír fedi
S érettök hullnak a bús anya könnyei.
Megholt 1815. márczius 4-kén.*

A fiatalon elhunyt Asztalos Pál sírírata szerint:

*Rövid élet, hosszú álom,
Ez volt jutalmad pályádon.*

Az atyai szeretet megnyilatkozása Kócsi Károly ref. kollégiumi tanár sírkövén:

*Ki szeret, s kit úgy szeretnek
Meghalni annak nem lehet.*

Figyelmeztetés a sírfelirat-olvasókhoz özv. Bihari Lászlóné sírkövén:

A kints magasztal a föld aláz, ne hidd el magad vándor.

Az özvegyi fájdalom megnyilatkozása:

*Rövid az élet siratni téged
Hosszú az élet élni nélküled.*

Egy boldog házaselet emléke Bíró István és felesége, Koppándi Anna példázatával:

*Végződvén utjok két öreg
Vándornak
Itt nyugszik föld részek
Keblében a pornak.
Bíró István kedves élete
Párjával
Jó és hív feleség Koppán-
di Annával
Negyvenkilentz évig ter-
jede páros életek
Melyben együtt tellyes sze-
retettel éltek.
Számos esztendőig élvén,
Már megholtak,
Mert a múlandóság gyer-*

mekei voltak,
 Emberek, barátim ez a ti
 sorsotok,
 Hamarabb vagy később mind
 Meg kell halnotok.
 Utolsó lakhelyünk lesz
 A temetőbe,
 Mikor betakarnak gyászos lepedőbe.
 De csak testünk vagyon a por hatalmában,
 Lelkünk istenrészek az ég várában.
 Porok nyugodjatok hát föld kebelében,
 Ti lelkek éljete az ég édenében.

Herepei János (1891–1970) művelődéstörténész szinte az egész temetőt behálózó famíliája sírjait követve bővítette komoly monográfiává az általa szóra birt régi sírjeleket.¹² Hátizsákjából kikandikáló ásója jelezte, a szóbeli megemlékezéstől eljutott a megörökítés cselekvéséig.¹³ Amikor csak lehetőség adódik, mindig tudatosítani kellene sírkökötete előszavának nyomtatásból kihagyott két mondatát: „Szeretném, ha könyvem áttanulmányozása után Te is azt éreznéd, hogy ennél a darab helynél szebb, emlékekben gazdagabb magyar föld nincsen is e világon! De ha netalán mégis csalódnál, hidd el, nem az emlékekben van a hiba, hanem csak az én gyarló tollamban.”¹⁴ A megcsonkított előszó kárpótlásául gyönyörköd-jünk Hintz Mátyás 1626. évbéli sírkövének reneszánsz pajzsát ékesítő két tulipánban, mely még a magyar tulipánkultusz kezdete előtt nyílt ki vas-földjében.¹⁵

Kétségtelen, hogy a Házsongárdi temető többször nekirugaszkodó bemutatása legnagyobb részben Gaal György nevéhez és munkásságához kötődik.¹⁶

A földből szőtt egyentakaró alatt nyugvó „hétköznapi” jelzővel számontartott és magyarságukon alapuló önazonosságtudatukat sírfelirataikkal halálukban is megvalló egykori közös elődeink átörökítő megmentése egyszerre össznemzeti érdek és identitástudat erősítő feladat.

Az országos ismertséget szerzett halottak mellett elvárható a közfigyelem felkeltése az önmagukra fontos hivatali beosztással, vezető szereppel, arisztokrata származással, nevüket hátra nem hagyó, életművel, fontos felfedezéssel vagy maradandó alkotással hírnevet nem szerzett halottak ismerete is. Meglehet, hogy a társadalom emlékezőtehetsége elgyengülhet egy-egy pillanatra, de ez figyelemfelhívó lehetőség lehet arra is, hogy annál jobban tisztelhessük és ünneplhessük a történelem árnyékában élteket. A tisztelgő főhajtáshoz nem szükséges az sem, hogy az ott nyugvó sírkövén a kolozsvári polgár meghatározás vagy a kincses várossal való egyéb fontos kapcsolat legyen olvasható. Teljességgel elegendő, ha sírját a házsongárdi emlékhelyen találhatjuk. A „fátyol” teljességéhez fontos ismerni a már zárandokhelyé magasztosult temető nemcsak ünnepi, hanem történelmet hordozó hétköznapi arcát is, a sorsát meghatározó, impérium-változások alkalmából mindig változó tartalmú, más-más nemzetiség primátusát hirdető városi rendeletekkel.

Gaal Györgynek, a Házsongárdi temető egyik legelkötelezettebb kutatójának alábbi mondatai új lendületet adhatnak a további levéltári és könyvtári kutatások szükségességének: „Aránylag szegényebb a temető a feliratok szövegét illetően. Nincsenek jellegzetes helyi fordulatok, szólások, legtöbbször csak az életkorról, foglalkozásról, esetleg címeiről nyújt felvilágosítást egy-egy sírkő. Alig

néhány sírverset tartunk számon.”¹⁷ Szerencsére nem ennyire tragikus a helyzet. Ha senkit nem érdekelt volna, akkor a középosztály síremlék-feliratai jobbára önmagukkal együtt elporladtak volna.

Az újdonság erejével hathat, hogy a 19–20. századbeli sírfeliratokból többet megörökítettek és ma már ritkának számító, madárlátta folyóiratokban közöltek.

A *Magyar Polgár* szerkesztősége *Temetőpoézis* címen írt tárcacikkében kiemelte a sírszövegek jelentőségét, tanító mivoltát. Nem hallgathatta el az írást tanúsított érdektelenség megnyilvánulását sem. „A házsongárdi temető sírkövein található érdekes feliratok mindeddig még a kuriózumgyűjtők figyelmét sem tudták lekötni, jóllehet a helyi érdekességen kívül, nem egy olyan felirat is akad közöttük, mely fontos adalékokat nyújthat a múlt idők szokásainak megismeréséhez.”¹⁸ Ugyanakkor nem lehetett nem észrevenni, hogy a megállíthatatlanul változó, modernizálódó, anyagiassá váló életforma közízlésre történő hatása az elhunytak dermedt mozdulatlanságra ítélt világát sem kerülhette el. Tudatosítani akarták, hogy a megszokott és megszeretett magyar nótás halotti poézis idővel halálra lesz ítélve. A halottkultusz is megváltozott, a temetés megszervezését, mikéntjét az elhunyt társadalomban elfoglalt helye helyett a leszámazottak becsvágya határozta meg. Akinek taszítóan igénytelen volt egy harmadosztályú temetés gondolata a vele járó szerény külsőségekkel, nem érte volna be alkalmi verselők rigmusaival sem.

Az *Állj meg vándor, ha már eddig jövéél* kezdetű versek túlhaladottá váltak, az alkalmi, de még mindig naiv alaphangú versek kizsárolták őket. Az életritmus felgyorsulása pattogó katonazenét idéző daktilusokat szeretett inkább hallani. A sírkövek lapjai mégsem maradtak üresek, divatot teremtve – a hiúság vásáráként – az elhunytak fiatalosra retusált fényképei jelentek meg.

Állításuk bizonyítására saját gyűjtésű sírfelirataikat közölték, melyekben inkább egy-egy alkalmi mondás helyettesítette a sablonossá vált verselemeket. Az irodalmi szempontok érvényesítése sem bizonyult az új temetőköltészet szempontrendszerére alappilléreknek. Mégis jóleső érzés ilyenekkel, típusuk utolsónak számító mohikánjaival találkozni. A Házsongárdi temető kuriózumgyűjteménye nemcsak érdekes, hanem értékes is, hiszen kultúrhisztóriai nevezetessége elvitathatatlan.¹⁹

A korábbi típusúak közül:

*Végeződvén atjok két öreg vándornak,
Itt nyugszik földrészők. Kebelében a pornak.
Negyvenkilencz évig terjedő páros éltek,
Melyben együtt teljes szeretettel éltek.
Számos esztendőig élvén már meghaltak.
Mert a múlandóság gyermekei voltak.
Emberek, barátim, ez a ti sorsotok.
Hamarább vagy később, mind meg kell halnotok. (1825-ből)*

Az újabb példa gyakorlottabb rímfaragót, akár igazi költőt is feltételez:

*Itt, hol a húzó és vonszó erő
Főbb egy arányt szülnek,
A hova semmi bosszús szó
És rossz tettek nem férülnek,*

*Hol csak lágy nyugalom törnek
Csendjébe e sírgödörnek...
A felettem elrebbent bűt
Már nem érzem ide lent. (1829-ből)*

Megszokott sablonjai miatt az otthonosság érzetét keltő fogalmazás:

*Állj meg vándor, ha már eddig jövel.
Gondold fel, hogy kit rejt e rideg sírfödél.
Csendes vidék nyílt határa eszméletlen útjain,
Benyítek sok nyomdókára
Holtak kész sírhalmain
E csendesség mezejében átkelve meg állék
Testem pihenő helyében, holtak közé leszállék.
Utazó, ha nézésedet gyászos sírom növeli,
Éltem s nevem rendjeit ha kívánod megtudni:
Kovács Antal volt a nevem,
A míg ez világon éltem,
De az halál
Elragadta én tőlem,
Kis Borbála hű nőmet,
S özvegyi keservemet.
Bevégeztem életemet,
Ezernyolczszáz negyvenben.*

Egy régebbi sírkő két strófája ügyes szójátékával törekedett tetszést aratni:

*Kinek házad volt világod,
S te világa házadnak,
Elhagyál s pusztá lett házad,
És a világ házadnak.
Most e néma, szűk sír házad,
De világod nem lehet,
Mert nincs ott mi volt
világod, Házad és hű hitvesed.
Csak a por az, mely porba száll,
De lelkünk lelkére talál.
Hitünk szép világában,
Az atyának házában.*

A szövegek gyűjtője a temetőkápolna szomszédságában megbújó sírkövön találta meg drámai erejével lelkét legközvetlenebbül megszólító sírverset:

*Megrezzent, megdördült
Egy mennyei szózat,
Jövel boldog lélek,
Az ég így ekhozott.
A Fő Hatalomnak,
Szava ilyen vala,*

A *Magyar Polgár* szerkesztősége második alkalommal egyetlen, 1810-ből származó sírverset közölt. Egy olyan filozofikus kuriózumot, amely az emberi élet stációit egy könyv részeihez hasonlítva mutatta be.

AZ EMBERI ÉLET EGY KÖNYV,
A KERESZTSÉG CZIMLAP,
A GYERMEKSÉG ÉLŐBESZÉD,
AZ IFJÚSÁG NAGY TÚZZEL IRT
ELSŐBB IV
A FÉRFIKOR CSENDES S CZÉLOS
FOLYAMATA A KÖNYVNEK,
AZ ÖREGSÉG MUTATÓ TÁBLA,
A KÉSŐ BŰNBÁNAT NYOMTATÁS
BELI HIBÁK.
A HALÁL ÁLTAL BETÉVŐDIK A
KOPORSÓNAK KEMÉNY DESZKA
TÁBLÁJÁRA S CSAK ÍTÉLETKOR FOG
FEL (ezután az már olvashatatlan.)²⁰

A kincses város Házsongárdon deponált, márványba, kőbe vagy fába vésett nemeslevelei már a Monarchiában kallódni kezdtek, sokuknak nyoma veszett, hogy a továbbiakban darabjaik építkezési alapként felbukkanva erősíthessék egymást. A lakóhelyük díszétől és megmaradt utolsó családi értéküktől is megfosztott temetőlakók egyetlen könnycseppet sem ejtettek, ők voltak az egyedüliek az estére már kihalt sírkertben, akik soha nem sírtak. Az egész közösséget érinthető pótolhatatlan veszteségeket okozható aljas eljárás nem maradhatott titokban, közfigyelmet követelt. A közfelháborodás szülte, precedensértékű, leleplező cikk egyedüli fecskéként nem csinált nyarat, másrészt semmi újdonsággal nem szolgált, amiről a sírok tulajdonosai már ne tudtak volna: „A szabályzat szerint a gondozatlan sírok 20 év múlva visszamarad[nak] a temetőre, a kidőlt sírkövek pedig eladhatók. A temetőfelügyelő nem fordít gondot arra, hogy hány év óta gondozatlan a sír, hanem ha látja, hogy az elhunyt rokonai nem érdeklődnek iránta, egyszerűen eladja a sírhelyet másnak. Ha talán kőve is van, szénnel egy fekete jelt húz rá. Ez a temetői proscibálás. A megjelölt kő ki fog dűlni. Sírt fognak ásni a fundamentuma alá, s egy pár nap múlva a kő besüpped, aztán ledől az új sírra. A ledült kő pedig eladható, tehát eladatik. Ha pedig itt elhunyt kedvese porló részeit a messze szakadt rokon évek múltán keresni jön, nem találja meg sem a követ, sem a hantot.”²¹

„Tenni kellett valamit. A lélek sebeit is gyógyító idő és a leszármazottak közösségi munkálkodása helyreállította a visszasírt régi házsongárdi közállapotokat: a puha szőnyegként a sírokhoz vezető gypet a gyermekek nem taposták le és a marhák sem legelték le már.”²² A temetői poézis szelleme ismét átjárhatta a kegyeletápoló lelkeket, a halottak felett megint lüktetett az élet. A búzakalász díszítette földészek, a kezükben taglót tartó mészárosok, a kifeszítettbőr-emblémás

szűcsök és a kehely jelvényét papi méltósággal viselő ötvösök egyre jobban meg-nemesedtek népi heraldikájuk viseletében.

Sajnos a temető láttán nem mindenkit felebaráti érzületei vezérelték. Az anyagiak megszerzésének igénye még a elhunytak nyugvóhelyeit sem kímélte. De mit lehet egy halottól elvenni? Ha 7-től 12 koronás címerig rendelkező arisztokrata volt, a vele eltemetett ékszereit.

1921 márciusa végén a temetőben bűncselekmény történt, a gróf Beldi-kriptában nyugvó öt halott koporsójából elrabolták a velük eltemetett ékszereiket. A szakértőként felkért kőfaragó és bádogos mesterek megállapították, hogy az elkövetők ácskapoccsal jutottak be, és a koporsó lemezborítását ollóval vág-ták fel. Nemes György bádogosmester vélekedése szerint csak a koporsók lecine-zésével foglalkozók jöhettek számításba, közöttük rovott múltú, egykori inasa is. A rendőrség néhány nap alatt elfogta az egész bandát. A volt inas bevallotta, hogy amikor lecinezte egy „nagyúr” koporsóját, meglátta a vaskazettából átrakás-ra váró ékszereket. Megállapították a tényleges elkövető, a lelkiismeret nélküli 29 éves pesti csirkefogó, Kucza János bűnösségét, akit Budapestről már kitiltot-tak mint notórius betörőt. A „zsákmány” egy pár briliáns fülbevaló keleti gyön-gyökkel, egy türkizes gyűrű, két jegygyűrű és egy ékköves gyűrű volt, melyeket hamar eladott.²³

Nem hallgathatjuk el, hogy a veszített világháború után a temetőbe is beszü-remkedő politika nagyobb kárt okozott, mint a magas talajvíz. A de facto 1918-ban elkezdett és a de jure 1920-ban befejeződött hatalomváltozás a temetőt és la-kóit is uralni akarta. Ennek érdekében 1921-ben rendeletben adtak utasításokat, mely szerint „minden sírhely, családi sírhely és kriptá ez idő szerinti hozzátar-tozójának jelentkezni kell a köztemető felügyelői irodában, hogy tulajdonjogát megfelelő okmányokkal igazolja”.²⁴ Az anyaországi újságok arról cikkeztek – me-lyeket átvettek az erdélyi lapok is –, hogy 1925 és 1935 között a sírkertek lakóit közös sírba temetve felszámolják azok nyughelyeit.²⁵ Szerencsére a balkáni sa-játosságok miatt megtorpant a folyamat, a lapok csak az elhatározásokról számol-hattak be, nem az elvégzett cselekvésekről.²⁶

A temető megmérgetésekor jól vizsgázott, egy újságíró a kolozsvári lokálpat-rióták véleményét emelte közvélekedéssé: „Szép ez a mi temetők. Aki belép a kapuján, lelkébe belekap a halottak országa hatalmas hangulata. Nemzedékek hosszú sorának emléke lebeg a sírok és kövek felett, s a köztük emelkedő erdő ágbogas fái körül. Nem érzett szíve fájdalmat, lelke sajnást, nem ismer Istent, ki ezen a helyen be nem telik a kegyelet érzetével.”²⁷ A temető méltatását egészít-sük ki vigyázója dicséretével. Nem tudhatjuk, ki a Házsongárdi sírkert cerbe-rosza – alvilági őrzője –, de eddig sikeresen visszatartotta a profanizálás és a vallástalanítás igénytelen szándékával közeledő, lélek nélküli embereket.

Sajnos a sírkövek védelmében nem állt nyeresre. Új fogalom, az identitást gyengítő, pusztuló sírkő.

Krenner Miklós mindenki számára érthetően levezette a házsongárdi sírkö-vek fogyásának megállíthatatlannak tűnő folyamatát. „A tiszta román temető-igazgatás idején már valóságos járvány lett a halottak kilakoltatásával a nagyon régi és nagyon szép kövek eltávolítása és megsemmisítése – fogalmazott egyér-telműen – a 17. század mintegy félszáz emléke tűnt el így.”²⁸ Követendő külföl-di példaként említette, hogy ott egy sírba több halottat is eltemethetnek úgy – a halottak nem viaskodnak –, hogy a régi köveket nem távolítják el. Ez pedig hoz-

zárjával a temető történeti jellegének megerősítéséhez. Kolozsváron nem merült fel ennek az alkalmazása.

Krenner Miklós véleménye szerint annyit mégiscsak elértek ebben a kisebbségi jellegű ügyben tett felszólamlások, hogy a többségében 18. és 19. századbeli köveket nem zúzták össze azonnal, hanem a temető északkeleti sarkában összegyűjtötték. Sorsuk azonban nem változott, vagy eladták és így újra eredeti funkciójukban hasznosították vagy – ha szerencsájuk volt – értéket jelentő régiségük miatt múzeumba juttatták.

A Házsongárdi sírkert emlegetett szegletében – „a temető temetőjében” – felhalmozódott 200 kőből a legértékesebbeket a Református Kollégium magyar tanárai igyekeztek bemenekíteni intézményük területére vagy az unitárius templom környékére. Legnagyobb „fogásuk” Kőfaragó Benedek sírkövének elrejtése volt, aki a Farkas utcai református templom reneszánsz szószéke egyik alkotójaként szerzett ismertséget.

A körülmények szerencsés összjátéka folytán a kisebbségi újságíró-szervezet véget vethetett a sírkövek további eltávolításának. Kivételes előnyt jelentett, hogy 1938 és 1940 szeptembere között dr. Sebastian Bornemisa (1890–1953) volt újságíró, sajtóalminiszter lett Kolozsvár polgármestere. Hathatós közbelépésére véget ért a sírkővandalizmus. A begyűjtött sírjelekkel az volt az elképzelése, hogy megmentésük érdekében műemlékként – [M]onument [I]storic – lezárhatja a régi temetőrészt, és új sírkertet nyittat. Ígérete komolyságát és az ügyben való elköteleződését nem tudjuk a puding próbájaként megszülető hitelesítéssel véleményezni. Az időközben életbe lépett második bécsi döntés, a „kurta magyar világ” időszaka a Házsongárdi sírkert jövőképét is újrafogalmaztatta. Akkor kellett volna elfogadni Krenner Miklós óhajtó javaslatát: „Legyen sziget a halottak országa, távol az emberi hivalgás förtelmétől.”²⁹

A temető szegletében felhalmozott 200 régi sírkő továbbra is várta Jézusát. Az 1940 ősztől ismét elképzelhetetlenül otthonossá vált Kolozsvár mágnesként vonzotta az elszármazottak utódait, a hasonnyelvű turistákat, akik olyan buzgón zárandokoltak a Házsongárdi temetőbe, mint a görögkatolikusok a piarista templomba.

A sírkövek helyzetének rendezését ismét a sajtó vetette fel, azzal a megoldási javaslatcsomaggal, hogy vagy vigyék vissza eredeti helyükre, vagy helyezték el valamilyen autentikus környezetben, hogy a temető archaikus jellege megmaradjon. A szebbnél szebb, már múzeumban levőket is vissza kellene vinni – „hiszen ez a temető most már nemcsak temető, hanem erdő is, múzeum is, megilletik régi tulajdontárgyai” – szögezte le Krenner Miklós.³⁰ Elkéstek a cselekvéssel, a 200 régi sírkőből talán tíz, ha támasztotta könyökével az erre a célra kijelölt ház falát. „A legtekintélyesebb kolozsvári tudós vezetésével egy bizottság már kiválasztott minden értékes követ – a múzeum részére. Sajnos ez csak néhány kő menekülését jelenti, egyoldalú válogatást, mert a tudós tekintély a múzeum szempontjait nézi, s ez érthetően temető-, sőt művészetellenes. Kolozsvári szokás. Magában a múzeumegyületben is úgyszólván állandóan harcol két érdek: a múzeumi és a szakosztályi, vagyis egyetemen tanári érdek, a tekintélyek lelkes és makacs egyoldalúsága döntően esik latba. [...] De fejezzük be a zokszókat. Itt az ideje, hogy eldöntsük, melyik házsongárdi fátyolt is kell értünk? Nos, mind a három vonatkozásút. Nagyon jól tudjuk, hogy akit elvi dohogónak és mindent elbírálnak néznek, annak szava úgys és mindenként csak pusztá-

ba kiáltó szó lehet. Akkor igazán mindegy, hogy az egyikre vagy mind a három fátyolra céloz-e? Ő, Házsongárd, miért van balsorsod?”³¹

Ezt a temetőt nem sajátíthatja ki a zord elmúlás sem. A végtelenbe vesző múltban elkezdett és a végtelenbe vesző jövőben folytatandó munkája közben a Vén Kaszás is érezhette már az eltelt időfolyam súlyát s néha-néha titokban megpihent egy cseppet. Ezeket a ritka alkalmakat használták ki leleményes fiatalok, hogy a természet harsogó zöldjében az örök élet reményének ígéretére emlékezzenek és emlékeztessenek. Az ilyen lopott, az elmúláson győzedelmeskedő felejthetetlen pillanatokot idézik fel egy szerelmespár egymásnak szóló, valamilyik porladó grófi krypta falába karcolt üzenetei, melyekből – történetük keretében – Szabó Endre szinte kisregényt varázsolt.³²

„Az eső elől ide menekültünk. Zsóka – Feri 1914. VI. hó 15-én.” „Nagyon kerestelek. Hol vagy? Valamelyik nap indulok. 1914. hó X. 16. Feri.” „Ott voltam, mint sebesült katona. 1917. VI. 14. Feri.” „Kerestem , sehol sem találtam Elutaztam Pestre. 1917. V. 8-án Feri.” „Szeretlek, várlak, Zsóka, 1918. X. 4.” „Sokszor kijöttem ide, hogy drága emlékeimet felfedezzem. Hallottam, hogy a fogságból visszatért. Én egész télen Kolozsváron voltam. Csak még egyszer láthatnám. Még mindig szeretem, 1919. május 19. Zsóka.” „Itt vagyok. Hol találhatom? Zsóka, 1922. IX. 25.” „Itt vagy? Még mindig szeretlek, 1922. X. hó . . . Zsóka” „Kerestem 1923. VI. Zsóka” „Itt voltam. Hol van Zsóka? 1938. IX. 10. Feri.”

A különböző korokban elhunytak feletti kegyeletes megemlékezés a 19. század közepén magasabb lépcsőfokra lépett. 1855. november 22. napja azóta évente tartandó ünnepi esemény lett a temető történetében. Mindenszentek napján addig is megemlékeztek a hunyt lelkek városába költözöttekről. Wendler Frigyes (1810–1878) polgármesternek köszönhetően aznap új kultusz teremtdőött. A kegyelet virágaival érkező polgárokat szépen berendezett és bekerített temető, az egész életében közszeretnek örvendett filantrop, Barra Imre (1799–1854) orvos – akinek temetésén a fél Kolozsvár részt vett – leleplezendő sírszobra, a helybeli hangászkar alkalomhoz illő bús melódiái és addig nem tapasztalt csodálatos díszkivilágítás fogadta. Ez volt az első és azóta sem feledett alkalom, hogy halottak napján a hátramaradottak világítottak a mennyei szálláscsinálóknak. A maga nemében hasonlóan felejthetetlen lehetett minden generációnak az 1940-es halottak napja, amikor az elhunytak mellett az élők is minden megkötöttség és engedély nélkül énekelhették nemzeti Himnuszukat.

A Házsongárdi sírkertet nem kell félteni, szimbiózisban él a kincses várossal. A temetőt a múlttal hozzák kapcsolatba, holott a jövővel kellene, hiszen egyszer majd minden kolozsvárinak szüksége lesz rá.

A Házsongárdi temető – mint az élet és a halál kolozsvári találkozási pontja – nagyon fontos üzenetet hordoz az örök életben hívőknek és az elmúlástól rettegőknek egyaránt. Az egykoron a temető kapujára szegezett elhíresült üzenet napjainkban sem változhatott meg, emberemlékezet óta ugyanazt az igazságot hirdeti: „Nincs halál, csak élet!”³³

Ezt a megállapítást az évszázadok csiszolta homokóraszemek lomha pergésére berendezett életvitelű temetőlakók is megerősíthetik, hiszen ők már tudják, hogy valóban van feltámadás.

■ JEGYZETEK

1. Spectator (Krenner Miklós): *A házsongárdi temető*. Ellenzék 1930. november 1. 247. sz. 43.
2. Spectator (Krenner Miklós): *Házsongárdi fátyol*. Magyar Nemzet 1942. július 29. 170. sz. 4.

3. Kiss András: *Kolozsvári helytörténetírás Jakab Elektől Herepei Jánosig*. A beszélő kövek. In: Uő: *Más források, más értelmezések*. Mentor, Marosvásárhely, 2003. 268–287.
4. Kiss András: *A Házsongárdi temető*. In: Uő: *Források és értelmezések*. Kriterion, Kvár, 1994. 112–118.; *Házsongárdi krónika*. In: Uő: *Források és értelmezések* i. m. 112–119.
5. Kiss András: *Kolozsvári helytörténetírás Jakab Elektől Herepei Jánosig*. A beszélő kövek i. m. 280–281.
6. *A kolozsvári szabadsághősök*. Fővárosi Lapok 1894. november 3. 304. sz. 2606.
7. Ellenzék 1921. március 31. 62. sz. 20.
8. Bartos-Elekes Zsombor: *Kolozsvár régi kataszteri térképei és georeferált közzétételük*. Catastrum, 2015. 3. sz. 3.
9. Akiknek nem világítanak, de akiknek élete és emléke örökkön világít. Kelemen Lajos, a neves történettudós, pillanatra feltámasztja halottaiból a híres házsongárdi temetőt. Keleti Újság 1928. november 2. 250. sz. 5.; *A házsongárdi temető nagy halottairól beszél Kelemen Lajos, a kiváló történettudós*. (Hobán Jenő interjúja) In: Uő: *Művészettörténeti tanulmányok* ** Bev. tan., sajtó alá rend. B. Nagy Margit. Kriterion, Buk., 1984. 318–338.
10. *A kolozsvári Házsongárdi temető sírkövei 1700-ig*. Első közlemény. Erdélyi Múzeum 1911. 5. sz. 284–303.; *A kolozsvári Házsongárdi temető sírkövei 1700-ig*. Második közlemény. Erdélyi Múzeum 1911. 6. sz. 331–341.
11. Zsakó Gyula: *Barangolás a kolozsvári házsongárdi temetőben*. Budapesti Hírlap 1927. október 30. 247. sz. 11–13.
12. Herepei János: *A Házsongárdi temető régi sírkövei*. Adatok Kolozsvár művelődéstörténetéhez. Sajtó alá rend. Balassa Iván, Herner János, Keserű Bálint, utószó Balassa Iván. Akadémiai, Bp., 1988.
13. Sas Péter: *Herepei János, az erdélyi temetők krónikása*. Honismeret 1999. 1. sz. 41–44.
14. Sas Péter: *Herepei János: A Házsongárdi temető régi sírkövei*. Magyar Múzeum 1991. 1–4. füzet. 282.
15. Parádi Ferenc: *Bolyongás a házsongárdi temetőben*. Erdély 1939. 4. sz. 8.
16. Gaal György: *Házsongárdi Panteon*. Korunk 1972. 3. sz. 247–388.; *Tört kövön és porladó kereszten. Pustuló múlt és fájó jelen a kolozsvári temetőben*. Stúdium, Kvár, 2009.; Gránitz Miklós – Gaal György: *Örök Házsongárd. Kolozsvár sírkertje a századok sodrában*. I–II. Pharma Press, Bp., 2010.; *A Házsongárdtól a Kismezőig. A kolozsvári sírkertek a XIX–XX. századból*. Exit, Kvár, 2016.
17. Gaal György: *Házsongárdi Panteon* i. m. 388.
18. Magyar Polgár 1900. október 31. 250. sz. 1–2.
19. Magyar Polgár 1900. október 31. 250. sz. 1–2.
20. Magyar Polgár 1900. december 18. 298. sz. 6.
21. *A temető*. Kolozsvár 1894. december 10. 282. sz. 3.
22. *A temető* i. m. 3.
23. Ellenzék 1921. március 31. 63. sz. 5.
24. Ellenzék 1921. március 31. 62. sz. 4.
25. *Közös sírgödörbe kerülnek a régi Erdély nagyjai. A kolozsvári házsongárdi temetőt lezárják*. Magyarország 1925. július 8. 150. sz. 7.
26. Chicherean Mária: *Közös sírba temetik a régi Erdély nagyjait. A kolozsvári házsongárdi temető sorsa*. Budapesti Hírlap 1926. március 4. 51. sz. 5.
27. *A temető* i. m. 3.
28. Krenner Miklós: *Házsongárdi fátyol* i. m. 4.
29. Spectator (Krenner Miklós): *A házsongárdi temető* i. m. 9.
30. Krenner Miklós: *Házsongárdi fátyol* i. m. 4.
31. Krenner Miklós: *Házsongárdi fátyol* i. m. 4.
32. Szabó Endre: *Régi szerelem története egy házsongárdi kriptá falán*. Ellenzék, 1944. március 11. 58. sz. 9.
33. Hétfő Reggel 1941. október 13. 41. sz. 6.

GAAL GYÖRGY

AZ ELSŐ ERDÉLYI BOTANIKUS KERT

A botanikus kertekről általában

■ A botanikus kert fogalmára sok meghatározás született, jóformán minden lexikonban olvasható valamilyen körülírás, behatárolás. Mi itt a legtömörebbnek tűnőt, a Fatsar Kristóf tájépítésztől származót idézzük: „Élő növények gyűjteménye, mely tudományos célokat, a botanikai ismeretek növelését szolgálja az oktatás és a kutatás révén.”¹ Ehhez még hozzátehetjük, hogy a 19. század elejétől, a Linné-féle latin taxonómia elterjedésétől, kötelezőnek számít a növények táblázás feliratozása. Nemzetközi elnevezései a latin „hortus botanicus”-ból erednek, ma leginkább angolul emlegetik: botanic(al) garden. Amikor a kert összefüggésben van erdős területtel, néha használják az arborétum megnevezését is.

A botanikus kertek létesítése a kora újkortól az orvosi felsőoktatáshoz kapcsolódik. A gyógyszerek nagy része növényi eredetű volt, s az orvosnak kellett ismernie ezek hatását, hogy belőlük kikombinálja a kellő, gyógyító összetételű szert, amelyet aztán a patikus kevert ki és hozott beadható formába. Az előre gyártott gyógyszerek kora csak a 20. században köszöntött be. Addig az orvostanhallgatók igen alapos botanikai képzsében részesültek tanulmányaik kezdetén. A legismertebb botanikusok is majdnem mind az orvosdoktorok közül kerültek ki. Az első botanikus kertek Európa híres egyetemeinek a függelékeként létesültek. Itáliában Pisa (1544), Padova (1545), Pavia (1558), Bologna (1568), né-

Az új, egyetemi botanikus kert elnevezést a Mikó-kert kapta. Ezt a 12 holdas kertet Mikó Imre gróf 1859-ben a megalakuló Erdélyi Múzeum-Egyletnek ajándékozta, s ott Brassai Sámuel, a múzeum őre kezdte meg a fűvészkerti rendezést.

met földön Lipcse (1542), Angliában Oxford (1621) egyeteme büszkélkedik igen nagy múltú tankerttel.

Bécsben aránylag későn, 1754-ben létesítette Mária Terézia az egyetem orvosi karához kapcsolódó, 8 ha kiterjedésű „Hortus Botanicus”-t. Magyar viszonylatban elsőként Lippay György (1600–1666) esztergomi érsek nevéhez kapcsolják a fogalmat. Ő saját kedvtelésből Pozsonyban hozott létre egy európai hírű díszkertet, mely már a tudományos rendszerezésre is törekedett. S emlékét maradandóvá tette öccse, Lippay János, aki háromkötetes munkában, az első magyar nyelvű botanikai-kertészeti kiadványban (*Posoni kert.* I–III. Nagyszombat–Bécs, 1664–1667) örökölte meg a kert értékeit. Az igazi, egyetemi botanikus kert azonban Magyarországon is az első orvosi karhoz kötődik, melyet Mária Terézia alapított 1769-ben a nagyszombati egyetem keretében, s 1771-ben már tankerttel is rendelkezett. Ez aztán az egyetem költözésével került Budára, majd Pestre, s ott 1847-től működik mai helyén, a VIII. kerületben. Hivatalos magyar neve 2008-tól Fűvészkert, a nyelvújítás idején megalkotott összetett szó. Leszűkült területe ma 3 ha. Budapest vonzáskörében még a Kertészeti és Élelmiszeripari Egyetemnek van múltját 1860-ig visszavezető hasonló kertje, mely ma 7,5 ha terjedelmű és Budai Arborétumként ismert.² A Selmechányáról Sopronba elmenekített Erdészeti és Bányászati Akadémiának (ma Soproni Egyetem) van 1922-ben létesített, 17 ha terjedelmű botanikus kertje, mely egyben egyetemi campus is. Az ország számos egykori kastélyparkját nyilvánították a második világháború után botanikus kertté vagy arborétummá.

Románia legrégebbi és legnagyobb botanikus kertjeként a jászvásárit hirdetik, mely alapítási éveként 1856-ot jelöli meg, s területe 80 ha. A bukaresti növénykert 1860-ról eredeztetni múltját, 1884-ben költözött mai helyére, s 1891-ben nyílt meg, jelenleg 18 hektáron terül el. Kétségtelenül az ország ma legismertebb ilyen intézménye a kolozsvári, amelynek történetére még visszatérünk. 1970 óta a zsibói egykori Wesselényi-kastély 24 hektáros díszkertje is önállósulva felvette a botanikus kert megjelölést.³

A kolozsvári Orvos-sebész Tanintézet (OST) és küzdelme a botanikus kertért

■ Mária Terézia 1770-ben egységes törvénnyel szabályozta birodalmának egészségügyét. Ebben előírta a sebészek és bábák állami képzését és vizsgáztatását. Addig a borbélysebészeket a céhek keretében képezték, a bábák többnyire egymástól lesték el a fogásokat. Ahhoz, hogy az állami képzés beinduljon, megfelelő intézeteket kellett felállítani. Az 1770-es évek folyamán a birodalom mindegyik tartományában létesítettek ilyen tanintézeteket, rendszerint az ott működő egyetem vagy királyi líceum függelékeként. Az egyetemeken belül külön karként indult be a sebész- és bábaképzés. Eleinte a sebészeket egyetlen tanéves, a bábákat egy hónapos kurzuson látták el a tudományos alapismeretekkel. A sebészeknek már rendelkeznie kellett a céhes felszabadító levéllel.

Kolozsvárt az 1581-ben Báthory István fejedelem és lengyel király alapította jezsuita egyetem 1773-ban válságba került, mivel a jezsuita rendet a pápa feloszlatta. Mária Terézia újra szerette volna alapítani az egyetemet, lehetőleg felekezetközi jelleggel. 1774-ben állította fel a jogi kart, 1775-ben pedig egy sebész-mester kinevezésével az orvosi kart. A gimnázium és a bölcsészeti kar vezetését 1776-ban a piaristákra bízta.

Az orvosi kar vagy intézet lassan fejlődött.⁴ 1782-ben állatorvosi, 1791-ben szemészeti tanszékkel bővült. 1792-ben tanársegédet kapott, aki a magyar és a román a hallgatók képzését segítette. Elvileg mindhárom „helyi nyelven” folyt az oktatás. 1793-ban nevezik ki az újonnan létesített patológia–fiziológia tanszékre a belga származású André Etienne orvosdoktor, korábbi zalatnai bányatorvost. Ő az első doktori fokozattal rendelkező tanár. 1797-ben bekövetkezett halála után pályázattal Incze Mihály (1762–1836) Bécsben végzett, kolozsvári származású orvosdoktor nyeri el a tanszéket. Mikor ő 1800-ban elfoglalja állását, már két évfolyamos a képzés. Van tehát egy, az alapítástól működő anatómia–sebészet–szülészet tanár, egy állatgyógyász és egy szemész előadó. Minden más tantárgy az Incze vállára nehezedik, bár kinevezés szerint az élettant, a kórtant és a gyógyszertert kell előadnia.⁵ Egy 1811. március 16-án kelt főkörmányszéki leiratból tudjuk meg, hogy Incze elkezdte a botanikát is tanítani diákjainak, de ezért külön fizetésre nem számíthat. Az a kérése sem teljesíthető, hogy a kémia-tanár Bergai József lakása melletti kert egy részét rendelkezésére bocsássák növénykert létesítésére.⁶ Ez tehát az első kísérlet egy oktatási célt szolgáló tankert felállítására Kolozsvárt.

Incze kitartóan folytatja a küzdelmet, s újabb vizsgatárgyak bevezetését is javasolja. Így 1812. augusztus 21-én felterjesztést intéz a Főkörmányszékhez, melyben három tantárggyal kapcsolatban fejt ki véleményét: 1. nem elég a némi betegségekről előadást tartani, vizsgázzanak is belőle a diákok; 2. nem kielégítő a gyógyszertert előadása, mellette a receptírásra is oktatni kell a diákokat, vizsgázzanak belőle az I. szemeszter végén; 3. szükséges a botanika tanítása, a növények Linné-rendszer szerinti osztályozásával.⁷ Két ízben az országos főorvosi (protomedikusi) állást is megpályázza.

1817 februárjában már a főkörmányszék elé kerül a botanikus kert ügye. A Kolozsmonostori Uradalom igazgatója érdeklődik a főkörmányszéki titkároktól a kivitelezésről. Úgy értesült, hogy „az Orvosi Tudomány tanításának nagyobb tökéletességre való vitelére nézve, az Botanicát felállítani szükséges volna, az pedig másképpen meg nem eshetnék, hanem ha arra az végre egy alkalmas kertet is lehetne fordítani, melly szerint az ugy eshetnék meg, hogy ha vagy az Convictustól, vagy az Kolos-Monostori Dominiumtól lehetne egy kertet elvenni, és az irt czélra fordítani”.⁸ Az uradalom intézőinek májusi válaszából az derül ki, hogy, a kert felállítását „boldogabb időkire” kell halasztani, mert egyelőre minden erőt az új líceumépület felhúzására kell összpontosítani (ez a Farkas utcai épület, mely 1821-re készült el). Az ügy ezzel nem ült el, hanem eljutott Bécsig. 1817. október 20-ról keltezett a Teleki Sámuel kancellár aláírásával ellátott, Főkörmányszéknek címzett értesítés, mely közli, hogy a Kolozsmonostori Uradalomból számításba jöhet a falun beüli, most az adminisztrátortól használt „Virágos Kert”, vagy pedig a falun kívüli „Csitkós Kert” botanikus kert céljaira. A főorvos és az illetékes tanár válassza ki a legmegfelelőbbet. Egyben értesítsék Cserey Farkas uradalmi igazgatót, hogy milyen egzotikus növények beszerzését kéri.⁹ December 17-én küldi át Bánffy György főkörmányzó a leiratot a tanintézetnek, s a főorvost bízta meg a kert kiválasztásával. Az említett Csitkós kert elnevezés napjainkig ismert, a Szamos partján terült el, ott, ahol ma az egyetemi sportstadion található.

A kert felállítása elmaradt. Talán az is hozzájárult ehhez, hogy 1818 januárjától átszervezték az egész tanintézetet. Ezen belül a sebész- és bábaképzés az Orvos-sebész Intézet (Institutum Medico-Chirurgicum) elnevezéssel jórészt

önállósult. Az egész líceum főigazgatói székébe az erdélyi római katolikus püspök került. A tanintézet élén már 1808 óta a tudományos irányítói tisztséget a mindenkori országos főorvos látja el.

A tantárgy és a kert kérdése 1822 januárjában bukkan fel újra. SzepeSSI Ignác római katolikus püspök mint főigazgató érdeklődik, hogy bevezették-e a botanika tanítását és mikortól. Milyen feltételek közt? Hogyan lehetne a tárgy oktatását javítani? 1822 májusában a Tanulmányi Uradalom tisztségviselői és a Főkörmányszék között arról folyik levelezés, hogy hol is létesítsék a botanikus kertet, s ki tanítsa a tantárgyat. Fel kellene állítani az erdészeti tanszéket is, s annak tanára felelhetne a kertért.

A továbbiakban az öregedő Incze mintha kimaradna a kertért folytatott küzdelemből, de az igény iránta nem szűnik meg. 1831. január 22-én Bécsből érkezik leirat¹⁰ számos kérdéssel: kit neveznének ki a botanika tanárául, milyen évfolyamnak adna elő, milyen kertészre volna szükség, és őt hogyan tanítanák be, milyen épületek kellenének, mennyit fizetnének a kertésznek? A püspök kijelenti, hogy nem akarja a Kolozsmonostori Uradalom kárára felállítani a tanszéket és a kertet. Ekkor már tanárként Bergai József kémia–metallurgia professzor neve merül fel, de túl sok tantárgya van, esetleg a mezőgazdaságtan tanára jöhetne szóba.

Az intézet közben gyarapodik. 1821-től az új Farkas utcai épület földszintjén állandó helyiségeket kap, a tanulmányi idő 1834-ben három évfolyamosra emelkedik, a diáklétszám egyre növekszik. Úgyhogy a hatalom 1837-ben „újjászervezést” hirdet. Ennek keretén belül három fontos tanszéket hirdetnek meg. 1. Fizika, botanika és kémia; 2. Anatómia és szülészet; 3. Fiziológia, patológia és gyógyszerstan. Ezzel a botanika állandó tanárt kap, akinek most már létfontosságúvá válik a botanikus kert felállítása. Erre a tanszékre 1837. szeptember 13-án bágyi Jóó István orvosdoktort nevezik ki.

Jóó István (1806–1881) a 18. századtól Kolozsvárt élő unitárius családból született. Iskolai tanulmányait az Unitárius Kollégiumban végezte. Egy évet hallgatótt az OST-ben, majd 1828-ban beiratkozott a bécsi egyetem orvosi karára. Ott 1833-ban avatták doktorrá a gyermekek szoptatásáról írt disszertációja alapján. Abban az évben – a *Magyar Kurír* október 25-i híradása szerint – 7 magyar szerzett ott orvosi diplomát. Leteszi a szülészmesteri vizsgát is. Mint kolozsvári orvos pályázat nyomán kap 1838-ban kinevezést az OST előkészítő tudományok (természet-, növény- és gyógyszerészeti vegytan) tanszékére. Ő az első unitárius, aki az 1700-as évek óta állami állásba kerül. A következő évtizedekben rá hárul a botanikus kertért folytatott harc.

Egy 1842 augusztusában indított levélváltás eredményeként a bécsi Erdélyi Udvari Kancelláriáról Esterházy László gróf aláírásával 1843. augusztus 25-én érkezik az engedély az orvoscépzéshez szükséges vegyészeti felszerelés és vegyszerek beszerzéséről, ezeket a kincstári alapból fizetik. Ugyanakkor kéri a felállítandó botanikus kert tervezetét.¹¹ Az ügy lassan haladt, mert az előbbi leiratot november 20-án küldte át Kovács Miklós püspök a tanintézetnek azzal a meghagyással, hogy az érdekelt Jóó professzor készítse el a tervet. 1844 februárjában Jósika Sámuel sürgeti Bécsből a botanikus kert tervét, amely tartalmazza a szükséges telek, az épületek, a felszerelés kimutatását. Májusban kiderül, hogy Jóó azért nem tudja a tervezetet elkészíteni, mert nincs megfelelő telek. Jósika 1846. novemberi leiratából megtudjuk, hogy a kincstár csak akkor tudja a botanikus kert költségeit fedezni, ha semmilyen más forrás nem áll rendelkezésre. A körlevelezés még 1847-ben is folyik a tanintézet-püspök-főkörmányszék-

udvari kancellária vonalon. Időnként Joónak kiutalnak 50 Ft összeget felszerelésre. Hanem az OST kaphatna egy igen jelentős állami adományt is, a Baumgarten-féle herbáriumot.

Johann Christian Baumgarten (1765–1843) Szászországban született, Drezdában és Lipcsében végezte tanulmányait, az utóbbi helyen szerzett orvostudományi diplomát. Bécsi évek után 1793-ban költözött Nagyszebenbe, majd Segesváron lett orvos, ott élt haláláig. Tudományos munkássága Erdély flórájának a feltérképezésére vonatkozik. Négy kötetet tett közzé e tárgyban. Számos itteni növénynek ő adott nevet, róla is neveztek el növényeket. Hagyatékában rendkívül értékes növénygyűjtemények maradtak. Ezeket az állam megvásárolta. Pallas Nagylexikona szerint a herbáriumokat 1851-ben a nagyszebeni királyi főgimnáziumban őrizték. Richter Aladár, a növénytan professzora a kolozsvári egyetemen azzal büszkélkedett, hogy megszerezte ezeket a gyűjteményeket az EME, illetve az egyetem Növénytan Intézete részére. 1902-ben tervbe vette ezek feldolgozását: „Munkába vettük az általam megszerzett Herbárium Baumgartenianum indexének az összeállítását, amelyet az ősszel itt tartandó Magy[ar] Orv[osok] és Természetvizsgálók XXXII-ik vándorgyűlése kapcsán kívánok közzé tenni, mint olyat, amely szélesebb körök érdeklődését vonja majd magára, hogy mindannyian tudjuk, mit őrzött meg a kor a Baumgarten gyűjteményéből számunkra, s hogy kötelezővé tegyem e gyűjtemény egységében is sértetlen fenntartását, úgy, amint azt egy ún. *herbarium classicum* megkívánja.”¹² A vándorgyűlés emlékkönyvének Richter írta fejezetében nem esik szó a herbáriumról.¹³ A vándorgyűlés keretében Győrffy István tartott róla rövid előadást.¹⁴ Péter Béla 1913-ra szóló jelentéséből az derül ki, hogy a teljesen rendezetlen gyűjteményt felszállították az új botanikus kert egyik villájának a helyiségébe, s ott „megkezdődött a Baumgarten-herbarium növényeinek felragasztása is (erre a célra 57 000 drb. kékes merített félív-papírost szereztünk be), hogy az erdélyi flórára oly nevezetes gyűjtemény egyrészt hozzáférhetővé váljék, másrészt pedig anyaga a sokszor már százéves papiros közül kiszabadíttatván, felragasztás után konzerválható legyen”.¹⁵ Mint kiderül, 3 szekréynsor 272 rekeszébe helyezik el a herbáriumot. Ma is a kolozsvári egyetem tulajdonában van a gyűjtemény.¹⁶

Ilyen adatok ismeretében meglepően hat az OST jegyzőkönyvében azt olvasni, hogy a Főkörmányszék megküldi a Baumgarten-herbárium mutatóját az OST-nek, majd az egész herbáriumot megvásárolná az intézetnek.¹⁷ Gond adódik az elhelyezésével. A könyvtár jöhet számításba, de nem szabad a lapokat összerakni, sem átrendezni – közvetíti a parancsot a püspök a líceumnak 1847 márciusában.¹⁸ Kétségtelenül a herbáriumnak az OST-ben lett volna helye, mert ez volt az egyetlen felsőoktatási intézet Erdélyben, ahol botanikát is előadtak. A herbárium elhelyezése okozott gondot. Úgy tűnik, hogy végül nem szállították át Kolozsvárra, s a forradalom után inkább a nagyszebeni állami gimnáziumban helyezték el. Onnan szerezte meg Richter Aladár az egyetem részére.

A botanikus kert telke és bérlete

■ Az Orvos-sebész Tanintézet az 1848/49-es forradalom és szabadságharc idején is többnyire működött. Az önkényuralom azonban szervezeti kereteit lényegesen megváltoztatta. A Királyi Líceum, amelynek eddig alintézménye volt, 1850-ben megszűnik. A jogi kar nem indulhat be magyar tannyelvvel. A bölcséleti kart pedig beolvasztják a gimnáziumba, annak VII. és VIII. osztályaként. Az

OST teljesen önállósul, egyedül élteti a felsőoktatási hagyományokat a városban. Élére egyik orvostanár kerül, s egyenesen a Főkörmányszék szerepét betöltő nagyszebeni székhelyű Hadi és Polgári Kormányzóságnak alárendelt. Viszont helyiségeit megőrzi a katolikus líceumépületben.

1850 decemberében a Kormányzóság megparancsolta, hogy az intézet kémiai is előadó tanára, Joó István vegye át a líceum gazdátlanul maradt kémia–metallurgia laboratóriumát. Ugyanis a gimnáziumnak erre már nem volt szüksége. Ennek helyiségei a líceumudvaron voltak. 1851. január 28-áról származik Joó német nyelvű elismervénye, hogy a laboratóriumot leltár kíséretében átvette.¹⁹

1853. október 27-ről keltezett az intézet újjászervezéséről intézkedő kormányzósági rendelet. Ez lényegében besorolja az OST-t a birodalom többi hasonló sebészképző intézete közé, s az oktatási feltételeket is azokéhoz hasonlóan szabja meg. Előírja klinika megnyitását és egy botanikus kert felállítását is.²⁰ Ezúttal gyorsan sikerül megoldást találni. Decemberben már el is készül a tervzet a „szemináriumi kert” bérbe vételéről.

A szemináriumi kert a Külső Monostor utca 81. szám alatt fekvő keskeny telket jelentette, mely a Malomárokig ért. Az utca felőli frontja 38 métert tett ki, hossza pedig 200 méternél több, területe – a régi mértékegységek átszámítása alapján – 8000 m²-re rúgott.²¹ A telken kis ház, kút, gazdasági épületek voltak, mint minden külvárosi polgári hajléknál. Alighanem végrendelet útján jutott a Katolikus Tanulmányi Alap birtokába. Meglepő, hogy korábban nem jött számításba a kibérelhető telkeknél. A telekkönyv felállításakor, 1869-ben az 55. házszámot kapta, 1899-ben a páros-páratlan oldalak megcserélésekor 60. számú lett és Czákó Lajos építész volt a tulajdonosa. Ma a felszabdalt telek körülbelül a Mócsok (Moșilor) útja 64. szám alatti ingatlan táján kereshető, a Mátyás-szanatórium (most gyermekkorház) keleti szomszédságában feküdt.

A bérleti szerződés véglegesítése és jóváhagyása egy hosszas folyamat volt. Az OST megfogalmazta okirat elkerült a püspökhöz, onnan néhány módosítással jött vissza, a Kormányzóság is véleményezte, végül 1854. április 15-én Sláby József gimnáziumigazgató és Szóts József, az OST igazgatója látta el kézjeggyel, a nagyszebeni Kormányzóság május 15-én hagyta jóvá.²² A szerződést 1854. április 1-jétől számítva hat évre kötötték, akkor meghosszabbítható újabb hat évre, ha valamelyik fél fel akarja mondani, azt 3 hónappal korábban jelezze. Bére 200 Ft lesz, amelyet évi két részletben utalnak ki a tartományi kasszából (állampénztár). A telket, építményeit, fáit felleltározzák, s azokat eredeti állapotukban kell majd visszaszolgáltatni. 1860 márciusában a szerződést újabb hat évre meghosszabbítják, a bérleti díjat 210 Ft-ra emelik. A Tanulmányi Alapot ezúttal Biasini Domokos ügyvéd képviseli. A harmadik meghosszabbításra 1866 áprilisában kerül sor, ekkor már Pakó János kolozsmonostori plébános a kert egyházi gondnoka. A szerződés 1872. márciusának végéig érvényes. Ebben megjegyzik, hogy ha netán az OST helyzete úgy kívánná, a szerződés már három év után felbontható. Az első két szerződés német, az utóbbi magyar nyelvű. Ezt már a Kolozsvárt székelő Főkörmányszék hagyja jóvá.

A botanikus kert terve és berendezése

■ A telek bérleti szerződésének megkötése előtt felszólítják Joó Istvánt, a kert jövőbeli vezetőjét, hogy készítse el a botanikus kert tervét. Ez az 1854. február 20-án aláírt 10 oldalas tervzet fennmaradt,²³ s botanikusok számára igen tanulsá-

gos volna szakszempon্তু elemzése. I. fejezete a hidegházi növényeket tartalmazza darabszámmal és árakkal. Itt 72 latin növénynév olvasható. A II. fejezetben a szabad földben termesztethető növények felsorolása következik a 73–186. szám alatt. Itt csak néhány helyen van az ár megjelölve. A III. fejezet számunkra különösen érdekes: a szükséges három szakkönyvet nevezi meg. Az egyik Augustin Pyrame de Candolle svájci francia botanikus „többkötetes” növényrendszertani munkája (valójában 7 kötet!), a másik Wilhelm Gerhard Walpers Lipcsében kiadott többkötetes rendszertani műve, a harmadik pedig Heinrich Wilhelm Buek Berlinben közzétett betűrendes mutatója De Candolle munkájához. A IV. fejezetben a kerti szerszámok-eszközök felsorolása olvasható 18 tételben, darabszámmal és árral. Így 3 darab kaszára, 500 virágcserepre és egyetlen hőmérőre lenne szükség. Végül V. szám alatt a talajtípusok következnek, itt említi a trágyát és az ösvényekhez szükséges kavicsot is.

A telek első fennmaradt leltára 1854. november 13-ról keltezett, az OST általános leltárának része. Aláírja Joó Istvánon kívül Nagel Emil sebésztanár és Lenhossék József anatómiatanár.²⁴ Ez nyilván még a kezdeti állapotokat rögzíti. Az utcáról híd vezet át az árkon a kerítés közepén lévő kétszárnyú kapuhoz, amely mellett kisajtó nyílik, a kettő felett zsúpfedél. Mind rossz állapotban. A kerítés előtt két nyárfa és egy kőrisfa található. A ház mellett gémeskút. Maga az épület megrepedezett falú téglaház, melyet sürgősen javítani kellene. Az első helyiség a konyha, melybe egy kétszárnyú ajtón kell belépni, három kétszárnyú zsalugáteres ablaka van. Itt a téglatűzhely, a padló nagyon kopott. A konyha mellett van a külön bejáratú szoba, melynek két kétszárnyú zsalugáteres ablaka van, a kályhája téglából. A szoba mellett van egy törött ablakú kamara. Az egész házat zsindeletető fedi, mely javításra szorul. Az első udvarból egy kétszárnyú kapu nyílik a második udvarba, amelyben egy ágakból épített istálló és egy zsindeletetős csűr található. A második udvart kerítés választja el a kertetől, amely a Szamosig nyúlik, ott is alacsony kerítés van egy kapuval. A kertben áll a zsindelettel fedett kétülékes illemhely, ajtók nélkül. A fákat is számba veszik, többek között 9 szilvafa, 3 körtefa, a Szamos-parton 6 fűzfá, 2 sor rebarbara említhető. Egészében véve egy régóta gondozatlan, elhanyagolt városszéli ingatlant vettek bérbe.

Arról nincsenek pontos adatok, hogyan sikerült a telekből botanikus kertet létrehozni. Renoválták-e a házat? Annyit a későbbi utalásokból tudunk, hogy a konyhát a kertész lakhelyéül adták, a szobát pedig előléptették „auditóriummá”. Kérdéses, hogy Joó minden óráját itt tartotta-e, vagy csak a növénytanórákat. A líceumépületben csak két tanterme volt az OST-nek. Az akkor még nem túl kiterjedt városban a líceumépülettől egy fél óra alatt kényelmesen megközelíthető volt a kert. Az istállót szerszámraktárul használták. A kert és az auditórium megnyitásáról 1856. május 29-ről maradt fenn iktatókönyvi bejegyzés, mely szerint 174 forintot költöttek, s erről 28 melléklet (számla) tanúskodik.²⁵ Később meglehetősen építettek, amelyet 1870-ben renoválni kellett volna, két építész is beadta a költségszámításait, de a 130 Ft körüli árat túl magasnak találták.²⁶ A kertigazgató professzornak évente 105 forintnyi költséget engedélyeznek a szükségletekre. A kertész évi bére 210 Ft volt.

A Malomárok sok gondot okozott, mert nem lévén szabályozva, szinte évente kiöntött. Fennmaradt Joó jelentése az 1856. január 13-i árvízről.²⁷ Említi, hogy egy évvel korábban is ugyanilyen árvíz volt. Ez mindig nagy kárt tesz a növényekben, iszappal árasztja el a kert alsó végét. Megoldást csak a kert telkének megemelésében lát és a növények áttelepítésében. Arra is rámutat, hogy nem

elégsges egyetlen kertész alkalmazása, inas is kellene melléje. Máskülönben, ha a kertész megbetegszik, netán meghal, a kert őrizetlenül marad.

A kertészek

■ A kertészet a 20. századra külön szakká vált, amit főiskola keretében oktatnak. A megelőző századokban rendszerint a természetkedvelő fiatal beszegődött egy-egy kertészetbe inasnak, s munka közben sajátította el a tudnivalókat. A főúri parkok, díszkertek mindegyikében dolgozott néhány kertész is.

Magyarországi viszonylatban először Entz Ferenc (1805–1877) orvosdoktor – a Kolozsvárt is tanszéket betöltő id. Entz Géza zoológus édesapja – nyitott Pesten, 1853-ban Haszonkertészeket Képző Tanintézetet, mely később Kertész- és Vincellériskola néven működött. Erre vezeti vissza múltját a budapesti Kertészeti és Élelmiszeripari Egyetem. Ilyenformán az 1854-ben megnyitott kolozsvári botanikus kert nem alkalmazhatott szakvégzett kertészeket. Arról sincsenek pontos információink, hogy Joó István, a botanikára szakosodott orvosdoktor milyen előtanulmányokkal rendelkezett. Nincs adat arról, hogy bécsi évein kívül más országokban is tanulmányokat folytatott volna. Nyilván megszerezhetette a kiterjedt latin és német nyelvű szakirodalmat, s abból begyűjthette a szükséges ismereteket.

Az 1854-ben megnyílt botanikus kerthez létesítettek egyetlen szolgai-kertészi állást. Az 1854/55-re kiadott OST-értésítő szerint az egész intézetben két szolgát alkalmaztak:

„Gombos József, a bonc-, élet- és vegytannál, Bodó Ferenc, a növényi kertenél”.²⁸

Az évi 210 Ft fizetéssel, lakással és kis gazdasági udvarral járó tisztségre mindig többen jelentkeztek, s a kert vezetője kikérdezés és ajánlások alapján választgatott magának a növénytermesztésben, mezőgazdaságban jártas munkatársat. Jóformán semmit sem tudnánk munkájukról, ha egyik kertészt nem kellett volna fegyelmi úton elbocsájtani: az eset iratai sokat elárulnak a kötelezettségekről.

A második kertész Albrecht Ferenc, aki a Főkormánysház 1855. december 22-i jóváhagyásával 30 Ft, valószínűleg letelepedési segélyben részesül. 1856. szeptember 16-án kérést nyújt be újabb segély ügyében. 1859. július 30-án jelenti Joó, hogy Albrecht meghalt, helyébe Gáspár Károlyt alkalmazta.²⁹

Gáspár „befogatása” miatt (feltételezhetően katonának vitték), 1866. január 1-jétől Ptácsnik Mihályt alkalmazta kertésznek. Ő csak másfél évig töltötte be a tisztséget. Jelentkezésekor arra hivatkozott, hogy korábban városi kertész volt, de kiderült, hogy teljesen alkalmatlan, s nem is igyekszik: „Tudatlan, szófogadatlán, csak magának való, goromba” – írja Joó 1867. június 10-én kelt referátumában.³⁰ Bűneit részletezi is: „Így többrendbeli magvakat néhány kivételével melegágyban csíráztatni nem vala képes, hasonlólag a szabad földbe vetetteket sem, átaladott palántákat meggyökereztetni sem, magvakat tavaly mit se szedett, csakis néhány félét, az idén sem vetett ősszel sem, a szabadföldi ágyásbeli növényeket nemhogy szaporította volna, hanem azokat is, melyek mindenütt önkényt szaporodtak, például Valeriana off[icinalis], Chenop[odium] ambros[ioides], Erodium gr[uinum], Nicotiana rustica s eff[élék] az egész kertből kiirtotta, pedig azzal ajánlotta magát különösen, hogy a növényeket ismeri, neveiket is tudja, csak kijött a gyakorlatból, ma másfél éve sem ismeri, sőt előírásom után sem képes kellően azokat leírni, s a téli munkáját máig se vitte véghez. A virág-házi növényeket sem ismeri...” Mindezt betetézte azzal, hogy Joó betegsége ide-

jén ajtót vágatott szobájából az auditóriumba. Éppen ezért kéri, hogy Szt. Mihály-napkor mondjanak fel neki. A Főkörmányszékig eljutó levelezésből kiderül, hogy a kertészeket csak ideiglenesen alkalmazzák, hogy ne okozzon gondot elbocsájtásuk. Csíkszeredai Szabó József igazgató kifejtette, hogy Joó mindenért felel, ami a botanikus kertben történik, tehát a kertész alkalmazása és elbocsájtása is az ő javaslatán alapul.

Ptacsnik Mihály (1827–1901) gyászjelentéséből kiderül, hogy '48-as honvéd volt, s utóbb a tanítóképző intézetnél kertészkedett. Felesége, a lengyel unitárius családból származó Sinczky Zsuzsanna két évvel korábban távozott az élők sorából. Két fiuk Perédire magyarosította nevét. Perédi Lajos posta-távirdai főtitst, Perédi József pedig, aki katolikusról unitárius hitre tért, a kolozsvári Unitárius Kollégium görög-latin szakos tanára lett.

Az utódot Joó három jelentkező közül választotta ki, s így jellemzi: „Márek középkorú, ép, erős testalkatú, amellettt értelmes, tanulékony, engedelmes és illő kertészeti ismeretekkel bíró ember, aki egy helyen 4-5 éveket töltött becsületesen, ura megelégedésére.”³¹ Október 1-jétől lép munkába. A betegeskedő Joó mellett lelkiismeretesen végzi feladatait. Az OST megszűnte után, 1872 novemberében az egyetem is átveszi szolgai beosztásban. Közben megmarad a kertészi lakásban, s 1873 márciusáig, amíg az új egyetemi kertész, Walz Lajos megérkezik, gondját is viseli a kertnek: „gyógynövényekre, virágházra és az abban elhelyezett officinele növényekre felvigyáztam, ápolásukra, tűzre és tüzelésre, valamint a helyiségek tisztántartására munkát és gondot fordítottam”.³² Ennek elismeréseként 1873. július 8-án némi jutalmat kér a minisztériumtól az Orvosi Kar dékánja útján. Márek János „kertész és egyetemi szolga” gyászjelentése szerint 1881. május 15-én élete 58. évében hunyt el Kolozsvárt.

A kerttörténet vége, új botanikus kertek

■ A Monostor úti botanikus kert 1854-től 1872-ig, tehát 18 éven át működött. Úgy tűnik, hogy vezetése végig Joó Istvánra hárult. Joó egészsége 1868 októberében megromlott, nem tudott beszélni, így helyettesíteni kellett: Szóts Emil, az Országos Karolina Kórház főorvosa vállalta órái megtartását. Szellemileg azonban még olyan állapotban volt, hogy amikor 1869 tavaszán képviselővé választották az OST igazgatóját, Csíkszeredai Szabó Józsefet, a helyettes igazgatói tisztséget ő kaphatta meg. Saját kérésére Joót 1870. május 6-án – királyi elismeréssel – teljes fizetése meghagyásával nyugdíjazták. De az igazgatás továbbra is rá hárult, egészen Szabó József 1872 februárjában bekövetkezett haláláig. Joó István néhány botanikai tanulmányt is közölt német nyelvű szakfolyóiratokban. Egyik tanítványa egy ibolyafélélt nevezett el róla: Viola Jooi. 75 éves korában, 1881. december 3-án hunyt el Kolozsvárt, szakkönyvtárát az egyetem természetudományi karára, többi könyvét az Unitárius Kollégiumra hagyta.³³

A Monostor úti telek bérlete 1872 márciusában lejárt, s minden bizonnyal nem újítták meg. Új hasznosítása, illetve eladása még időt igényelt, így maradt a felszerelése Márek János gondjaira, aki említett folyamodványában már „volt botanikus kert”-ként említi.

Az új, egyetemi botanikus kert elnevezést a Mikó-kert kapta. Ezt a 12 holdas kertet Mikó Imre gróf 1859-ben a megalakuló Erdélyi Múzeum-Egyletnek ajánlódta, s ott Brassai Sámuel, a múzeum őre kezdte meg a fűvészkerti rendezést. 1872-től a kert szerződés útján az egyetem használatába került, s fejlesztését

Kanitz Ágost, az egyetem botanikai tanszékének a tanára irányította Walz Lajos (1845–1914) főkertész segítségével.³⁴ Minthogy a kert egy részét egyetemi épületekkel foglalták el, a botanikus kert jobb elhelyezésére a kormány 1910-ben a Házsongárd-oldalban vásárolt meg néhány kertet, összesen 17 hold területet. A közbejött világháború miatt az új terület berendezése elhúzódott. Már a román egyetem tanára, Alexandru Borza irányításával hozták létre a legújabb – sorrendben harmadik – kolozsvári botanikus kertet. Száz évvel ezelőtt, 1925 nyarán nyitották meg.

■ JEGYZETEK

1. *botanikus kert* címszó (Magyar Művelődéstörténeti Lexikon. I. Főszerk. Kőszeghy Péter. Balassi Kiadó, Bp., 2003. 430–431.
2. Helyes Lajos: *A kertészeti oktatás, kutatás, termesztés története és áttekintése*. Magyar Tudomány 186. évf. (2025) 5. sz. 842–846.
3. Vasile Diaconescu: *Grădini botanice din România*. Editura Ceres, Buc., 1985.
4. Vö. Maizner János: *A kolozsvári Orvos-sebész Tanintézet történeti vázlata 1775–1872*. Kolozsvárt, 1890; Gaal György: *Az orvosképzés kezdetei Kolozsvárt*. Korunk III. folyam, XXXVI/6. sz. 75–85.
5. Az OST-re vonatkozó két fontosabb levéltári anyag: Román Nemzeti Levéltár Kolozs megyei Fiókja (RNLKv.) – Fond 104 – Liceul Romano-Catolic Cluj, illetve Román Nemzeti Levéltár Maros megyei Fiókja (RNLmv.) – Fond 576. Inst. de Medicină și Farmacie Tg. Mureș – Facult. de Medicină „Francz Jozsef” (sic!).
6. RNLKv. Fond 104. Dos. 23. 157.
7. Uo. Fond 104. Dos. 25. 123.
8. Uo. Fond 104. Dos. 31. 17.
9. Uo. Fond 104. Dos. 31. 389. Cserei/Cserey Farkas (1773–1842) maga is szenvedélyes botanikus volt. Krasznai birtokán, sőt a Kolozsvári Református Kollégium mellett is botanikus kert létesítésével próbálkozott. Vö. Sipos Gábor: *Cserei Farkas, a botanikus és krasznai fűvészkertje*. Korunk 1994. 4. sz. 97–103.
10. Uo. Fond 104. Dos. 61. 43.
11. Uo. Fond 104. Dos. 85. 310.
12. Richter Aladár: *Jelentés az Erdélyi Országos Múzeum növénytáráról az 1902. évben, némi vonatkozással a »botanikus múzeum« megalapítására Kolozsvárt*. Értesítő az Erdélyi Múzeum-Egylet Orvos-Természettudományi Szakosztályából. II. Természettudományi Szak, 28. évf. (1903). 1–2. füzet, 139–142.
13. Richter Aladár: *Általános növénytani intézet és botanikus kert*. In: *Emlékkönyv a kolozsvári Magyar Királyi Ferencz József Tudományegyetem és különösen ennek orvosi és természettudományi intézetei. A magyar orvosok és természetvizsgálók XXXII. vándorgyűlése tagjai részére*. [Bp.] 1903. 91–107.
14. *A Herbarium Baumgartenianum indexe, történeti bevezetéssel*. In: *A Magyar Orvosok és Természetvizsgálók 1901. szeptember 6–9-ig Kolozsvárott tartott XXXII. vándorgyűlésének történeti vázlata és munkálatai*. Bp., 1905. Sajnos, csak a kivonatot közlik a 239. oldalon.
15. Péter Béla: *A növénytár jelentése*. In: *Az Erdélyi Múzeum-Egylet Évkönyve 1913. évre*. Szerkesztette Erdélyi Pál főtitkár. Kvár, 1914. 42–45.
16. Nagy-Tóth Ferenc: *Az Erdélyi Múzeum-Egylet Természettudományi Szakosztályának megalakulása és gyűjteményei*. In: *Az Erdélyi Múzeum-Egylet gyűjteményei*. Kvár, 2009. 171–181.
17. RNLKv. Fond 104. Dos. 85. 543.
18. Uo. Fond 104. Dos. 88. 51.
19. RNLmv. Fond 576. Dos. 57. 1–11.
20. Uo. Fond 576. Dos. 46. 1–13.
21. Uo. Fond 576. Dos. 55. 7–8.
22. Uo. Fond 576. Dos. 176. 1–16.
23. Uo. Fond 576. Dos. 55. 1–10.
24. Uo. Fond 576. Dos. 57. 1–8.
25. Uo. Fond 576. Dos. 72. 23.
26. Uo. Fond 576. Dos. 217. 7.
27. Uo. Fond 576. Dos. 79. 1.
28. Személyzet és rende a közleckéknek az Orvos-sebész Intézetben Kolozsvárt Erdély Nagy Fejedelemségben 1854/5. iskolai évre. 2.
29. Uo. Fond 576. Dos. 107. 9.

30. Uo. Fond 576. Dos. 175. 5.

31. Uo. Fond 576. Dos. 175. 8.

32. Uo. Fond 576. Dos. 218. 141.

33. Dr. Joó István. Magyar Polgár XV. évf. (1881) 278. sz. (dec. 6.); Joó István halála. Keresztény Magvető XVI. évf. 1881. 6. sz. 398–399.

34. Vö. Fekete Albert: *Kolozsvári kertek*. A régi Kolozsvár zöldterületei. Művelődés Kiadó, Kvár, 2004. 41–51.

MIKLÓS ALPÁR

JÓKAI MÓR

A PARAJDI SÓBÁNYÁBAN (1853)

Noha a parajdi sóbánya utazási célpontként már a felvilágosodás korának írásanyagaiban is azonosítható, igazán keresett látnivalóvá e bánya a magyar reformkortól kibontakozott, és új utazáskultúrát magával hozó polgárosodás folyamatának kontextusában érett, kivált az 1880–90-es évektől kezdődően.

E tanulmány Jókai Mór 1853-as erdélyi utazását, az annak keretében sorra került parajdi bányalátogatást tematizálja. Az írás aktualitását egy ünnep és egy katasztrófa egybeesése adja. Egyrészt, 200 éve született Jókai Mór (1825–1904), a magyar prózairodalom kiemelkedő alakja – így a 2025-ös év jubileum és egyben Jókai-émlékév, amelyben indokolt felidézni a természetrajzi érzékenységu szépíró alakját és utazásait. Másrészt, a 2025-ös év az, amely magával hozta Parajd nagy múlttal rendelkező sóbányájának, az erdélyi turizmus egyik legfontosabb vonzerejének pusztulását. Május 4-én e sorok szerzője is tagja volt annak a munkacsoportnak, amely Parajd régi bányatelepén, a parajdi Sósoros karsztosodott sószikláí között, illetve a sóbánya felszín alatti tereiben Jókai erdélyi barangolásairól forgatott dokumentumfilmet. Május 5-én híre kelt, hogy a Sósorost kettészelő és a régi bányatelepet délről és nyugatról megkerülő Korond pataka újfent betört a sóbányába. Május 6-án a Román Nemzeti Sótársaság (Societatea Națională a Sării / SALROM) ideiglenesnek szánt bezárást rendelt el, a következő napok és hetek folyamán azonban a helyzet tovább eszkalálódott: május 27-én a Korond pataka teljes egészében a mélybe szakadt, elárasztva a sóbánya beltereit. A jelenleg is zajló kármentés kimenetele még bizonytalan, az azonban már most kijelenthetőnek tűnik: a parajdi sóbánya abban a formájában, ahogyan az az elmúlt emberöltők alatt ismeretessé vált,

minden bizonnyal elveszett. A bányakatasztrófa kibontakozásával az a régi bányatelep vált a legveszélyesebb területté, amelyet 1853-ban Jókai Mór is felkeresett.

Források

■ A szóban forgó bányalátogatás történeti forrásanyagok alapján rekonstruálható. Az utazásról direkt módon két forrásszöveg beszél. Az egyik írás magának Jókainak az utazáselbeszélése, amelyet hat útlevelelben, a *Déliabáb* című folyóirat hasábjain közölt. A másik útleírás sokkal kevésbé ismert – ezt ugyancsak a pesti sajtóban, négy részben adta közre gróf Lázár Kálmán (1827–1874), aki Bencenc-től szegődött kísérőként az utazó mellé. E két, 1853-ban megjelentetett közleményben felelevenednek az utazás sóvidéki, parajdi mozzanatai, de mindkét szerző szűkszavú. Annak feltárásában tehát, hogy miféle bányatelep, miféle bányamély fogadta az utazókat, miként zajlott maga a bányalátogatás, további forrásanyagokra – a kor egyéb útleírásaira és tudományos (geográfiai, geológiai, ásványtani, bányászattani) irodalmára – kell támaszkodni.

Útvonalak, utazásviszonyok

■ Jókai Nagyvárad érintésével érkezik Kolozsvárra, majd Torda, Nagyenyed és Gyulafehérvár vonalán Bencencre. Innen egy nagy körutazás keretében járja be az erdélyi székelyek és szászok földjét: Nagenyeden és Radnóton át Marosvásárhelyre érkezik, innen Kelementelke és Erdőszentgyörgy vonalán Sóvidékre, Székelyudvarhely, Homoródalmás és az Almási-barlang megtekintését követően Csíkszeredába, Tusnádfürdőre, a Szent Anna-tóhoz, majd Sepsiszentgyörgy, Brassó, Fogaras és Nagyszeben vonalán vissza Bencencre és Kolozsvárra. Végül egy rövid dési és szamosújvári kitérő után fordul ismét Pest irányába (Kristóf 1925; Vita 1975; Miklós 2022. 585., 594–596.). Az 1850-es években még híre sincs erdélyi vasútnak, az író és útítársai szekéren közlekednek. Az utazás lassúságának, az utak járhatatlanságának korholását Jókai az Alföld kapcsán végzi el: „Mikor azt mondom: gyorsszekér – érts magadnak egy nagy gyékényes társzerket, mellyet kilencz ló húz, s melly mellett öt hat ember ballag; [...] a férfiaknak megengedtetik, ott a hol igen nagy sár van, kiszállhatni a szekérből s gyalog előre mehetni” (Jókai 1853. 698.) – a székelyföldi útszakasz leírása ilyesmiket nem rögzít. A régi bányatelepet ugyanazon az úton közelítik meg, amely ma is körülöleli a Sóhegy északi oldalát – ez az út már Fekete István mérnök 1833-ból való, *Situations Plan der Gegend von dem Dorffe Parajd bis an die Gyergyoeer Grantze* című úttérképén is jelzett.

Természettudományos érdeklődés a kor utazáskultúrájában

■ A felvilágosodás korának útleírásait legnagyobb részben az ismerethalmozás, a tudományművelés célzatossága határozza meg. A 19. század derekára a nehéz tudományos ismereteket egyre inkább a szakkönyvek (pl. a még forgalomban levő államisme-típusú geográfiák vagy differenciáltabb geológiai, ásványtani, botanikai stb. kiadványok) kezdik összegyűjteni, a különféle típusú utazásbeszámolók pedig olvasmányosabb megfigyeléseknek biztosítanak közlési felületet – a magukban hordozott tudományos ismereteket egyre emészthetőbb nyelvezettel és sűrűséggel tárják az olvasók elé. A kor általánosabb természettudományi

érdeklődését ugyanakkor jól jellemzi, hogy a 19. század közepétől számítható Magyarországon az ásványgyűjtemények virágkorának kezdete (Papp–Szakáll–Weiszbürg 1994. 20–21.). 1853-ban – két évvel azt megelőzően, hogy magyar lexikon első alkalommal ismerteti a „*tourista*” fogalom korabeli, Magyarországon még tisztázatlan jelentését az olvasóközönséggel (Pákh 1855. 368.) – ilyenképpen épül fel Jókai beszámolója is: az erdélyi társasági élet és színházi világ, a mondák sokasága által mitizált táj ismertetését a feleki „óriási kőgombócok” említése, a Szent Anna-tó és a Mohos növényvilágának bemutatása színezi – „Néhol pompás tarka orchisok tűnnek elő, egy neme az epipactisnak akkor kezdett viritni” (Jókai 1853. 732., 796.) –, a felkeresett látnivalók között pedig Torda beomlott bányái és sósvizei mellett a szovátai és parajdi sókarszt sajátos geomorfológiája is megjelenik. E természettudományos érzékenység Jókai egész munkásságában megmutatkozik (Vita 1975. 70.; Sótér szerk. 1965. 304.; Veress 1976. 20–26., 80–86., 214–219.).

Jókai tekintetét az erdélyi vendéglátói is ilyen érzékenységgel irányítják. Kolozsvár és Bencenc között az a Kőváry László kalauzolja őt, aki Benkő Ferenc magyar nyelvű mineralógiáját (1786) és Sándor István magyar nyelvű Fichtel-adaptációját (1808) követően elsőként jelentet meg nyomtatásban magyar nyelvű, részletezőbb ismertetést a parajdi sóbányáról (*Sóbányák statistikájához*. 1852). Bencencről pedig az a Lázár Kálmán kíséri Jókait, aki utóbb zoológusként, ornitológusként, szakíróként és gyűjtőként is ismert.

Az erdélyi és máramarosi sóbányák a 19. század közepén már „bejáratott” látványosságnak számítanak: az 1860-as években angol utazók teszik szóvá, hogy Erdélyben minden idegentől „elvárják” egy sóbánya megtekintését (Stephen 1866. 575.; Patterson 1869. 351., 360–361.); Marosújváron 1837-től jegyzik vendégeknyvbe a látogatók nevét (Miklós 2018. 26.); Parajd esetében az első, vendégeknyvre utaló forrásanyag 1874-ből áll rendelkezésre (Téglás 1874. 907.). Mindezek fényében nem csoda, hogy Jókai 1853-ban Tordán és Parajdon is elidőzik, és nem csoda, hogy utóbb, 1871-ben ismét eleget tesz a tordaiak meghívásának (Miklós 2017. 134–137., 244.).

Sókarszt és növényzet Sóvidéken

■ A felszínre bukott kőso megjelenítését tekintve Jókai és Lázár útleírása komplementernek mutatkozik: a szovátai sóhegyekhez és sóstavakhoz tett kitérő csak Lázár beszámolójában jelenik meg, a parajdi sóelőjövételre pedig csak Jókai szán néhány sort. A leírásokból a két karsztfelszín különbözősége rajzolódik ki: Szováta sóhegyeit buja növényzet takarja – „Az erdőborított bércek mindenütt tömördek sőt tartalmaznak, néhol óriási sószirteket látni” (Lázár 1853. 2.) –, míg a parajdi Sóhegy leginkább holdbéli táj képét ölti: „Már messziről megragadják a figyelmet a hegy sötétebb színéből kivilágló kékeesszürke szirttömegek, mik itt ott egész roppant bérceket képeznek. Ezek a sóhegyek kopárok mind, mert a só csak állatot táplál, de növényt nem” (Jókai 1853. 761.). Ugyanez a kopárság jelenik meg mintegy tíz évvel később Orbán Balázs fényképfelvételein, amelyek a parajdi Sóhegy nyugati lejtőit, illetve az alattuk elterülő bányatelepet örökítik meg. A parajdi sóelőjövétel vízrajzáról nem nyerünk információkat, Szováta kapcsán viszont rögzül, hogy az intenzív karsztfolyamatok következtében igen változó a felszín képe: a festői tájban meghúzódó sóstavak „minden évben változtatják helyüket, néha egészen elvesznek” (Lázár 1853. 2.). E geomorfológiá-

nak köszönhetően formálódik bő két évtizeddel később a szovátai Medve-tó is – Jókai ottjártakor azonban ez még nem létezik.

A parajdi bányatelep és látnivalói

■ A két autodiegetikus forrásszöveg a parajdi bányalátogatás menetéről nem beszél, de a kor egyéb írásanyagai alapján jórészt mégis rekonstruálható az, ami a bányatelepen, illetve a bányamélyben zajlott.

A sóbányába való bejárás a 19. században a felelős tisztviselők engedélyét feltételezi, de ennek megszerzése az 1850-es és 60-as évek utazásirodalma alapján rendszerint nem jelent problémát az utazó számára: 1857-ben Houchard József parajdi bányanagyról írja Békessi Márk (1857. 878.), hogy „a legelőzékebben fogad minden bányalátogatót”, és ugyanezen időszakban Johann M. Salzer (1860. 53.) százsz utazó is készséges parajdi fogadtatásról számol be.

A bányatelep felszíni épületei, amelyek Orbán Balázs fényképfelvételén (1864) egy kisebb falurész képét öltik, így szerepelnek Salzer írásában: „alig maradt időm az 5–6000 mázsát befogadó, a lakóházak modorában, egymásra helyezett lucfenyő-gerendákból ácsolt sóraktárakat, valamint a csekély számú, falazott bányatiszti lakokat megtekintennem” (Salzer 1860. 55., ford. M. A.). Ezen épületek közül a legsajátosabb szerkezet a lovasfelvonó fedett gépezete, amely a személyközlekedést biztosító szállóakna mellett emeli felszínre a kőst. A kor földrajzi, geológiai-bányászattani irodalmából tudható, hogy itt, a bánya bejáratánál ásványkiállítás fogadja az utazókat – erről ír 1867-ben František Pošepný (1867. 482.), erről tesz említést a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók 1864-es bányalátogatása kapcsán Csanády Béla – „A bánya bejárást egy kis házacska fedezi, mely előtti kis téren a parajdi bányanagy, Hauchard József igen csinos kiállítást rendezett a bánya termékeiből” (Csanády 1864. 383.) –, és erről ír még Jókai utazását megelőzően, 1852-ben Kőváry László is: „A sóhegy tetején néha testszintől téglaveresséig vöröslő sódarabocskák fordulnak elő, mit az akna gyűjteménytárában folytonosan láthatni” (Kőváry 1852. 112.). A kor bányatelepének kinézetére Orbán Balázs említett fényképfelvétele mellett Pošepný alaprajzos térképe (1867) biztosít rálátást.

A bányalátogatás eszköztárára nem történik utalás sem Jókai, sem Lázár beszámolójában – ennek tekintetében ismét Salzer szövege nyújt kapaszkodót: „kalauz és én, mindkettőnk egy-egy meggyújtott gyertyával a kézben” (Salzer 1860. 54., ford. M. A.).

A parajdi bányamély és látnivalói

■ Parajd első mélybányája, a harangalakú József-bánya 1780–1816 között éri el a végleges, 48 ölös, azaz kb. 85 méteres mélységét. 1816–1864 között a Józsefbányából nyitott két oldalszárnny, a Ferdinánd- és a Károly-bánya is eléri ugyanezt a mélységet. Utastársaival ebbe a hármas tagolású bányakomplexumba ereszkedik alá Jókai Mór.

A mélybe való leereszkedés mikéntjét Johann M. Salzer 1850-es évek közepén rögzített beszámolójából lehet ismerni – egy évtizeddel később (néhol kisebb módosításokkal) ezt a Salzer-leírást hasznosítja a saját közleményeiben Hunfalvy János, a jeles geográfus is: „Ott három akna van, de csak az egyiket, a Károlyaknát vájják. Az aknába való bejárás egy bezárt szobában van. Fa lépcső-

zetek függőlegesen szolgálnak le a mélységbe, és pedig 220 lépcsőn. Felül az akna vastag deszkákkal és gerendákkal van meg bélelve, de nemsokára a tömött csillogó tiszta sókőzet kezdődik” (Hunfalvy–Rohbock 1864a. 114.; vö. Hunfalvy–Rohbock 1864b. 147., Hunfalvy 1864a. 2., 1864b. 822., Salzer 1860. 53–54.). A József-bánya sajátossága az, hogy régi típusú kiképzése ellenére kényelmes és biztonságos járatrendszerrel rendelkezik – erre már Balthasar Hacquet 1789-ben rögzített sorai is felhívják a figyelmet (Hacquet 1791. 152–153.) –, így a parajdi bányalátogatások 18–19. századi leírásait sokkal kevésbé járja át az a veszélyérzet és halálfélelem, amely Erdély és Máramaros egyéb sóbányahelyeinek ismeretéseiben rendre megjelenik. Részben épp e biztonságérzet állhat a két útleíró szűkszávúsága, illetve Lázár Kálmán sófejtéssel szembeni érdektelensége mögött is: „Ottlétünkör éppen pihenés ideje levén, nem láthatók a sóvágókat dolgozni, hanem annak látása nem is bir érdeket gerjeszteni, mint az arany és ezüst bányák munkája, hol a dolgos minden perczben kockázva életét, ezer veszély között küzdi ki a nemes érczet a szirtek rejtekéből” (Lázár 1853. 2.).

A két utazási beszámolóból nem derül ki, mit látott, mit hallott, mit észlelt Jókai a hegy gyomrában. A korszak forrásanyagaiból viszont tudható, hogy mit láthatott, hallhatott, észlelhetett –, illetve, hogy mit nem.

1789-ben Hacquet így írja le a József-bányát: „Képzeljék el egy templom szabályos kerek boltozatát, amilyen a Rotonda Rómában vagy másutt, ahol az egész egyetlen sókristályból készült, s amely a boltív közepén beáramló napfényben pompásan csillog” (Hacquet 1791. 153.). Az 1850-es évek közepére a bánya mélyüléseivel e beáramló napfény már csak elhalványuló sugárként jelenik meg: a Hunfalvy által tolmácsoltt Salzer-leírás alapján már csak „egy gyenge napsugár szolgál le a sötétségbe” (Hunfalvy–Rohbock 1864. 115.; vö. Salzer 1860. 54.). 1874-ben Téglás Gábor is ugyanarra a bányamennyezetre tekint fel, mint Jókai 1853-ban: „Itt a főbányát (József) egy rengeteg dómhoz hasonlíthatván, melynek két mellékahója a Ferdinand és Karolina-akna [= Károly-akna], parallelepipedicus irányban vannak feltárva. Az egész egy szűk nyílásba öszpontosúl fejünk fölött, honnan a derengő homályosság isten szeme gyanánt tűnik fel a mélység vándora előtt” (Téglás 1874. 907.).

Az erdélyi és máramarosi sóbánya-látogatások 18–19. századi menetében megszokott, hogy a kalauzoló bányászok különféle fény- és hanghatások révén érzékeltetik az utazóval, hogy miféle mélység és magasság övezi őt körül (Miklós 2017. 320–321.). Jókai és Lázár 1853-as közleményében ezekre nem történik utalás – Jókai bányaélményeit csak a (már hivatkozott) tordai, 1871-es bányalátogatásának híradásai rögzítik explicit módon –, de tudható, hogy az ilyesfajta idegenvezetés a parajdi sóbánya esetében is megszokott a 19. században. A kor erdélyi és máramarosi sóbányáiban visszhangokat keltenek (bivaly bőrt dobznak a mélybe, evezőlapáttal vízfelszínre mérnek csapást, fegyvert sütnék el, vagy egyszerűen kiáltanak), és tüzeket gyújtanak a hatalmas bányafalak megvilágítására – leglátványosabb mutatványként pedig égő szalmaköteget dobznak a mélybe. Ezt írja le Parajd kapcsán Jókai utazását megelőzően, az 1840-es évek elején Auguste de Gerando (2018. 354–358.), és ezt írja le utóbb Téglás Gábor is: „Mint ha meteor süvöltene fejünk fölött: egyszerre csak susterogni halljuk a sziporkázó kévét, mely üstökös-kint kavarog a légben s hosszú tűz-uszályaival tündériesen megvilágítja a bánya falát” (Téglás 1874. 906.).

Nyáridőben, amikor Jókai Parajdra érkezik, a sóbánya termelése szünetel, vagyis nem a sófejtés zaja határozza meg a bányaaakusztikát, hanem a felszín alatt

ti óriásterek liminális némasága. Ezt a belteret jeleníti meg Salzer és Téglás szövege is: „Itt-ott dobogó hidakon s majd körbe futó tornácokon megyünk végig [...] nyári munka idején a bányászok is házuk körül sűrögnek s a bánya kísérteties csendjét egyedül lépteink messzehangzó tompa kongása riasztja föl” (Téglás 1874. 906.); „Itt a kalauz nagyot dobbantott a ledeszkázott padlóra, mire alattunk, a borszasztó mélységben lassan elhalkuló és lassan megszűnő visszhang dübörgött fel” (Salzer 1860. 54.; ford. M. A.).

Az utazók tehát nem látják a parajdi sóbányában folytatott kitermelés mi-kéntjét. Lázár Kálmán idézett szavaiból az tükröződik, hogy a bencenci útítárszíve ezért különösképpen nem fáj, de jelzésértékűnek tekinthető, hogy a parajdi terepszemle szófukar leírásába Jókai épp ezt emeli ki a sóbánya kapcsán: „[...] a székelyek a legkönnyebb szerével, faékekkel feszegetik fel a sót” (Jókai 1853. 761.). E szavakat jelentéktelennek és esetlegesnek is gondolhatnánk, ha nem az a Kőváry László lenne Jókai egyik informátora, aki 1852–53-ban több közleményben is felhívja a figyelmet a parajdi sófejtés sajátos és hagyományos jellegére, s akinek az írásai nyomán utóbb ez a fejtésmód Parajd specifikumaként, érdekességeként rögzül a különféle irodalmakban – így például Udvarhely megye első modern útikalauzában is, a századvégen: „A bányászat módját, mely faékeléssel megy végbe, nyáron látni nem lehet, mert április 15-től november 15-ig szünetel a fejtés” (Molnár 1895. 83.; Molnár–Vajda 1897. 41.). Kőváry eredeti, Jókai utazásának idején közölt sorai így beszélnek erről a sófejtésről: „Az itteni sóvágás egy a maga nemében az egész Austriai birodalomban. Most is a régi modorban faékekkel megy, minthogy e módszer sokkal könnyebb, s minthogy a vidék a fának még elég bőviben vagyon. Kimetszi sógerendája hosszát a székely, akkor megrakja csákánya helyét ékekkel, s fabutyikójával addig ütögeti hosszában, míg a sógerenda felpattan. Mig más aknáinkban a felszakasztás fárasztó lehajlás, láb alá vágás által történik: ők mondhatni fenállva kényelmesen veregetik fa-ékeiket” (Kővári 1853. 155.; vö. Kőváry 1852. 112.).

Zárszó

■ Noha a parajdi sóbánya utazási célpontként már a felvilágosodás korának írásanyagaiban is azonosítható, igazán keresett látnivalóvá e bánya a magyar reformkortól kibontakozott, és új utazáskultúrát magával hozó polgárosodás folyamatának kontextusában érett, kivált az 1880–90-es évektől kezdődően. Jókai 1853-ban tett erdélyi utazásával ennek a hosszas folyamatnak az egyik kezdeti fázisára tekinthetünk vissza. E bő másfél évszázadot felölelő fejlődéstörténet ki-csúcsosodása az a (negatív konnotációkkal terhelt, évi 400-600 ezer látogatót fedő) tömegturizmus, amely a közelmúltban, az 1989–90-es rendszerváltást követően formálódott Parajdon – és amelynek a 2025 májusában bekövetkezett ipari katasztrófa feltehetően a végét jelenti. Parajd utazás- és turizmustörténetében itt új szakasz kezdődik.

■ IRODALOM

- Békessi Márk = Y. Z.: *Erdélyi levelek*. Hölgyfutár VIII. évf. 200. sz. (1857. szept. 3.) 878.
 Benkő Ferenc = Benkő Ferentz: *M'agyar minerologia az az a' kövek' s értzek tudománya...* Réf. Koll. Bet., Kolo'sváratt, 1786.
 Csanády Béla: *Kirándulás a parajdi sóbányákhoz*. Vasárnapi Ujság XI. évf. 37. sz. (1864. szept. 11.) 382–383.
 Fekete István = Fekete, Stephanus: *Plan ueber die von dem Dorffe Parajd bis an die Gyergyoeer Graentze neu anzulegende Saltz-Strasse*. Térkép-jelzet a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Le-

- véltárban: HU-MNL-OL-S 84-26. Online (2025.06.18.): maps.hungaricana.hu/MOLTerkeptar/30168.
- De Gerando, Auguste: *Erdély és az erdélyiek*. (Ford. Gajda Péter.) Kriterion Könyvkiadó, Kvár, 2018.
- Hacquet, Balthasar: *Hacquet's neueste physikalisch-politische Reisen in den Jahren 1788. 89 und 90. durch die Dacischen und Sarmatischen oder Nördlichen Karpathen*. II. Raspischen Buchhandlung, Nürnberg, 1791.
- Hunfalvy János = h. j.: Ein Ausflug der ungarischen Aerzte und Naturforscher. *Pester Lloyd* XI. Jg. Nr. 201. (3. Sept. 1864.) 2.; Nr. 203. (6. Sept. 1864.) 2. [a]
- Hunfalvy János = [Hunfalvy, Johann]: Ein Ausflug der ungarischen Aerzte und Naturforscher. *Wiener Abendpost. Beilage zu Wiener Zeitung*. II. Jg. Nr. 203. (5. Sept. 1864.) 815; Nr. 205. (7. Sept. 1864.) 822–823. [b]
- Hunfalvy János = Rohbock Lajos: *Magyarország és Erdély eredeti képekben*. II. szakasz. Erdély. Lange Gusztáv György, Darmstadt, 1864[a].
- Hunfalvy János = Rohbock Lajos – Hunfalvy, Johann – Rohbock, Ludwig: *Ungarn und Siebenbürgen in malerischen Original-Ansichten...* II. Section. *Siebenbürgen*. Gustav Georg Lange, Darmstadt, 1864[b].
- Jókai Mór: *Úti levelek Sajóhoz*. Délibáb I. évf. 22. sz. (1853. máj. 29.) 698–700.; 23. sz. (1853. jún. 5.) 731–734.; 24. sz. (1853. jún. 12.) 759–764.; 25. sz. (1853. jún. 19.) 796–798.
- Kőváry László: *Sóbányák statistikájához*. Hetilap I. évf. 9. sz. (1852. nov. 27.) 99–101.; 10. sz. (1852. dec. 4.) 111–112.
- Kőváry László = Kővári László: *Erdély földe ritkaságai*. Tilsch János, Kvár, 1853.
- Kristóf György: *Jókai napjai Erdélyben*. Minerva Irodalmi és Nyomdai Műint. R.-T., Cluj/Kvár, 1925.
- Lázár Kálmán: *Uti jegyzetek*. Pesti Napló IV. évf. 1003. sz. (1853. júl. 14.) 1–2; 1009. sz. (1853. júl. 21.) 1–2; 1015. sz. (1853. júl. 28.) 1; 1016. sz. (1853. júl. 29.) 1.
- Miklós Alpár: *Idegen utazók Erdély és Máramaros sóbányáiban (18–19. század)*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kvár, 2017.
- Miklós Alpár: *Idegen utazók, tudományművelők Erdély és Máramaros sóbányáiban (XVIII–XIX. század)*. In: Lendvai Timár Edit – Berta Erika – Lehoczki Zsuzsanna – Pravetz Beáta (szerk.): *FUT. Földrajz – Utazás – Történelem*. Martin Opitz Kiadó, Bp., 2018. 25–34.
- Miklós Alpár: *Parajd-képek a hosszú 19. században (1780–1918)*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kvár, 2022.
- Molnár Károly: *Kirándulások Udvarhelyvármegyében*. In: Vajda Emil (szerk.): *Emléklap az EMKE tíz éves jubileumára*. Betegh Pál Könyvnyomdája, Székely-Udvarhely, 1895. 71–84.
- Molnár Károly – Vajda Emil (szerk.): *Udvarhelyvármegyei turista-kalauz*. Erdélyrészi Kárpát-Egyesület, Kvár, 1897.
- Pákh Albert: *Ujabb Kori Ismeretek Tára. Tudományok 's politikai s társas élet encyclopaediája*. VI. Paxton–Zürich. Heckenast Gusztáv, Pest, 1855.
- Papp Gábor – Szakáll Sándor – Weiszbürg Tamás: *A magyarországi ásvány- és kőzetgyűjtemények történetének rövid vázlata*. In: Kecskeméti Tibor – Papp Gábor (szerk.): *Földünk hazai kincsesházai. Tanulmányok a magyarországi földtudományi gyűjtemények történetéből*. Magyar Természettudományi Múzeum, Bp., 1994. 17–26.
- Patterson, Arthur John: *The Magyars: Their Country and Institutions*. Vol. II. Smith, Elder & Co., London, 1869.
- Pošepný, František: *Studien aus dem Salinengebiet Siebenbürgens*. Jahrbuch der Kaiserlich-Königlichen Geologischen Reichsanstalt XVII. Bd. (Oct.–Nov.–Dec. 1867.) Heft 4. 475–516.
- Salzer, Johann Michael: *Reisebilder aus Siebenbürgen*. Theodor Steinhaußen, Hermannstadt, 1860.
- Sándor István: *A' sóról*. Sokféle IX. darab. Pichler Antal, Béts, 1808. 5–15.
- Sóter István (szerk.): *A magyar irodalom története*. IV. *A magyar irodalom története 1849-től 1905-ig*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1965.
- Stephen, Leslie: *Transylvania*. The Cornhill Magazine Vol. XIV. (Nov. 1866) 567–585.
- Téglás Gábor: A székely Sóvidéken. *Fővárosi Lapok* XI. évf. 208. sz. (1874. szept. 13.) 906–907; 209. sz. (1874. szept. 15.) 912–913.
- Veress Zoltán: *Jókai természettudománya*. Kriterion Könyvkiadó, Buk., 1976.
- Vita Zsigmond: *Jókai Erdélyben*. Kriterion Könyvkiadó, Buk., 1975.

SEBESTYÉN MIHÁLY

ADALÉK A MIKHÁZI FERENCES KOLOSTOR 20. SZÁZADI TÖRTÉNETÉHEZ

Szokásos témáinktól eltérően ezúttal egy kisebb kirándulást teszünk térben a Maros megye területén található legjelentősebb ferences közösséghez, a mikházi kolostorba. Természetesen nem teljesen ismeretlen vidéken és történeti környezetben teszünk kísérletet egy gazdasági természetű, furcsa jogi ügylet valamelyes felderítésére, ugyanis hosszú éveken át, mikor a Teleki-Bolyai Könyvtár kötelekében dolgoztam, kezembe kerültek a mikházi kolostorból még a múlt század derekán átcipelt és szétszórt könyvtár darabjai, és azokat igyekeztem kiadáskatalógusba szedni.

Az adat szokásos napi sajtófigyelő, adatgyűjtő munkám közben bukkant fel és keltette fel az érdeklődésemet, ugyanis az ilyesfajta esemény, történés, perlekedés sokkal inkább jellemző a 16–17. századra, mint a modern korra, mint a 20. század első harmadára. Tény, hogy a kolostor a *Domus Historia* tanúsága szerint ebben az időben megélhetési nehézségekkel küzdött, azaz a kolostori közösség élelmiszerellátása egyáltalán nem volt folyamatosan biztosított. A kolostor birtokainak egy része a román földreform áldozatául esett, másfelől a korábbi jövedelmei – ugyancsak a *Domus Historia* panaszkodik erről – erősen megcsappantak.

Ebben a helyzetben, amennyiben feltételezésünk helytálló, a kolostor főnökei arra gondoltak, hogy valamennyi jövedelmi forrást meg kell mozgatni, elő kell venni a régebbi iratokat (okmányok, szerződések, szegődmények), ame-

Nem tudjuk, mi történt a kolostor jövedelmeivel „a kis magyar világban”, az viszont tény, hogy az 1948-ban a szerzetesrendek feloszlatásával okafogyottá volt az egész ügy. Másrészről örültek azontúl az idők malmai, másé volt a kommunista szombatok haszna, vámja.

lyek alapján jog szerint még járnának bevételek a ferences testvérek mikházi ott-honának.

No, de lássuk a hírt. Az 1938-as *Reggeli Újság* vastag szalagcímbe adja tudtunkra, hogy *Pernyertesek lettek a Ferencrendiek dézsmaperében, mely számukra egy megyebeli vámmalom szombati jövedelmét biztosítja* (Tg. Mures, június 25. – a *Reggeli Újság* munkatársától).

„Rendkívül érdekes úrbéri perben hozott szombaton végső fokon döntést a helyi Tábla. A per tárgya a megyétől pár év előtt elcsatolt Fântenele községben egykori grófi malomnak a calugăreni Szentferencrend kolostora számára járó vámrészesedése, melynek fizetését a malom új tulajdonosai megtagadták. Az Odorheiu megyei Fântenale községben a gróf Lázár család tulajdona volt évszázadok óta a szóbanforgó malom. A barátok és a Lázár család között egyezség állott fenn, amelynek értelmében a malom szombati vámja a kolostort illette. A vámszolgáltatásról évszázados okmányok tanúskodnak.

Az imperiumváltás során a gróf Lázár család a földreform következtében birtokainak csaknem egészét elvesztette. A család súlyos anyagi helyzetbe került és évek múlva kénytelen volt eladni a fântânelei malmot is. Wolf Viktor¹ és felesége, és Lőte Jenő úr,² mircurea-niraji és Lőte Lajos dr. helyi orvos voltak a vevők. Az adásvételi szerződést a szokásos formák között írták alá és az új vevők hamarosan birtokukba vették a malmot. Az adásvételi szerződés egyetlen pontja sem intézkedett az évszázadok óta kijáró vámszolgáltatásról, így az új tulajdonosok a vámjárlékot nem is fizették a kolostornak.

A páterek többször felszólították az új tulajdonosokat, hogy a századok óta érvényben levő úrbéri szolgáltatásnak tegyenek eleget, kérésüket mindanyiszor visszautasították. Erre a călgăreni barátok pert indítottak Wolf Viktor és felesége, valamint Lőte Lajos dr. és Lőte Jenő dr. ellen.

Első ízben az odorheui törvényszék foglalkozott az üggyel, amely a barátok javára döntött. Megállapította, hogy a vámszolgáltatás 30 évnél nagyobb időn át történt, így törvényes joggá vált. Kötelezte a bíróság az új tulajdonosokat, hogy a szombati vámot a jövőben is fizessék. Az elmaradt vámok fejében 70 785 lejt ítél meg a barátok javára. Az ítélet ellen a tulajdonosok a Táblához fellebbeztek, amely tegnap tartott az ügyben tárgyalást. A törvényszék ítéletét helyben hagyta és megerősítette a szentferencrendi barátoknak a szombati napok vámbevételeit illető jogát. A tábla, mint utolsó fórum ítélt az ügyben, így döntése jogerős.”³

A kolozsvári *Ellenzék* valamivel rövidebben ugyanerről: *ELDŐLT A CALUGĂRENI SzentFERENCRENDI Szerzetesek és a Fântânelei Malom BÉRLŐINEK PERE*

„A gróf Lázár-családnak Odorheiu megyében évtizedekkel ezelőtt még nagy kiterjedésű birtoka volt, amelyet azonban a földireform alkalmával elvesztettek. 1925-ben eladásra került a Fântenele (Gyulakuta) községben levő malmuk. A család és a mureșmegyei Călugăreni községben levő szentferencrendi kolostor között évszázadokkal ezelőtt egyezség jött létre, amely szerint a malom mindem szombati vámja a szerzeteseket illeti. Az egyezségről azonban nem maradt fenn okmány, de a kolostor és a család iratárában levő okmányok szerint a vámszolgáltatás az évszázadok során folytonos volt. Miután az adásvételi szerződés, mely a Lázár-család és a Wolf Viktor, valamint Lőte Lajos és dr. Lőte Jenő

targu-mureși lakosok között jött létre, a vámszolgáltatásról nem intézkedett senki, az új tulajdonosok megtagadták azt. Az udvarhelyi törvényszék megállapította, hogy a vámszolgáltatás 30 évnél tovább volt szokásban, és törvényes jognak nyilvánította a kolostor követelését s kötelezte a tulajdonosokat 70 785 lej értékben a elmaradt vám megfizetésére. A tulajdonosok fellebbezését legutóbb a targumuresi Ítéltábla is visszautasította.”⁴

Végül a legteljesebb formában a *Brassó Lapokban*, az újság helyi tudósítója, az író Kovács György tette közzé a per kimenetelét. Bevallom ez volt az első híradás, amelybe beleütköztem, ez keltette fel a kíváncsiságomat:

A mikházi ferencrendieknek továbbra is jár a gyalakutai malom minden szombati vámbevételéle.

A tulajdonosváltás sem tudta megtörni az okmányilag bizonyíthatatlan évszázados szokásjogot (Tg.-Mures–M.-Vásárhely, június 27).

„Csírájában több mint évszázados keletű az a per, amely a gyalakutai (Udvarhely megye) malom körül keletkezett a mikházi Ferenc-rendiek és a malom tulajdonosai között. A malom régebben a Lázár grófi család tulajdona volt s a grófok olyan megállapodást kötöttek századokkal ezelőtt a mikházi szerzetesrenddel, hogy egyházi dézsma fejében nekik adják minden szombaton a malom munkája után járó vámot. *Hogy ezt a megállapodást a szerzetesrend és a grófi család hajdani tagjai mikor kötötték, ma már meg sem lehet állapítani, a bíróság előtt szerepelt okmányok tanúskodása szerint azonban kétségtelen, hogy már 1833 előtt megvolt ez a »szerződés« és annak a grófok mindig eleget is tettek.* [Kiemelés tőlünk S. M.]

Az utóbbi száz esztendő alatt aztán a Lázár-örökösök többször kísérletet tettek, hogy a szerzetesek szombati vámjogát megszüntessék. Ez azonban sohasem sikerült. A marosvásárhelyi Ítéltábla irattárában fekszik Jánosi Kazimir házfőnöknek egy levele, amit 1833-ban írt az egyik Lázár grófhhoz, afelől panaszkodva, hogy a rend nem kapja pontosan a malomtól neki járó szombati vámokot. Az egykori iratok szerint nem egyszer fordult elő ez a panasz, amelynek azonban vagy a tulajdonos grófok, vagy az illetékes bíróságok mindig érvényt szereztek. A főhatalom-változás és a földreform után a grófi család eladta a sok évszázados gyalakutai malmot is, amit 1925-ben vásárolt meg Wolf Viktor és felesége, valamint dr. Lőte Lajos és dr. Lőte Jenő marosvásárhelyi lakosok. A malom megvételéről szóló szerződésben nem szerepelt a szerzetesrendnek járó 'dézsma', ezt a jogukat a ferenc-rendiek nem is tudták, okmányszerűen igazolni. Mivel az új malomtulajdonosoknak ilyenformán nincs szerződéses kapcsolatuk a mikházi szerzetesrenddel, megtagadták a szombatonkénti vám fizetését. A ferenc-rendiek erre perrel feleltek. A székelyudvarhelyi törvényszék kimondotta, hogy a malom új tulajdonosai is kötelesek átengedni a szombati vámot a rendnek, mert ez a szokásjoggá változott. A törvényszék kötelezte az új tulajdonosokat, hogy a malomra a telekkönyvben vezessék rá a szolgalmi jogot és, hogy a tulajdonosok az eddig elmaradt 'dézsma' fejében fizessenek a barátoknak 70 ezer 875 lej kártérítést. Wolfék a törvényszék döntését megfellebbezték, arra az álláspontra helyezkedve, hogy a be nem kebelezett szolgalmi jog a tulajdonoscserével megszűnt. A marosvásárhelyi tábla bírái között az első tárgyalás alkalmával véleménykülönbség támadt, míg most ötös tanács erősítette meg a törvényszéki ítéletet, biztosítva ezzel a mikházi barátoknak járó szombati vámot mindaddig, míg a malom létezik.”⁵

Ezek után az ember azt várná, hogy a per szerencsés kimenetele megjelenik a *Domus Historiában*⁶ is, mely elvben minden jeletős eseményt, ami a kolostor életében bekövetkezett, feljegyzi, regisztrálja. Ám csalódnunk kellett. Egyetlen sort sem találni az 1938-es esztendő feljegyzései között, sőt tekintve, hogy a per régebbi keletű, sem az előző, sem a következő esztendő(k)ben nincs nyoma az örvendetes eseménynek.

A szokásjogra hivatkozás a per során valószínűleg azoknak a privilégiumoknak és királyi rendeleteknek alapozott, amelyek általánosan Mária Terézia idejében nyertek megerősítést. Ugyanis „Mária Terézia királynő 1743. márc. 8-án elrendelte, hogy a ferencesek a mikházi zárdába, templomába, telkeire és összes járulékaiba és hozzátartozékaiba, melyeknek már régen is békés birtokában voltak, bevezetessenek és beiktattassanak. Ezen rendeletének végrehajtására nézve ugyancsak 1743. márc. 8-án állami parancsot adott ki. Az átadás, illetve az újból való beiktatás a Mikházáról, Deményházáról és Kendőből meghívott tanúk előtt *nullo Contradictore comparente* 1743. dec. 29-én megtörtént. Az egyházi megerősítést br. Klobusitzky Ferenc erdélyi püspök adta meg 1743. aug. 7-én.”⁷ Ennek alapján minden jövődöbeli úrbéri juttatás is örökre a kolostort illeti.

Ha kísérletet tennénk annak meghatározására, mikor történhetett a dézsma felajánlása, akkor először Lázár István Csík- Gyergyó- és Kászonszék főkirálybírájára gondolnánk, aki megalapítja szárhegyi kolostort (1665. jan. 5.), melynek védelmét és ellátmányát örökre biztosítja.⁸ Ugyanígyen nagylelkűség feltételezhető róla Mikháza esetében is, nem bánt mostohán ezekkel a ferences barátokkal sem. Ám mégsem tűnik elég valószínűnek, és nincs is okmányi megalapozottsága.

Tény, hogy a Lázár család katolikus ága a 18–19. század során mindvégig kapcsolatban maradt a zárdával. A Lázár családnál lelkészkedett mikházi ferences szerzetest említenek gr. Lázár Ádám udvaránál 1750 és 1762 között. Gr. IX. Lázár János és örököseinél Gyulakután 1778-tól-1809-ig⁹. Mikházára temetkezett gr. Lázár József 1841-ben.¹⁰

A per során – mint láttuk – nem került elő semmiféle levéltárból, forrásból a gyulakúti malom szombati vámjának elajándékozásáról szóló konkrét dokumentum. Valószínűleg szóbeli felajánló gesztus volt, amit ifj. Lázár János Gyulakuta földesura és neje Kornis Anna grófnő esküvője alkalmával tett, mikor Lázár János visszatért a katolikus vallásra 1776. XI. 18-án Bécsben, és azt az átkot szóró kőtablát, melyet őse IV. János tett azokra, kik más vallásra térnek át, a gyulakuti református templom faláról levétette és összetörette. (Elhunyt 1800-ban, Szászsebesen nyugszik.)¹¹ Amíg ő, illetve utóda, Lázár József életben voltak, a nemes család nagyból-egészében teljesítette fogadalmát a kolostor felé.

György József ismert rendtörténeti munkájában a Lázár család 23 tagját sorolja fel, akik a Ferenc-rendeikkel közvetlen kapcsolatba állottak. Köztük a már említett Gr. ifj. IX. Lázár János, táblai ülnök volt az, aki Gyulakután káplánságot is alapított udvarában.¹² Véleményünk szerint tehát ő lehetett az, aki az ottani malom szombati vámját Mikházának rendelte, s azt több mint harminc évig, rendszertelen időközökkel – mint a panaszokból kiderül – megkapta a címzett.

Feltevésünkben megerősített gróf Lázár Miklós családtörténeti munkája, a *Gróf Lázár család*. (Kolozsvár, 1858.), amelyben IX. János, aki katolizált, utóda-it, három fiát szintén Mikházán temették el. István fiáról (†1831) a kortársak megjegyezték, hogy Gyulakután lakott, különörc furcsa ember volt. Lázár József,

az utolsó a gyulakuti ágból, 1841-ban halt meg, szintén Mikházán történt temetése. Róla meg egyenesen, mint elmegyengéről emlékezik meg a kortárs Kóvári László. Halálát követően özvegye még 1849-ig élt. A férfitúd nélkül kihalt a család ezen ágának öröksége megoszlott a rokon családok között. A gyulakuti birtokot leányágon öröklik tovább az iktári Bethlenek és Kordák, akik közül nem egy református vallású volt, s nem érezte kötelességének a szombati vám továbbfizetését a mikházi ferencesek javára.¹³

Visszatérve a 20. században, a dézsmaper vesztesei nem sokáig „élvezhették” a szombati malomvám nélkülözését, ui. az 1940 szeptemberével bevonuló magyar hadsereggel egyszerre megérkeztek a magyarországi zsidótörvények is, amelyek 1942-ben a Kállay kormány idején megfosztották őket mezőgazdasági ingatlanjaiktól.

Nem tudjuk, mi történt a kolostor jövedelmeivel „a kis magyar világban”, az viszont tény, hogy az 1948-ban a szerzetesrendek feloszlatásával okafogyottá volt az egész ügy.

Mást öröltek azontúl az idők malmai, másé volt a kommunista szombatok haszna, vámja.

■ JEGYZETEK

1. Wolff Viktor (Győző), mérnök, az imperiumváltás után rövid ideig a helyi érdekű vasút főmérnöke, cionista.
2. Lőte Jenő-Lázár, nyárádszeredai ügyvéd
3. Reggeli Újság 1938. 8.évf. 141. sz. június 26. 3.
4. Ellenzék (Kolozsvár) 1938. 59. évf. 143. sz. június 29. 3.
5. Brassói Lapok 1938. 44. évf. 144. sz. június 29. 4.
6. Köszönet Kovács-Bányai Rékának, aki önzetlenül rendelkezésemre bocsátotta a *Domus Historiát*.
7. https://mandadb.hu/dokumentum/1226187/Gyorgy_Jozsef_A_ferencrendiek_mukodese_Erdelyben.pdf (Letöltés 2024.11.23.) – 283.
8. Uo. 705–706. György József Miklóst említ az 1841 esztendőnél, de Lázár Miklós családtörténete alapján József helyesbítettük. Lásd 13. sz. lábjegyzetünk forrását.
9. Uo.288., 402.
10. Uo. 292.
11. Uo. 460.
12. Uo. 460.
13. Lázár Miklós: *A gróf Lázár család*. Kolozsvár 1858. 89., 104–107. <http://real-eod.mtak.hu/5548/1/000909582.pdf> (letöltés 2023. 11. 23.)

HERMANN GUSZTÁV MIHÁLY

„SZÉKELYKEDÉS”

A „KICSI MAGYAR VILÁGBAN”

(A székely eredetmítosz feléledése 1940 és 1944 között)

**És valóban, az újabb
impériumváltozás
eufóriát váltott ki majd
minden székelyből: azt
az érzést, hogy nemzeti
mivoltukban újra teljes
értékű emberekké vál-
nak, anyanyelvükön
tanulhatnak korlátok
nélkül, a hivatalokban
pedig nem szólnak
rájuk amiatt, hogy nem
az „állam nyelvén”
beszélnek.**

■ „Hajrá, székely fiúk vagyunk, / Attila volt az ősapánk, / Mi tőle származunk, / Akit rettegetve félt a nagyvilág.” Gyermekkoromban apám olykor, valamilyen hangulati impulzus hatására (amihez nála nem volt szükség alkoholra) rázendített e dalra (természetesen szűk családi körben, eltekintve a lehallgatás sajnos valós lehetőségétől). Volt ebben némi (ön)íronia, hiszen sem ő, sem a szövegíró vérségileg nem mondhatta magát Attila-ivadéknak, ennek pedig mindketten tudatában voltak. És túl e nyilvánvaló tényen, filológiai-nyelvészeti tanulmányai nyomán, apám legalábbis kétkedve viszonyult a források által nem igazolt leszármazási mítoszokhoz. A *Székely diákok indulója* fentebbi sorokkal kezdődő szövegét egyébként Khell István (1889–1972), a székelyudvarhelyi Baróti Szabó Dávid (ma Tamási Áron) Főgimnázium magyar-német szakos tanára írta, a dallamot pedig Kiss Elek zenetanár és karnagy szerezte 1940 szeptemberében (alig két héttel az augusztus 30-iki második bécsi döntés után).¹ A kisebbségi lét szorításából kiszabadult népi-nemzeti életérzés kezdeti örömujjongása szólal meg benne, a hun eredet büszke vállalásával, mely odébb a székely harci erények magasztalásába csap át.

És valóban, az újabb impériumváltozás eufóriát váltott ki majd minden székelyből: azt az érzést, hogy nemzeti mivoltukban újra teljes ér-

Jelen írás a székely eredetmítosz történetét átfogóan vizsgáló, kiadásra váró kutatás – a lehetőségek szerint önállósított – része.

tékű emberekké válnak, anyanyelvükön tanulhatnak korlátok nélkül, a hivatalokban pedig nem szólnak rájuk amiatt, hogy nem az „állam nyelvén” beszélnek. Magyarul fog beszélni a város- és községközi tisztviselő, a postamester, a csendőr, a katonatiszt, a „jegycsípő” a vonaton, még a színész is a moziban. Ezek a várakozások jórészt teljesültek. De sok székely számára bántó volt, amikor egyes anyaországból érkezett tisztviselők, de katonatisztek, „kakastollas” csendőrök is (akiket a helybeliek együttesen „ejtőernyősöknek” neveztek) lekezelően kioktatták a hivatali illemszabályokról, címekről és rangokról, gúnyos megjegyzéseket fűztek az általuk használt tájszavakhoz, kiejtéshez. Ezek nyilván személyekhez köthető fonákosságok voltak, de nem ritkák. Másfelől a magyar állam erőfeszítései Székelyföld gazdasági felzárkózása, elszigeteltségének felszámolása érdekében vitathatatlanok.

Továbbá, a határozott központi irányítású magyar állami-nemzeti propaganda korifeusai kezdettől átértézték, hogy az országsszintű egységesítési törekvések során a székelyek regionális identitása nem mellőzhető, *a székelyek akkor „jó magyarok”, ha közben kicsit „székelykedhetnek”*. 1940 szeptemberében a rádió lejátszotta a *Székely Himnusz*t, illetve 1941 és 1944 között a magyarországi iskolákban kötelezővé tették ennek megtanulását-éneklését, a magyar cserkészek is felvették dalaik közé. Közben, a növekvő népszerűség talaján, álszerzők vallják magukénak az eredetmítoszt magába sűrítő szöveget meg a dallamot – plágiumbotrányig feszítve a húrt –, mígnem Csanády György kénytelen előlépni a szerepny háttérszerepből és tisztázni, hogy a szöveget ő írta, a dallamot Mihalik Kálmán szerezte egy misztériumjáték, a zárt körben évente megismételt *Májusi nagyáldozat* betéteként. Ami viszont lényeges: a székelység tudatában az eredetmítosz 20 évig lappangó jelenléte újra teljes nyilvánosságot nyer.

E nyilvánosság az országgyűlési példabeszédekben is érvényesül, így Laky Dezső kormánypárti képviselő 1940. november 26-án elhangzott felszólalásában: „A múlt év márciusa óta Kárpátalja gerincein megint magyar őrtüzek lobognak és Csaba királyfi is büszkén gondolhat arra, hogy nem nyög már járom alatt késő nemzedéke, a székely nép.”²

A népszerű kalendáriumok szerkesztői is igyekeznek a székely mitikus történelmet a hazafias propaganda részévé tenni. Székely Igric (véltetően ál-) néven jegyezve az 1941-es *Erdélyi Naptár* egyik oldalán *Köszöntő az 1941-ik esztendőre* címmel olvashatunk egy alkalmi verset, amely híven tükrözi a székely regionális és magyar nemzeti identitás harmonizálására való (ezúttal talán kissé erőltetett) törekvést: „Árpád vezér népe, Csaba szittya népe, / Egy egész a kettő együtt összetéve, / Így lesz, mit óhajunk, és amit a sors ad: / Erős, diadalmas, boldog Magyarország...”³

A magyar államhatalomnak a székelyek tartós bizalma elnyerése érdekében tett gesztusai sorában feljegyzendő a Marosvásárhelyen, 1941-ben létesített katonai oktatási intézmény nevének kiválasztása: *Magyar Királyi „Csaba királyfi” Honvéd Gyorsfegyvernemi Hadapródiskola*. Az iskola keretében – a hangsúlyosan érvényesített magyar nemzeti irányultságú nevelés mellett – helyet kapott a hun-székely mondabeli Csabához köthető hagyományok kialakítására való törekvés. Erről tanúskodik az intézmény 1944-ben kelt indulója (Margócsy László kiképző őrnagy szerzeménye), mely megidézi „Csaba királyfi” alakját, „a hadak útján vágató lovon”. Ugyanezt ábrázolja Gergely Mihály főhadnagy-rajztanár grafikája, amelyet az 1944. június 6-i zászlóavatás meghívójára tervezett. (Később az iskola vén diákjai ezt a motívumot emléktáblába faragtatták, amelyet

1993 júniusában Kőszegen, a volt Alreáliskola falán helyeztek el.)⁴ E történet kuriózuma, hogy a vén diákok visszaemlékezése szerint (!) 1946-ban, az iskola frontra vezényelt növendékeivel ugyanazon – brit katonák által őrzött – fogolytáborba került Szervátiusz Jenő „hadapród-őrmester” (civilben szobrászművész) „Csaba királyfi egyméteres faszobrát megfaragta, és a tábor foglyainak nevében elküldte a svájci vöröskereszt elnökének, aki ezért őt repülővel soron kívül hazajuttatta volna, ám ő ezt nem fogadta el.”⁵ (Érdekes volna tudni, mi lett a szobor sorsa...)

Ugyancsak jelképes gesztus volt a magyar országvezetés részéről, hogy 1942 januárjában, amikor az ún. Vitézi Rend területi szervezetei, az addig csak számozással megkülönböztetett vitézi törzsszékék nevet kaptak, a Marosvásárhely székhellyel működő (a rend Maros-Torda, Udvarhely, Csík és Háromszék vármegyei tagjait tömörítő) 10. számú törzsszék hivatalos elnevezése *Csaba királyfi 10. sz. vitézi törzsszék* lett.⁶

Az is tény, hogy az 1940–44 közti időszakban jelentős állami támogatással számos kiadvány jelent meg, amely Székelyföld természeti szépségeit, épített örökségét, népi kultúrájának kincseit és mindennemű szellemi értékeit ismertette közérthetően, olvasmányosan. Ezekben többnyire háttérbe szorultak a székelység eredetére vonatkozó – akadémiai körökben továbbra sem szűnő – tudományos viták, a véleménykülönbségek mentén megfogalmazódó újabb elméletek, ezzel szemben tág teret kapott a mitikus múlt. E kiadványok sorából – terjedelme, sokoldalú és sokszínű jellege, a Székelyföldön megmozgatott szellemi potenciál (szerkesztők, szerzők, adatközlők), a támogatók nagy száma révén – kiemelkedik a *Székelyföld írásban és képen* című kötet.

A Dávid István (1884–1954) főszerkesztésében, „Székelyföld visszatérésének első évfordulójára” megjelent közös vállalkozás rengeteg hiánypótló ismeretet vonultat fel *A Székelyföld és a székelyek; A Székelyföld tájai; A Székelyföld vármegyéi, városai, falvai; A Székelyföld meséi, mondái, hagyományai* című részekben. Különösen színvonalasak a Bányai János (1886–1971) által írt geológiai és földrajzi tematikájú fejezetek, ezek évtizedekre megalapozzák a székelyek lakta táj kutatását. A tájegység gazdag mese- és mondavilágát ismertető fejezetet Lendvay Ferenc (1895–1962) újságíró szerkesztette, ebben megtaláljuk több hun-székely tárgyú történet rövid foglatát – így a Csaba mondát is: sommásansűrítetten, de a Lugossy József által 1855-ben közölt, majd népiskolai olvasókönyvek révén közismertté vált „eredeti” változat minden lényeges elemével: „Attila halála után két pártra szakadtak a hunok s a legyőzött népek fellázadtak. Aladár elesett a testvérharcban. Csaba elindult kelet felé, hogy a magyarokat hívja segítségül, és közös erővel foglalják el ismét a szép hazát. De háromezer vitézt itt hagyott, hogy *székelyjenek* itt, amíg visszatér a magyarokkal.

Mielőtt visszaindultak Szittyaországba, áldoztak a tűznek, a víznek, a levegőnek és a földnek. Megesküdtek, hogyha a székleyeket ellenség támadná, visszatérnek a világ végéről is. Ott esküdtek meg, ahol az Olt vize ered. Még a határig sem értek, megrendült a föld és jelezte, hogy bajban van a székely. Visszajött Csaba a seregével és széjjelverték az ellenséget. Azután ismét fölkerekedtek, de még kétszer vissza kellett térniök, hogy segítsenek testvéreiken. Negyedszer elértek szerencsésen Szittyaországba.

Száz év is elmúlt s a székelyek hiába várták Csaba királyfit és a magyarokat. Akkor ismét ellenség ütött a hegyek közt élő székelysége. Minden oldalról körülvették őket, és sehonnan sem jött segítség. Amikor az utolsó csatára készülőd-

tek, éjnek éjszakáján megvilágosodott az ég, s a csillagok fényes ragyogása közepette megjelent Csaba királyfi, nyomában régholt vitézei. Az ellenség szétfutott rémületében.

Csaba és vitézei ismét fölszálltak a csillagos égboltra, és visszaszánguldottak azon az úton, amelyen jöttek. Ragyogó fehér por verődött a paripák lába nyomán, el sem enyészik az égről soha. Ez a Hadak Útja: a tejút.”⁷

A kötetben külön oldalszámozású részben kerül bemutatásra *A Székelyföld társadalma, amelyben szerepelnek mindazok, akik adatszolgáltatásukkal vagy megrendelésükkel a mű megjelenését lehetővé tették*. A hatalmas információhalmaz viszont nem mondható teljes terjedelmében igényesnek, szembetűnik az egész kiadványra kiterjedő következetes tudományos ellenőrzés hiánya, e tekintetben egyfajta „sietség” érzékelhető, melyet feltehetően a közelgő évforduló indokolt.

A székelyek hun eredete című fejezet szerzője dr. Dobos Ferenc (1881–1949), a székelyudvarhelyi Baróti Szabó Dávid Főgimnázium történelem szakos tanára. A szerző véleményét a kérdés vitájában a fejezetcím is tükrözi. De ezen túlmenően ő a Csaba mondát is megpróbálja a történelmi való részeként bemutatni, így – mint oly sokan előtte, meg utána is – célirányosan bocsátkozik bonyolult forrásértelmezési fejtegetésbe, amelyben vezérfonalként Ammadée Thierry Attiláról és utódairól írt kibővített művét használja, Szabó Károly fordításában. Aból indul ki, hogy „Attilának sok feleségétől annyi fia volt, hogy egy kisebb nép kitelt volna belőlük. De ezek közül csak hatról emlékezik meg a történelem.” Közülük az egyik – Thierry adatai szerint – „Gheims, kinek anyja az egyik leghatalmasabb germán fejedelemből, Ardarik gepida királynak húga volt. Ez atyja birodalmának felbomlása után a maga népével anyai nagybátyjának, a gepida királynak országába húzódott s annak utódainak fennhatósága alatt késő vénségéig kormányozta a maga népet.

A Gheimsre vonatkozó fenti állításból két dolog világosan kitűnik. Az első az, hogy sem Ardarik király, sem utódai nem láttak ellenséget Gheims királyfi kicsiny népében, mert akkor nem tűrték volna, hogy késő vénségéig kormányozhassa azt. [...]

De ahhoz, hogy kormányozhassa, okvetlenül szükséges a második következtetés. Ez az, hogy a beköltözés után a gepidák Gheims népét nem osztották szét kisebb-nagyobb csoportokra és telepítették le maguk közé, hanem egy tömegben, külön telepítették le, mert a kormányzás csak így volt lehetséges.

Sőt ez a jóindulatú, mondhatni barátságos viszony Gheims halálával sem szűnt meg, mert fia Mundó (a név feltűnően hasonlít Attila atyjának, Mundzukanak nevéhez) követte atyját a gepida királyok kegyében és népe kormányzásában mindaddig, míg Traserik királlyal össze nem veszvén, az üldözni kezdte. Erre Mundó néhányad magával elmenekült Görögországba, hol különböző kalandok után a lovasság legfőbb parancsnoka lett, s döntő szerepet játszott a Niké-lázadás leverésében. Pár év múlva, fia halálát meg akarván bosszulni egy ütközetben, ő is elesett.

Tehát Gheims Attila birodalmának felbomlása után a maga népével bevonult és letelepedett a gepidák országába, fia pedig több mint fél század múlva néhányad magával elmenekült Görögországba. Önként kínálkozik az összehasonlítás a székely nép száján századokon át élő hagyománnyal, hogy Csaba királyfi 3000 harcossal menekült Erdély hegyei közé. S ha első szent királyunknak keresztény István neve mellett fél század múlva is feljegyezték pogány magyar Vajk nevét: miért ne maradhatott volna meg a Gepidiába költözött hunok között vezérüknek

hun Csaba neve a bizonyára germán anya által adott Gheims név mellett? Régi szólásmód a székelyek között az olyan távozó után, kit soha nem kívántak viszontlátni: akkor gyere haza, mikor Csaba Görögországból! Vagyis soha. Hátha felcserélték az apát a fiúval? Nem Gheims-Csaba ment el örökre, hanem fia, Mundó. [...]

Úgy hiszem, a fentiekből valószínű, hogy Attila halála után a hunok egy töredéke Gheims nevű fiának vezetése alatt a *gepidák országába* húzódott s Mundó nevű unokájának elmenekülése után is ottmaradt.

De hát hol volt a gepidák országa? [...] ...A gepidák Attila birodalmának felbomlása után a *Tiszától a Keleti-Kárpáтокig* terjedő területet szállották meg és ott több, mint száz éven át, 566-ig erős országot alkottak. [...]

Mivel az ország urai, a gepidák éppen a honvédelemre való tekintettel országuk nyugati és délnyugati részén telepedtek le tömegesebben: én nem látok semmi lehetetlenséget abban a feltevésben, hogy Gheims hunjai a Kárpátok keleti és déli szorosainak védelmét kellett, hogy vállalják a kapott otthon fejében. Azokat a szorosokat kevesen is meg tudták védeni. Ha azonban Erdély középső részein telepítették volna le őket, ott éppen kis számuk miatt már nem szállhattak szembe sikeresen a szorosokon már bejött nagyobb számú ellenséggel. [...]

Ez csak egy hozzászólás akar lenni a székely nép hun eredetének kérdéséhez. Megjelölni egy kiindulópontot, mely van olyan támaszték a hun eredet mellett, mint más népektől való származtatás nem egy hipotézise. De reánk nézve sokkal erősebb bizonyíték az a szájhagyomány, mely az őseinktől századokon át fennmaradt egészen napjainkig.”⁸

A Dobos Ferenc által hivatkozott Ammadée Thierry sokat foglalkozott Attilával és birodalmával. Tanulmánya előbb a *Revue des deux mondes* folyóiratban jelent meg 1852-ben, majd 1855-ben már magyarul is olvasható volt, Szabó Károly fordításában. A francia eredetit Thierry is könyvvé bővíti 1856-ban, majd újabb kiadásban 1864-ben (utóbbi már a magyar történészek, legfőképpen Szabó Károly kiegészítő-helyesbítő észrevételeit is tartalmazza), végül ezt fordítja ismét magyarra Szabó Károly 1865-ben, ebből idéz Dobos. Gheims, akivel ő Csabát azonosnak véli, Thierry bővített művében jelenik meg, a francia történész e kérdésben *Jordanesre, Teophanesre, Anastasius Bibliothecariusra és Georgios Kedrenosra* hivatkozik. Csakhogy Jordanesnél a jegyzetben megadott (50.) fejezetben nem találjuk Gheims nevét. Mundo viszont valóban felbukkan Jordanes könyvében, noha nem éppen pozitív hősként: „Ez a Mundo ugyanis Attila családjából származott s a gepidák népe elől menekülvén, túl a Dunán műveletlen és lakatlan vidékeken kóborolt. Miután a baromtolvajok, rablók, gyilkosok legnagyobb részét mindenünnen összegyűjtötte, [...] s a szomszédokat fosztogatva ezen csavargók királyává tette magát.”⁹ A Thierry által idézett, Gheimset említő szerzők eléggé későiek: Theophanes bizánci történétíró és egyházi férfiú 759 és 817 között élt (azaz jócskán több mint 300 évvel Attila halála után), Anastasius Bibliothecarius (aki főleg Teophanes művéből vette adatait) 810 és 878 között, Georgios Kedrenos pedig a 11. században.¹⁰

Összegezve: Dobos Ferenc elmefuttatása amellet, hogy túlön-túl bonyolult, meglehetősen ingatag forrásalapokon áll. Továbbá, ha mégiscsak létezett egy hasonló nevű Attila-fi, semmiféle okát nem sejtjük annak, hogy Kézai Simon krónikájának Csabájával azonosítsuk. A törekvés viszont egyértelmű: a Hun Birodalom összeomlásával egykorú forrásokból hiányzó, de a köztudatban népszerűvé vált Csabának valós személyként is helyet kell keresni a hunok történetében.

Ebbe a „Csaba-keresésbe” bekapcsolódik a szépirodalom is. Wass Albert 1943-ban megjelent *Vérben és viharban* című regényében az a Csaba áll elénk, akit ugyanő három évvel korábbi könyvében¹¹ az unokájának mesélő mezősegi öregember szavaival megrajzolt. Csakhogy itt már ezt a mondabeli Csabát egy forrásokban szereplő valós történelmi személlyel, Attila Dengezik nevű fiával azonosítja, illetve ezen a néven szerepelteti. A *Vérben és viharban* lapjain Dengezik a keletrómai császár unokája, békés természetű, éles eszű de megfontolt gondolkodású fiatalember, aki palánkkal és vizes árkokkal védett táborhelyek kialakításával igyekszik óvni a „Kicsi Hunországba” (Erdélybe) szorult népet, a harchoz szokott embereit földművelésre, igényes gyümölcs termesztésre tanítja, időtálló gerendaházakat építtet velük, istállókat-csűröket a háziállatoknak, gabonának meg téli takarmánynak, és csak akkor hadakozik – egyébként vitézül és hatékonyan –, amikor a helyzet erre kényszeríti: „Döngött a balta a hegyekben s nótaszó mellett, vidám ácsok dolgoztak tavasztól őszig. A nép épített, dolgozott, izzadt, engedelmeskedett.”¹² Továbbá ő az, aki népe védelme érdekében elindul válogatott harcosaival keletre, a téli esték egyre homályosuló regéiben emlegetett „őshazába”, hogy az ottmaradt hunokat segítségül hívja az országát háborgató idegenek ellen, erről az útról pedig soha sem tér vissza. Röviden szólva, a *Vérben és viharban* Dengezikje szinte mindenben azonos a mondabeli Csabával.

Hogy miért választotta Wass Albert a középkori krónikák, illetve a monda Csabája alteregójaként Dengeziket, nem tudni. Merthogy a források erről az Attila-ivadékról egészen más képet festenek. A korabeli, illetve ahhoz közel álló kútfők alapján Thierry – összehasonlítva őt testvéreivel – a következő jellemrajzot adja: „Denghizik [...] Ellák után leginkább hasonlít atyjához, vagy, helyesebben mondva, legkevesebb különbözött atyjától. Nem mintha nem volt volna meg Denghizikben egy barbár hódító sok tulajdona: vállalkozási szellem, vakmerőség, s egész a nyugalom lehetetlenségéit csigázott tevékenység; de hasztalan kereste volna az ember benne a lángész azon világát, mely Attilát, az alkalom szerint, vakmerő vagy türelmes emberré, könyörületlen katonává vagy ravasz politikussá tette, ki soha nem csaló előrelátással bonyolította a szövevényt, melyet kardjával volt kettévágandó s ki végre még jobban ura volt magának mint másoknak. Denghizikh mellett s mintegy ellentétésül szemlélhetjük a fiatal Hernákhot, ki vele a családi tanácsban befolyásával versenyzett, e szelid békés jellemet, ki bátyjának mindenben ellentéte volt.”¹³ A forrásokból elősejlő valódi Dengezik jellemének és viselt dolgainak megfelelő csúfos véget ért: a Balkán északi peremén, a Duna közelében, a keletrómai sereggel hadakozva vesztette életét, fejét Konstantinápolyban karóra tűzve diadalmasan hordozták.¹⁴

Wass Albertnek a hun–magyar mítoszt, tételesen a Csaba-mondát idéző két regénye a maga idején jelentős könyvsiker volt. A *Csaba* csupán 1940-ben háromszor jelent meg (kétszer a Révai, egyszer az Erdélyi Szépművés Céh kiadásában), majd újra 1941-ben (Erdélyi Szépművés Céh), illetve 1943-ban (Révai). Hasonló olvasottságnak örvendett a *Vérben és viharban*: 1943-ban a Nemzeti Könyvtár jelentette meg Budapesten, majd ugyanabban az évben a Stádium Nyomda, illetve még egyszer a Nemzeti Könyvtár.

A magyar–székely vérségi és sorsközösség szimbólumának tekintett székely eredetmítosz újjáéledő, államilag is támogatott kultusza háttérbe szorította ugyan e hagyomány valós alapjainak történeti-kritikai kutatását (Dobos Ferenc írását sajnos nem tekinthetjük ebbe illeszkedőnek), de nem szüntette meg telje-

sen. Annyi történt, hogy ez mondhatni kizárólag a szakma berkeiben zajlott, ami pedig publikussá válhatott belőle, az hasonlóképpen szűk körben volt hozzáférhető. 1944-ben Szeged város könyvtárának és múzeumának kiadványaként jelent meg Moór Elemér (1891–1974) nyelvész-művelődéstörténész tanulmánya a magyar és székely eredetkérdésről. Ebben a szerző arra a következtetésre jut, hogy a hun eredethagyomány 13. századi krónikáiról tudós klerikusok találmánya, a Csaba-monda pedig Jordanes szövege és Anonymus *Sobamogera*-története¹⁵ tudatos kombinálásából születhetett. Tekintve a korhangulatot, meglepődünk azon, hogy meg sem próbál diplomatikusan fogalmazni: „A Csaba-komplexum tudós eredete [...] már szinte kézzelfoghatóan nyilvánvaló; valami nemzeti mondát vagy hagyományt abban csak az fedezhet fel, aki a középkori krónikások előadásával szemben már elvileg is a teljes kritikátlanság álláspontjára akar helyezkedni, hogy összes tudakos fabuláikat nemzeti hagyományként tisztelhesse. Arra nézve pedig szintén semmi kétségünk nem lehet, hogy a Csaba-komplexum és a székelyek hun származásának a regéje egy műhelyben készültek.”¹⁶

Ettől függetlenül a Csaba-mítosz a köztudatban megállíthatatlanul gyűrűzött tovább, a népszerű kiadványok folyamatosan ébren tartották a hozzá kötődő érdeklődést. Egy 1943-as kalendáriumban olvashatjuk Petres Kálmán (1887–1927), Párizsban elhalt erdélyi költő *Székely nóta* című versét, ebben a következő két szakaszt:

*Székely vagyok, hegyország fia,
Csaba tudója, keresője,
A marosszéki piros páris
S a vadvirágok szeretője,
A vadvirágok szeretője.
[...]
A legszebb út a hadak útja.
A legszebb föld a Csaba földje,
Élet lesz még a halálom is,
Ha itt nyugszom a székely földbe,
Ha itt nyugszom a székely földbe!¹⁷*

E forrást azért tartom különösen érdekesnek, mert mind társadalmi, mind földrajzi léptékben mérve is tanúsítja a korabeli kalendáriumok terjedését. Az itt felhasznált példányt egy váci könyvkereskedés antikváriumában vásároltam, a jegyzetek számára üresen hagyott sorokat tartalmazó naptári rész oldalain pedig egy alföldi, Szentés környéki parasztcsalád kézzel írt feljegyzéseit olvashatjuk.

A Csaba mondját magába foglaló székely eredetmítosz tehát 1940 és 1944 között újra szabadon áramlik szerte egész Magyarországon, iskola, cserkészmozgalom, rádió, ismeretterjesztő irodalom és népszerű kalendáriumok útján. Lelkes terjesztői közül sokan aligha sejtik, mások pedig nem akarnak tudomást venni arról, hogy közeleg az idő, amikor Csaba ismét „nem kívánt” személlyé válik, mítoszban, dalban és történelemben egyaránt.

■ JEGYZETEK

1. Péter Attila: *In memoriam Khell István*. Pandion Kiadó, Székelyudvarhely, 1999. 104–105.
2. Hermann Gusztáv Mihály – Orbán Zsolt: *Csillagösvény és göröngyös út*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kvár, 2018. 428. Laky Dezső (1887–1962) statisztikus, közgazdász, politikus.

- 1939–1944 között a Magyar Élet Pártjának országgyűlési képviselője, 1940–1941 között közellátásért felelős tárca nélküli miniszter.
3. Székely Igric: *Köszöntő az 1941-ik esztendőre*. Erdélyi Naptár 1941. XXI. Minerva Irodalmi és Nyomdai intézet R. T., Kvár, 1941. 35.
4. Vécsey László (szerk.): *A marosvásárhelyi Magyar Királyi „Csaba királyfi” Honvéd Gyorsfegyvernemi Hadapróiskola története. 1941–1945*. [s. n.], Tatabánya, 1998. 147–149.
5. Uo. 114.
6. Tátrai Szilárd: *A Vitézi Rend története a harmincas évektől a felszámolásig*. https://epa.oszk.hu/00000/00018/00012/07tatrai.htm#_ftn113 [letöltés : 2025. 05. 15.] A Vitézi Rend 1920-ban jött létre, Horthy Miklós kormányzó kezdeményezésére azzal a szándékkal, hogy különböző előnyökkel (pl. ún. „vitézi telekkel”) jutalmazza, egyben lojális, félkatonailag szervezett rétegbe tömörítse azokat a katonákat, akik a világháború idején, illetve az azt követő forradalmak elfojtása során kitűntek.
7. Dávid István (főszerk.): *Székelyföld írásban és képen*. Kaláka, Bp., 1941. 355.
8. Dobos Ferenc: *A székelyek hun eredete*. In: Dávid István (főszerk.): i. m. 10–13.
9. Jordanes: *A gótok eredete és tettei*. Latinból fordította és jegyzetekkel ellátta Dr. Bokor János. Kiadja a „Brassói Lapok” nyomdája, Brassó, 1904. 131. (Jordanes a 6. században élt, önmagát gót származásának valló itáliai történétíró.)
10. Thierry Amadé: Attila. Attila fiai és utódai története a magyarok Európába telepedéséig. Ford. Szabó Károly. Ráth Mór kiadása, Pest, 1866. 254.
11. Wass Albert: *Csaba*. Mentor Kiadó, Marosvásárhely, 2000.
12. Uő: *Vérben és viharban*. Kráter Műhely Egyesület, Pomáz, 2002. 90.
13. Thierry Amadé: i. m. 227–228. Többen, a 18–19. század fordulójától napjainkig, a krónikák Csabáját az Attila udvarában megfordult Priszkosz rétor (majd később Jordanes) által említett *Hernákkal* (más olvasatban *Irnök*) próbálták azonosítani vagy helyettesíteni. A „Csaba-keresés” tehát a 40-es években csupán új lendületet nyert régi-új foglalatosság.
14. Thierry Amadé: i. m. 250.
15. Sobamogera: Anonymus említ egy, a honfoglalás után a Balkánra telepedett magyar csoportot, melyet az ott élők neveztek volna így. Ő e kifejezést a középgörög *sabos* (=ostoba) szóból származtatja, tehát „ostoba magyarok”, mert nem tértek vissza hazájukba. A kifejezés körüli értelmezési viták (beleértve a *Csaba* személynévhez való kapcsolását) a mai napig tartanak.
16. Moór Elemér: *A honfoglaló magyarság megletelepülése és a székelyek eredete*. Somogyi-könyvtár és Városi Múzeum, Szeged, 1944. 49–50.
17. Petres Kálmán: *Székely nóta*. Erdélyi Katolikus Népszövetség Naptára, 1943. 84.

MÁRKI SÁNDOR 100

2025. június 3-án tudományos emlékkonferenciát rendeztek Budapesten Márki 100 – Lukinich 75 címmel. A rendezvény a Hadtörténeti Intézet és Múzeum, valamint a VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár szervezésében, a Rákóczi Szövetség támogatásával valósult meg. A megemlékezésre a két kiváló tudós, történész halálának kerek évfordulója adta az alkalmat: Márki Sándor 1925. július 1-jén Gödöllőn hunyt el, Lukinich Imre pedig 1950. május 16-án Budapesten. Márki pályája a Viharsarokból indult, Nagyváradon, Pozsonyban, majd Budapesten tanult, pályája csúcspontján pedig a kolozsvári, végül a szegedi egyetem tanáráként tevékenykedett. Lukinich Imre Temes vármegyében született, a kolozsvári egyetemen tanult, majd a pozsonyi, illetve a Pozsonyból Pécsre menekített tudományegyetemen tanított. Egy ideig az Országos Levéltár, majd az Országos Széchényi Könyvtár élén állt. „Párhuzamos életrajzuk” és életművük (például Erdély és a Rákóczi-kor történetének kutatása) is több ponton kapcsolódik egymáshoz.

A megemlékezésnek különös hangsúlyt adott a nemzeti összetartozás napjának közelsége, hiszen az iménti vázlatos áttekintés is rávilágít, hogy az össznemzeti keretek között indult két életpályán mennyire éles fordulópontot jelentett a trianoni békediktátum, és milyen fontos szerepet játszottak egy-egy határon túlra került nagy múltú intézmény fennmaradásában.

Életművüket és munkásságuk fő állomásait 14 előadás mutatta be két ülésszak négy egymást követő szekciójában. A konferencia mindkét historikus életútját részleteiben tekintette át és értékelte a mai korszerű történeti szempontok alapján és tárt föl újdonságokat életútjukat, történetírói hatásukat, recepciójukat illetően. Megállapítható, hogy a sokrétű munkásságuk a megelőző időszakhoz képest számos vonatkozásban újra-, illetve – különösen Márki Sándor esetében – (gyökeres) ártérítésre került.

A Korunk olvasói számára is Márki Sándor kolozsvári professzor életműve lehet fontos, ezért jelen számunkban a róla szóló előadások szerkesztett változatait adjuk közre, egy későbbi alkalommal pedig Lukinich Imréről közlünk egy tanulmányt, amely az Erdélyi Fejedelemség történetírójaként mutatja be Márki jeles tanítványát.

Kincses Katalin Mária – Mészáros Kálmán

ERDÉSZ ÁDÁM

Történetírás és emlékezetpolitika mozgó határai Márki Sándor történetírói munkásságában

■ Történetírás és emlékezetpolitika, avagy szaktudomány és nemzeti identitás – két olyan fogalom-pár, amely Márki Sándor életművét vizsgálva kulcsfontosságúnak látszik. Márki a sok műfajban alkotó, széles körben ismert és olvasott történészek közé tartozott. Nem maradt meg az egyetemi katedrán, s nem érte be a szakma figyelmével. Nagyon sokat írt a művelt olvasóknak szánt fórumokba és az újságokba is. Kiváló retorikai képességekkel rendelkezett, ennek köszönhetően gyakran beszélt évfordulós történeti ünnepeken. Többféle közönséghez szólt, magától értetődő, hogy eltérő beszédmódot használt egy monográfia írásakor, és például egy, a kolozsvári városháza dísztermében tartott ünnepi megemlékezésen. A sokszínű, gazdag életmű több mint ötven esztendő alatt született meg. Már az 1870-es évek elején – pozsonyi gimnazistaként – publikált a Magyar Történelmi Társulat folyóiratában, a *Századokban*. A következő évtizedekben alakult ki a forráskritikára alapozott történetkutatás, vagyis a modern szaktudomány módszerta-

na és intézményrendszere. Természetes, hogy ilyen hosszú idő alatt Márki kutatási módszerei és a történettudomány szerepéről alkotott nézetei is változtak.

A legfontosabb írásait értékelő historiográfiai munkák is indokolják történetírói attitűdjének vizsgálatát. Életművéből mind ez ideig 1883-ban megjelent Dózsa-monográfiája és az 1907 és 1910 között kiadott háromkötetes Rákóczi-életrajza felé fordult a legnagyobb figyelem. A *Dózsa György és forradalma* című munka mélyebb szakmai elemzését először Szűcs Jenő végezte el az 1970-es évek elején.¹ Szűcs módszertani, forráskritikai szempontból elmarasztalta Márki Sándort. Kritikai megjegyzéseit – a későbbi irodalom megállapításait felhasználva – kiegészítette és erőteljesebben foglalta össze Rácz György.² Az említett szerzők elsősorban a tévedéseket, a szükséges forráskritika elmaradását tették szóvá. Viszont C. Tóth Norbert 2024-ben megjelent *Dózsa György* című könyvében – amely a *Kultusz és történelem* alcímet viseli – Márkiról már csak mint a Dózsa-kultusz megeremlítőjéről esik szó.³ Dénes Iván Zoltán, aki Szekfű Gyula történészi és ideológusi pályáját vizsgálta, Márki Rákóczi-életrajzát ugyancsak a kultuszteremtő művek közé sorolta. De nem is kell feltétlenül a historiográfiai munkákat felütni ahhoz, hogy lássuk, Márki Sándor nemcsak a múlt rekonstruálására törekedett, hanem a forrásokból összeálló képet nagyon is közvetlenül értelmezte a maga kora számára. Például a Dózsa-monográfia visszatérő gondolata, hogy az a parasztság történetét érintő folyamat, amely 1514-ben kezdődött, 1848-ban, a jobbágyfelszabadítással ért véget. „Dózsa neve borong a korszak kezdetén – Kossuthé ragyog a korszak végén” – olvashatjuk az 1514-es események kontextusát megrajzoló első részben.⁴ Kossuth nevének ismétlődő említésével Márki közvetlenül saját korának politikumához kötötte az általa forradalomnak nevezett parasztfelkelés történetét. Más formában is kilépett a tárgyától távolságot tartó történész szerepéből. A Dózsa által elrendelt kegyetlen kivégzések elbeszélésekor nem csupán leírta a történeteket, de érvelt is hőse mellett: „Ezen tényeknek humánus szempontokból csakugyan nincs mentségök, de forradalomcsinálóknál van magyarázatuk” – írta.⁵ S a magyarázat megtámogatására Zichy Ödön 1848-ban történt kivégzésének esetét és a francia forradalom alatt lezajlott kegyetlenkedéseket idézte. Más, hasonló példákat is találunk életművében. A *Magyar nemzet története* című reprezentatív sorozat zárókötetében Márki Sándor írta meg az 1848/49-es forradalom és szabadságharc történetét. A mű előszavában ugyancsak saját korához szólt, és a forradalom történetét a kiegyezés után kialakított politikai rendszer elvei szerint értelmezte.⁶

Ami bizonyos, Márki Sándor rendkívül gazdag életművet alkotott, és a maga korában több regiszteren megszólaló, széles olvasóközönség számára író történész volt. Azok közé tartozott, akik formálói voltak a dualizmus korában kialakult magyar történeti önképnek. Érdemes tehát alaposabban megvizsgálni, milyen szellemi erőterek alakították pályáját, maga hogyan határozta meg a történetíró feladatait, s milyen tudományos és kommunikációs eszközöket használva jutott el nagyon széles olvasóközönséghez.

Történészi szerepek

■ Márki historikusi szerepfelfogásának vizsgálatát ott kell kezdenünk, hogy sorra vesszük, pályafutása során milyen szakmai és közéleti szerepekben jelent meg. 1872 és 1875 között történelem–földrajz szakon végzett a budapesti tudományegyetemen, majd tanárvizsgát tett, azaz középiskolai tanári képzettséget szerzett. Az önkéntes év leszolgálása és a tartalékos tisztí vizsga teljesítése után az aradi líceum reálgimnáziumában kapott állást. Hogy a kevés üres tanári státus egyikét éppen ő kapta, abban szerepe volt tollával szerzett ismertségének. 1886-ban a budapesti VII. kerületi állami gimnáziumba került, 1892-ben sikeresen pályázott a kolozsvári egyetem egyetemes történeti tanszékének rendes tanári állására. Ezt követően haláláig az intézmény professzora maradt. A kimondottan aktív közép-

iskolai tanárok közé tartozott, és professzori kinevezése után sem csukta be maga mögött az alsóbb fokú iskolák kapuit. Rangos fórumokon több nagy előadást tartott a történelemtanítás tartalmi és módszertani kérdéseiről. Még aradi tanár volt, amikor 1885-ben a Magyar Történelmi Társulat őt kérte fel arra, hogy országos kongresszusukon a nép- és középiskolai történelemtanításról szóló módszertani előadást megtartsa.⁷ A sikeres szereplésnek köszönhető, hogy a következő évben budapesti gimnáziumba nevezték ki. Hosszú ideig ő töltötte be a befolyásos Középiskolai Tanáregyesület Kolozsvári Körének elnöki posztját. Egyetemi tanárként is tartott kollégáinak nagy ívű, szemléletformáló előadásokat.⁸

Az elemi, és főként a középfokú oktatásban Márki erősebb eszközökkel is jelen volt. Kora egyik legsikeresebb és legtermékenyebb tankönyvírójának számított. Aradi tanárként próbálkozott meg először a tankönyvírással. Földrajz- és történelemkönyveket írt, az elemitől a gimnáziumig minden iskolatípus számára. Legsikeresebb munkái az 1900-as évek elején már a 8–10. kiadásban láttak napvilágot. Volt egy polgári leányiskolák számára készített földrajzkiadvány, amely 1910-ben a 14. kiadásban jelent meg. Az iskolák szabadon választhatták meg tankönyveiket, a nagy kiadók által megjelentetett újabb és újabb kiadások azt jelzik, sok helyen használhatták Márki tankönyveit, azaz sok kisebb-nagyobb diák az ő interpretációjában ismerte meg a magyar és egyetemes történelmet.

A tanári pályával szorosan összefonódott a történész-mesterség. Márki valószínűleg korán, 14 éves korában kezdett történeti tárgyú írásokat közzétenni. Negyedik kis gimnazista volt, amikor a *Nagyváradi lapok* közölni kezdte a Bihar megye történetét feldolgozó cikksorozatát.⁹ Akár játéknak is tekinthetjük az első próbálkozásokat, de a szerző számára ezek az írások már a jövő pályát jelentették. Mint említettük, nagyobb gimnazistaként már országos lapokban, sőt szakfolyóiratokban is megjelentek írásai. Hagyatékában általa szerkesztett kéziratok kötetek maradtak meg, a több éven át vezetett periodikumokban maga és tollforogató diáktársai „publikálták” nagyobbreszt irodalmi alkotásaikat.¹⁰ Ilyen indulás után mi sem természetesebb, mint az, hogy egyetemistaként már saját művelődéstörténeti tematikájú könyvészeti folyóirata volt. Az 1874 és 1875 között kiadott *Irodalmi Értesítő* komoly szakmai ismertséget és presztízszt hozott számára.¹¹

Ha a történészi életműre tekintünk, az első, ami szembeötlő, az az, hogy Márki ugyan teljes egyetemi pályafutása során az egyetemes történet professzora volt, de főként a magyar történelmet kutatta. Az egyetemes történet tárgykörében inkább szintéziseket írt, mégpedig többféle változatban. Voltak a világtörténetről gimnáziumi tankönyvei, 1910-ben az Athenaeum *Műveltség Könyvtára* sorozatában több mint 1400 oldalon jelent meg az ókortól a munka századáig, vagyis saját koráig futó nagy világtörténete.¹² Hagyatékában megtaláljuk Európa és az Európán kívüli világ történetéről tartott előadásainak 200 oldalnál terjedelmesebb kézíratait. Gyorsírással rögzített és sokszorosított jegyzetek is maradtak féléves kurzusairól. Később tárgyalandó történetfilozófiai munkája mutatja, hogy milyen széleskörűen és naprakészen ismerte az európai történeti irodalmat. Ennek ellenére kevés egyetemes történet körébe sorolható tanulmányt publikált. Ezek közé tartoztak a longobárdok történetét megíró, 8. században élt szerzetesről, Paulus Diaconusról szóló írásai.¹³ Ezzel a tematikával egy olaszországi konferencián is szerepelt. Aligha lehet véletlen, hogy az egyetlen, saját népe történetét megíró népvándorlás kori szerző keltette fel az érdeklődését. Magyar történelemről viszont annál többet írt. Dózsa-monográfiája három kiadást ért meg, a *Magyar Történeti Életrajzok* sorozat Mária királynéről szóló biográfiájával indult. A pályája első szakaszában írott, Arad vármegyéről és Arad szabad királyi városról szóló kétkötetes monográfiája komoly figyelmet és elismerést váltott ki. Majd következett az 1848/49-es szabadságharc története és a háromkötetes Rákóczi-életrajz. A két utóbbi mű a téma első szintézise volt. A nagymonográfiák sorát a történész Horváth Mihályról szó-

ló biográfiája zárta 1917-ben. Historiográfiai szempontból ez is úttörő vállalkozásnak számított. A nagy munkák mellett rengeteg apróbb-nagyobb írást közölt. A Márki Sándor szakirodalmi munkásságát számba vevő bibliográfia szerzői 11 244 tételt regisztráltak.¹⁴ S ez a lista nem is teljes, az újságcikkek sorát lehetne bővíteni. Az ezernél többétel között könyvek, füzetek, különnyomatok, szakfolyóiratban megjelent tanulmányok is szép számmal szerepelnek, de a legtöbb újságcikk. Márki történeti tematikájú íásaival folyamatosan jelen volt az országos és helyi sajtóban. Könnyű kézzel írt, logikusan szerkesztett, érdekes írásainak a korabeli művelt közönség köreiből széles olvasótábora volt. Ma úgy mondhatnánk sikeres tudomány-népszerűsítő munkát végzett. Valójában újságokban megjelent cikkeivel kiemelt bizonyos témákat, és tematizálta is a magyar történelemtől szóló közbeszédet.

Nemcsak írt, beszélt is a történelemről. Rendelkezett olyan tisztséggel, amellyel kevés történészt tiszteltek meg: Kolozsvár szabad királyi város tiszteletbeli tanácsosa volt. A város vezetőinek a millenniumi emlékünnepek közeledtével jutott eszébe a kiváló retorikai képességekkel rendelkező Márki. Azt akarták, hogy a közelgő ezredévi ünnepen az önkormányzat tisztségviselője mondja az ünnepi beszédet, s úgy ítélték meg, erre a feladatra a pár éve Kolozsváron élő és a nyilvánosság előtt gyakran szereplő professzor a legalkalmasabb személy. Nem is csalódtak, sőt az elkövetkező két évtizedben Márki lett az egymást követő, komoly metapolitikai tartalommal bíró történeti évfordulók első számú szónoka. 1907-ben a város *Nemzeti ünnepeken* címmel kiadott egy közel 400 oldalas válogatást történeti beszédekből.¹⁵ A kolozsvári szereplések mellett sok helyre hívták előadónak, ünnepi szónoknak. Ez volt az az időszak, amikor Erdély-szerte megszaporodtak a Pierre Nora-i értelemben vett emlékezhelyek. Noha Márki ezeken a sokkal inkább társadalmi, mintsem szakmai rendezvényeken mestersége szabályaihoz igazodó történészként beszélt, az évfordulós ünnepségek emlékezetpolitikai események voltak. A *Nemzeti ünnepeken* című kötetben található 24 tanulmány szinte Magyarország történeteként olvasható, de a tartalmilag pontos írással az ország történetének legszebb pontjait összekötő ideális fejlődési ívet rajzoltak a magyar történelemről. A rendkívül intenzív, ráadásul személyes társadalmi jelenlétéhez ez a szerep is hozzátartozott.

A tanári és történészi szerep mellett Márki korának egyik legaktívabb hálózatépítője volt. Az általa épített hálózat többféle, részben különböző, részben egymást fedő elemből tevődött össze. Márki kapcsolatrendszerének különösen fontos részét képezték a szakmai, kulturális és társadalmi szervezetek. Kolozsvári pályaszakaszra második részében a katolikus egyházi intézményrendszer irányításában fontos szerepet játszó Erdélyi Katolikus Státus Igazgatóságának is aktív tagja lett. Az egyetem 1914. évi almanachja összesen 24 különféle szakmai és társadalmi tisztséget, megbízatást és egyesületi tagságot sorolt fel.¹⁶ A szakmai és társadalmi szervezetek rangsorának élén a Magyar Tudományos Akadémia állott, melynek 1892-től levelező, 1912-től rendes tagja volt. A sor a Magyar Történelmi Társulattal, az Erdélyi Múzeum-Egyesülettel, az Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesülettel és más rangos társaságokkal folytatódott. Ezekben az egyesületekben többnyire valamilyen tisztsége is volt, és általában az aktív személyiségek közé tartozott. Elmondhatjuk, az 1890-es évek közepétől fogva Kolozsvár szellemi életének meghatározó alakjai között tartották számon.

Az intézményi háló mellett óriási személyes kapcsolatrendszert épített ki, amelynek nagyságára kiterjedt levelezése utal. Ennek összegyűjtésére aradi utóda, Kovách Géza tett kísérletet. A hagyatékot számba vevő munkájában 9088 Márki Sándorhoz írt, megmaradt levelet regisztrált. Csak az Akadémia Kézirattárában 1743 személytől talált Márkinak szóló levelet.¹⁷ A levelezőpartnerek között szinte kivétel nélkül ott találjuk a kortárs történészeket. Kovách Géza többféle bontásban

közölt levelezőlistái arról tanúskodnak, Márki a magyar szellemi élet korabeli első- és másodvonalbeli szereplői közül is sokakkal állt kapcsolatban. Naplója személyes kapcsolatrendszerének egy másik szeletét teszi láthatóvá. Az akkori illem-szabályok meg is kívánták az udvariassági látogatásokat, ha egy ismerős Kolozsváron járt, kivált, ha szakmabeli volt, illetl legalább egy rövid tisztelgő látogatást tennie Márkinál. Mindezek mellett több informális fórumnak is törzstagja volt. Ezek közé tartozott „a professzorok asztala” a New York Kávéházban, ahol az egyetemi tanárok és ismerőseik minden délután összegyűltek „ozsonnázni” és a legfrissebb eseményeket megbeszélni.¹⁸ Az intézményes és személyes szálakat összefonó kapcsolathálót Márki energiája és mások iránti figyelme különösen erőssé tette, s jelentősen növelte a professzor szakmai és társadalmi súlyát.

Összességében megállapíthatjuk, hogy Márki a történetírás átalakulásának időszakában lépett a történészpályára. Ebben az időszakban a történettudomány többféle funkciót töltött be. Egyre inkább szigorú szabályokkal rendelkező szaktudománnyá vált, ugyanakkor a nemzeti identitás tudományának szerepét is betöltötte. Egy gazdaságilag és társadalmilag sikeres korszakot élő nemzet a maga mind részletesebben feltáruló múltját nagyon szívesen látta a jelent megalapozó, drámai pillanataival együtt is dicsőséges folyamatnak. Ennek a történet szemléletnek a reformkorban megfogalmazott alapgondolatai még nagyon is erősen hatottak. A korának társadalmi rezdüléseit érzékenyen és cselekvő pozícióban átélő Márki számára testre szabták a kettős szerepet. Képességeiből és energiájából tellett arra, hogy tanárként, tankönyvíróként, szaktudósként és a művelt közönséghez szóló historikusként nagy erővel jelenítse meg a történelem fontosnak ítélt eseményeit és folyamatait.

Módszerek és közelítési lehetőségek

■ A különféle történészi szerepek áttekintése után a következő kérdés, vajon milyen módszertani elvek szerint dolgozott Márki, volt-e tételelesen megfogalmazott hitvallása? E kérdésekre nemcsak monográfiáiban és tanulmányaiban kereshetjük a választ. Azok közé tartozott, akiket foglalkoztattak a történetfilozófiai és módszertani problémák. Hogy érdeklődéssel követte a német és francia szakirodalmat, azt egy ideig csak recenziói jelezték. Első terjedelmesebb historiográfiai összefoglalóját világtörténetének első kötetében, *Az ó- és középkor történetének* bevezető fejezetében írta meg.¹⁹ 1911 szeptemberében történetfilozófiai kurzust hirdetett meg az egyetemen. Naplójába is bejegyezte, hogy a téma érdeklődést váltott ki: „Mindjárt [Karácsonyi János] megérkezése után tartottam első történetfilozófiai órát az egyetemen, telt teremben.”²⁰ Az előadás-sorozat az 1912. év első felében is folytatódott, a termet 60-70 beiratkozott diák töltötte meg. A világtörténetben közölt rövid változat az előadásokon kiegészült és kézírattá érett. A történetfilozófiai összefoglaló 1914-ben jelent meg a Franklin Társulat *Olcsó Könyvtár* sorozatában *Történet és történetírás* címmel.²¹ A szerény külsejű kis könyv nagyon érdekes, Márki munkásságát sok szempontból értelmező és magyarázó történetbölcseleti összefoglalást tartalmazott. A világtörténet bevezetőjeként megjelent historiográfiai áttekintés elsősorban az olvasót kívánta segíteni, mondván, a történelmet az érti igazán, aki a történetírás történetét is ismeri. A történetbölcselet kötetben már több és összetettebb kérdésre kereste a választ Márki: mik a történettudomány meghatározó elemei, milyen fejlődési fázisokon ment keresztül a történetírás? Különböző korokban kik milyen szerepet szántak a tudományának? Vajon léteznek-e olyan, elméleti rendszerben összefoglalható törvényszerűségek, amelyek univerzális megoldást kínálnak a múlt megismerésére és leírására? A húsz fejezetből álló könyvecske tartalomjegyzékében szokatlan címeket olvashatunk: *Tanítás, Érték, Érzelem, Valóság, Anyag, Tömeg*. A *Tanítás* fejezetben azokat az irányzatokat vette sorra Márki – az ókortól saját koráig – amelyek valamilyen taní-

tó, a jelennek irányt mutató funkciót kapcsoltak a történetíráshoz. Az *Érzelem* részben a romantika történetírásban való megjelenéséről és a nemzeti romantika szerepéről olvashatunk. A *Valóság* cím a pozitívizmus elveinek és képviselőinek rövid bemutatását takarja. A fejezet a következő definícióval indul: „A pozitíviszták, a valóságnak, vagy inkább a valódiságnak kutatói, nem egyes emberek, hanem a tömeg, a sokaság sorsa iránt érdeklődtek és annak szociológiáját természeti törvények alapján magyarázták.”²² Folytatásként röviden összefoglalta az irányzatot elindító Condorcet legfontosabb gondolatait, majd részletesebben bemutatta August Comte elméletét. Szó esett a pozitívizmus más képviselőiről, egyes vezető történészekre gyakorolt hatásáról. Ezt követően a magyarországi recepcióról, elsősorban Pauler Gyuláról. Az ő pozitívizmusról szóló munkájának alaptéziseit ugyancsak ismertette Márki. Említette azt is, hogy Magyarországon az elmélethez kapcsolódó iskolát Pulszky Ágost teremtette meg. A bemutatott történetfilozófiai irányzatról nem mondott véleményt. A leírtakhoz a fejezet végén csupán annyit tett hozzá, hogy bizonyos tudományágak aligha haladhatnak tovább a régi, szélesre taposott úton, „de a pozitívizmus útján sem haladhat összeakaszkodások nélkül”. Az összeakaszkodás ebben az esetben nem ütközést, hanem más módszerekkel való összekapcsolódást jelentett.

Az *Anyag* fejezet is a tematika rövid meghatározásával indul: „A történelemnek gazdasági szempontból való felfogását történelmi materializmusnak, másképp marxizmusnak nevezik. Marx Károly alapította s főképpen Engels, Lafargue, Morgan, Bebel és Kautsky fejlesztette tovább.”²³ Az elméleti alapok ismertetése után ennél a résznél Márki kissé részletesebben kifejtette a maga véleményét is. Úgy látta, a gazdasági viszonyok meghatározó szerepét hirdető irányzat nem alkalmas arra, hogy bizonyos társadalmi és politikai folyamatokat leírjon, és nem tud mit kezdeni a társadalom mozgását befolyásoló transzcendens tényezőkkel. Ugyanakkor úgy ítélte meg, a gazdaságtörténeti közelítésnek pozitív hozadéka lehetnek. „[...] nálunk is meg kell becsülni a történelmi materializmusnak azt az érdemét, hogy a történelmi gondolkodás terét kibővítette, s új világnézetekkel gyarapította, a mennyiben fölismerte, helyesebben szólva minden eddiginél jobban kiemelte a gazdasági erők nagy jelentőségét. Túlzott abban, hogy csak ezeken nyugszik a társadalom élete; de van igazság abban, hogy a társadalmat átalakító erők közül az osztályharcok a leghatalmasabbak.”²⁴

A különféle teóriák leírásához fűzött megjegyzések, a kritikusán vagy éppen helyeslően idézett kommentárok Márki történet szemléletéről is elárulnak egyet-mást, de a széles elméleti áttekintés végéhez közeledve az olvasóban egyre nő a kíváncsiság, vajon a pályája csúcán járó népszerű történész hogyan határozza meg a maga szakmai-módszertani ars poétikáját? A világtörténet bevezetőjében nem tette le a garast sehova sem, megelégedett annak regisztrálásával, hogy a történettudomány tárgyköre minden korábbinál tágabbá vált: „Ha a mindezideig körvonalazott módszerekre visszatekintünk, akkor, *Schvarcz Gyula* szavaival élve, valóban azt kell mondanunk, hogy századunk szerencsét kívánhat magának a történetírás fejlődésének új irányaiért. Szerencsét kívánhat magának ahhoz, hogy a történetíróitól nemcsak a háborúk leírását várhatja immáron, hanem az emberi haladás egészének hű rajzát is. A történelemre tartozik most már a múltnak minden olyan eseménye, állapota és viszonya, amelynek okszerű összefüggéséből a művelt nemzetek *értelmi, erkölcsi és anyagi* fejlődésének képe irodalmilag kidomborítható.”²⁵ Ebben a gondolatban az is benne van, hogy az a jó történetíró, akinek érdeklődése és figyelme mindenre kiterjed.

Az első historiográfiai összefoglalóból csak következtetni tudunk a Márki által célravezetőnek tartott elméleti és módszertani nézetekre. Történetbölcseleti könyvének vége felé feltette a kérdést, mit is lehet kezdeni a korábban leírt temérdek teoretikus rendszerrel és történetfelfogással? A kérdésre először szépirodalmi idé-

zettel válaszolt: „[...] eszünkbe jut, amit Kazinczi szerint Dayka Gábor tanácsolt Himfynek, hogy: »Tűzbe felét!« Vetem. – »Újra felét!« – Ím! – »Harmadikát még!« – Lángol az is. – »Jer most: vár az olimpusi kar.«²⁶ Márki Sándorra jellemző fordulat, értekező szövegbe is szívesen illesztett irodalmi idézeteket. A beszúrt szövegekkel érzelmeket generált olvasóban, s e betétek lehetőséget teremtettek arra, hogy gondolatmenetét különösebb magyarázat nélkül más logikai vonalra zökentse. Az elméletek ismertetését záró idézet ezúttal azt jelzi, Márki egyik irányzatban sem látott garanciát a historikus számára. Ennek ellenére megengedőbbnek bizonyult: „Kár volna mégis tűzbe, vagy éppen sutba dobni annyi szép elméletet, amelyekből rendkívül sokat tanulhatunk; elég, ha *ösmerjük valamennyit* [kiemelés ÉÁ], s elfogadjuk mindazt, mi merev törvények kényszere nélkül megfelelő lelkiösmeretes kutatások után megalkotott saját felfogásunknak. Én magam ezt a hozzám legközelebb álló felfogást, mely minden más felfogásból szabadon válogat, nemzeti felfogásnak nevezem.”²⁷ Alap tehát, hogy a történész lehetőleg teljességre törően megismerje tárgya forrásanyagát, irodalmát, és a legalkalmasabbnak tűnő szemlélettel és módszerrel interpretálja kutatásainak eredményeit.

Ám ezzel Márki historikusoknak szánt ajánlásai még távolról sem értek véget. Egyetemes történetének bevezetőjében leszögezte, hogy a magyar történetisért is a tudomány szabályainak és meggyőződésének kell vezetnie, de nem mehet el érzéketlenül „ama virágok mellett, amelyek a magyar história vérrel áztatott mezején olyan színesen húzódnak meg a tények szilárd törzseinek aljában. Szívesen áll meg nem egy olyan hagyomány és legenda mellett, amelyekből, ha a szigorú kritika előtt nem is állják meg helyüket, és a magyar néplelek és népézés talajából nőttek is ki, igazi históriai illat árad belőlük.”²⁸ Akár úgy is értelmezhetjük felvetését, hogy – amint azt Pierre Noránál olvashattuk – történetírás és emlékezet egymást kiegészítő értelmezésével kísérletezik. Történetfilozófiai munkájának *Hazafiság* címet viselő záró fejezetében ennél lényegesen tovább ment: „A történetfilozófia szempontjából ez eretnek tanítás lehet, mert politikai, nem tudományos cél; de a történelmi felfogás sohasem zárkóztatik el a történelmi hivatás és a vele járó nemzeti öntudat keresése, ápolása és fejlesztése elől.”²⁹ Ugyanez a gondolat többféle kontextusban is megjelent a szövegben. Például úgy, hogy mi történészek nemzetünket tanítjuk, de a nemzet nemcsak a tanítást, a lelkesítést is várja tőlünk. Meg volt győződve arról, hogy a múlt közösségteremtő és identitáserősítő tényező. Munkáiban arra tett kísérletet, hogy szaktudomány és nemzeti identitás szempontjait a szakmai kritériumok sérülése nélkül közös nevezőre hozza. Külön elemzés tárgya lenne, hogy ez mikor és milyen mértékben sikerült.

Elvek a gyakorlatban

■ Márki írásában átültette a gyakorlatba a történetbölcseleti munkájában megfogalmazott tételeket. Láttuk, valóban teljességre törően ismerte a történetírás történetét és a teoretikus-módszertani irányzatokat. Kutatásait nagy forrásbázisra alapozta, és az adott tematikára vonatkozó szakirodalmat is használta. Első számú vitapartnere, Szekfű Gyula *A száműzött Rákóczi* című könyvében külön kiemelte érdemeit a Rákóczi-ra vonatkozó forrásanyag összegyűjtésében.³⁰ Igaz, azzal, hogy forrásfeltáró szorgalmát dicsérte, történetírói kvalitásairól szavak nélkül is kritikus véleményt mondott. A Rákóczi-biográfia jegyzetapparátusát vizsgáló Mészáros Kálmán ugyancsak arra jutott, hogy a Márki által használt források köre a maga korában lényegében teljesnek mondható, feldolgozása ezért ma is megkerülhetetlen.³¹ Valóban válogatott is az elméletek kínálta közelítési lehetőségek között, a Rákóczi-monográfiába terjedelmes gazdaság- és művelődéstörténeti részt illesztett. Forráskritika és történeti hagyomány összeegyeztetéséről nagy monográfiáinak módszertani bevezetőiben is írt: „Közszellem, melyet hazaszeretet ébreszt és történelmi kritika, melyet a tudomány követel, gyakran járnak különböző utakon.

[...] Az igazságos bírálat, egyúttal azonban a hazaszeretet kötelességét kívánom teljesíteni, midőn megkezdem a szabadságharc történetének elbeszélését.”³²

Márki gondolatfűzésének jellegzetes példája a *Budapesti Szemlé*ben 1914-ben publikált *A száműzött Rákóczi* című esszéje. Ez az írás csak közvetve kapcsolódik Szekfű Gyula hasonló című könyvének vitájához. Márki – anélkül, hogy Szekfű munkájára közvetlenül reagált volna – leírta a maga interpretációját Rákóczi sorsáról. Írását hazájuk elhagyására kényszerült görög és római száműzöttek sorsának felidézésével indította. Hangsúlyozta, hogy az Alkibiadész, Hannibál, Marius nagyságrendű politikusokat nem a beletörődés, hanem a hazatérés vágya vezette a száműzetés éveiben is. Az ókor megidézett szereplői Márki hőseinek világtörténeti rangjára is utaltak. Majd a gondolatmenet úgy folytatódott, hogy a maga generációja pontosan ismerte a bujdosók sorsát, hiszen ők a szabadságharc után emigráltak várták haza. Gyerekként a sarkadi várkertben őket szőtték szerepjátékaikba, s a játék közben kuruc kori emlékek is előkerültek, többek között egy ágyútöredék, amelyen megmaradt a Pro libertate felirat egyik betűje. Az ágyúdarab itt van az íróasztalomon – folytatódik a szöveg – és lenyomja a sok ezer adatot, amelyet a kuruc háborúról és a száműzetésről gyűjtöttem. A felemlegetett cédulahalom már a szakmai hitelesség alátámasztása, amelyet módszertani megjegyzés követ. Ennek lényege, hogy az események rekonstrukciójához a bujdosók lelkébe kell bepillantani, és oda nem az ellenséges követésekhez érkezett jelentéseken, hanem Rákóczi Vallomásain keresztül vezet az út. Majd következett Rákóczi száműzetéseinek leírása, igen erős érzelmi zárással.³³ Természetesen szót kellene ejteni az esszé kapcsán a történész számára kötelező forráshierarchiáról és más kérdésekről, de ezúttal az a fontosabb, hogy Márki világos szerkezetű, szépen formált, olvasmányos értekező szöveget tett le olvasói elé. Mégpedig úgy, hogy a racionalitás és az érzelmei szálaikat meglehetősen szorosan összefonta. A bujdosók lelkébe való bepillantás nem csupán alkalmi szófordulat. Márki történetbölcséleti művében is teret szentelt ennek a kérdésnek, mégpedig Georg Simmelre hivatkozva. Eszerint a siker titka három lélek, a megidézett történeti személy, a történész és az olvasó lelkének találkozása. Saját szavaival: „A történelmi hatásnak titka pedig abban áll, saját lelkünket hogyan tudjuk belelehelni olvasóink lelkébe. Innen van, hogy szigorúan tárgyias nagy tudósok a közönséget hidegen hagyják, míg a lelkesek nem oly széleskörű tudományokkal is magukkal ragadják.”³⁴ Számunkra a lelkek egybefűzéséről szóló gondolat kissé szokatlan, Márki mindenestre birtokában volt ennek a képességnek, s történeti munkáinak közönsége és hatása is volt.

Márki forráskritikának és emlékezetnek, szaktudománynak és nemzeti identitásnak minden áron közös nevezőt kereső történetírói attitűdjé különösnek, talán avítottak hat. A maga korában – több mint száz évvel ezelőtt – az egyik fő vonal kiemelkedő képviselőjének számított. Ugyanezt a történeti szereptudatot Európa más országaiban is megtaláljuk, a francia historikusok között különösen. A magyar történelemről a dualizmus időszakában kialakult kép sokáig élt, töredékeiben ma is jelen van. Óriási hagyatéka – több mint 50 éven keresztül vezetett naplója, sokezres levelezése, hatalmas életműve – egyedülállóan gazdag forrása az 1870–1920 közötti évek historiográfiájának. S annak is, amiről fentebb nem esett szó: történész és társadalom sokszálú kapcsolatrendszerének.

■ JEGYZETEK

1. Szűcs Jenő: *Dózsa parasztháborújának ideológiája*. Valóság 15. évf. 1972. 11. sz. 12–39.; Uő: *A ferences obszervancia és az 1514. évi parasztháború*. Levéltári Közlemények 43. évf. 1972. 2. sz. 213–263.
2. Rácz György: Márki Sándor, a középkorkutató. In: *Árchívum – Tanulmányok Erdész Ádám 60. születésnapja tiszteletére*. Szerk. Héjja Julianna Erika és Sáfár Gyula. MNL BÉML, Gyula, 2017. 223–233.
3. C. Tóth Norbert: *Dózsa György – Kultusz és történelem*. Kronosz, Pécs, 2024. 154.

4. Márki Sándor: *Dósa György és forradalma*. 2. kiad. Ráth, Bp., 1886. 22.
5. Uo. 126.
6. Márki Sándor – Beksics Gusztáv: *A modern Magyarország (1848–1896)*. Athenaeum, Bp., 1898. 36.
7. Márki Sándor: *Történettanítás nép- és középiskolában*. Századok 19. évf. 1885. 138–154.
8. Márki Sándor: *Történelem és hazaszeretet*. In: Uő: *Nemzeti ünnepeken – Történelmi beszédek*. Kolozsvár sz. kir. város közönsége, Kvár, 1907. 16–39.
9. A cikksorozat és története – Márki Sándor: *Bihar megye rövid története*. Szerk. Erdész Ádám. Collegium Varadinum, Nagyvárad, 2023. 110.
10. A MÉH 1–6. évf. [Kézírtas folyóirat.] SZTE Klebelsberg Könyvtár Régi Könyvek Tára Ms 230/1–2.
11. Irodalmi értesítő – Könyvészeti szaklap. Szerk. Márki Sándor. Kókai Lajos Könyvkeresek., Bp., 1874–1875.
12. Márki Sándor: *Az ó- és középkor története és Az újkor és legújabb kor története*. Athenaeum, Bp., 1910. 704., 712.
13. Márki Sándor: *Paulus Diaconus*. Századok 31. évf. 1897. 483–494.
14. Klukovitsné Paróczy Katalin – Rácz Béláné – Szabó Éva: *Márki Sándor szakirodalmi munkássága*. Szeged, 1992. 147.
15. Márki Sándor: *Nemzeti ünnepeken*. i. m. 383.
16. A Kolozsvári Magyar Királyi Ferencz József Tudományegyetem almanachja az MCMXIV–XV. tanévre. Kvár, 1914. 34.
17. Kovách Géza: *Márki Sándor emlékezete és hagyatéka*. EMKE, Arad, 2000. 74.
18. Márki kapcsolathálójának egyik részéről készült egy nagyon érdekes, védés előtt álló doktori disszertáció. Szabó István: *Márki Sándor kapcsolatrendszere a kolozsvári kulturális elitel*. Kvár, 2025.
19. *A történelem*. In: Márki Sándor: *Az ó- és középkor története*. i. m. 4–12.
20. *Márki Sándor naplói III. 1904–1914*. Szerk. Erdész Ádám. MNL BéML, Gyula, 2021. 299.
21. Márki Sándor: *Történet és történetírás*. Franklin, Bp., 1914. 138.
22. Márki Sándor: *Történet és történetírás*. i. m. 84.
23. Uo. 90.
24. Uo. 96–97.
25. Márki Sándor: *Az ó- és középkor története*. i. m. 12.
26. Márki Sándor: *Történet és történetírás*. i. m. 123.
27. Uo.
28. Márki Sándor: *Az ó- és középkor története*. i. m. 12.
29. Márki Sándor: *Történet és történetírás*. i. m. 126.
30. Szekfű Gyula: *A száműzött Rákóczi*. Akadémia, Bp., 1913. VIII.
31. Mészáros Kálmán: *A „tánciskolai kályha”, avagy Márki Sándor Rákóczi-biográfiájának máig megkerülhetetlen forrásbázisa*. A 2025. június 3-án Márki 100 – Lukinich 75 címmel megrendezett tudományos emlékkonferencián elhangzott előadás.
32. Márki Sándor – Beksics Gusztáv: *A modern Magyarország*. i. m. 6.
33. Márki Sándor: *A száműzött Rákóczi*. Budapesti Szemle 158. köt. 1917. 61–79.
34. Márki Sándor: *Történet és történetírás*. i. m. 12.

HAMMERSTEIN JUDIT

Szövetséges vagy fenyegető hatalom Oroszország?

Márki Sándor írásai az orosz–magyar kapcsolatokról

■ Márki Sándor történetírói munkásságában jelentős helyet foglalnak el az orosz–magyar kapcsolatok, amelyekről 1877 és 1913 között a történész hat hosszabb-rövidebb tanulmányt – két önálló kötetet és négy cikket – tett közzé. Írásomban ezeket a munkákat vizsgálom a következő kérdések szem előtt tartásával: Miért szentelt Márki kiemelt figyelmet Oroszországnak? Hogyan értékelte a magyar–orosz kapcsolatokat és ezzel összefüggésben a cári Oroszországot? Mennyiben tekinthetők újszerűnek vizsgálódásai, kérdésfeltevései és válaszai?

Az orosz–magyar kapcsolatok különböző korszakait és aspektusait tárgyaló hat Márki-írás a megjelenés időrendje szerint haladva a következő: Az első az 1877-ben publikált *Az oroszok hazánk történetében* című kötet,¹ amely a honfoglalástól 1877-ig foglalja össze az orosz–magyar érintkezések történetét. A második az 1882-ben a Földrajzi Közleményekben publikált *Magyar írók Oroszországról* című tanulmány,² amely többek között a krónikák, a külföldi és a magyar utazók, a Kelet-kutatók visszaemlékezéseinek számbavételével tekinti át az orosz világról szóló magyarországi ismeretközlés és ezzel összefüggésben a magyarok Oroszországról kialakított képének alakulását. Az 1893-ban az *Erdélyi Múzeumban* közölt *Orosz–magyar érintkezések Mátyás király és a Jagellók korában*,³ majd az egy évvel később ugyanitt megjelent két újabb, az *Orosz–magyar érintkezések az erdélyi fejedelmek korában Első közlemény*,⁴ illetve *Második és befejező közlemény*⁵ című írás a Magyar Királyság és az Erdélyi Fejedelemség Oroszország-politikáját vizsgálja a Mátyás király uralkodásától a karlócai békekötésig terjedő időszakban. Végül a hatodik tanulmány az 1913-ban *Nagy Péter cár és II. Rákóczi Ferenc szövetsége 1707-ben* címmel napvilágot látott önálló kötet,⁶ melynek témája, ahogy a címe is elárulja, I. Péter cár és II. Rákóczi Ferenc erdélyi fejedelem szövetségekötésének hátterét dolgozza fel.

Márki lényegi megállapításait, történetírói attitűdjét a hat írás egyenként történeti részletes elemzése helyett elsődlegesen a tanulmányokból kirajzolódó tematikai súlypontok mentén tárgyalom, amelyek a következők: Az ismeretlen, vagy nem jól ismert Oroszország; Orosz „barbárság” vs. magyar „civilizációs fölény”; Oroszország mint fenyegető birodalom, ezzel összefüggésben a pánszlávizmus és a szláv nemzetiségek; és végül Oroszország mint Magyarország lehetséges szövetségese. Már csak területi okokból is eltekintek ugyanakkor a Márki által vizsgált újkori történeti kérdések recepciójának vizsgálatától, a történész gondolatainak, véleményének historiográfiai kontextusba helyezésétől.

A korabeli nemzetközi kontextus

■ Az írások tanulmányozásához elengedhetetlennek tűnik annak a történeti, diplomáciai környezetnek a figyelembevétele, amely Márki történetírói munkásságának hátterében állt.

A cári Oroszország expanzív törekvései az úgynevezett keleti kérdéssel összefüggésben az Osztrák–Magyar Monarchia külpolitikai érdeklődésének homlokterében álltak. A dualista (azt megelőzően a Habsburg) birodalom és a cári Oroszország közötti hagyományos szövetségi viszonyt egyre inkább aláásta a Balkán jövőjének kérdésében kibontakozó feszültség, amelyet jól érzékeltet a San Stefanói béke (1878. március 3.) majd annak revíziója, az 1878 nyarán tető alá hozott, a látványos orosz térfoglalást visszaszorító berlini rendezés is. Az európai nagyhatalmak igyekeztek befolyást gyakorolni a balkáni népek nemzeti, függetlenedési törekvéseire, amelyek az Oszmán Birodalom, „Európa beteg emberének” hanyatlásával egyidejűleg szökkentek szárba. A tét voltaképpen az volt, hogy ki és hogyan osztozhat a török birodalom európai területi örökségén, kinek az érdekei mentén rajzolhatók újra a Balkán-félsziget hatalmi viszonyai. Ekként kerültek egymással szembe riválisokként az Osztrák–Magyar Monarchia és Oroszország.

A cári birodalom a szláv testvériség eszméjét is felhasználva, a balkáni népek függetlenségi mozgalmának felkarolásával törekedett befolyást szerezni a félsziget, a születendő új államok felett, amely a Földközi-tengerhez való kijutás lehetőségét is felcsillantotta. A Monarchia viszont okkal tartott attól, hogy maga is a török birodalom sorsára juthat, a többnemzetiségű Oszmán Birodalom széthullása ösztönzőleg hathat a dualista államban élő nemzetiségek önállósodási törekvései számára, amelyek mögött a pánszlávizmust, Oroszország mesterkedését látta. A magyarok ráadásul az 1848–49-es forradalom és szabadságharc során az orosz szuronyok

mellett arról is tapasztalatot szerezhettek, hogy nemzeti törekvéseik nemcsak Béccsel, de a szerbek, a horvátok és a szlovákok nyiladozó nacionalizmusával is szembe fordíthatja őket. Úgy tűnt, a Monarchia elemi érdeke Oroszország balkáni befolyásszerzésének gátat vetni.

A balkáni érdekellentétek egyre súlyosabbá válása, a szövetségi rendszerek radikális átrendeződése, ezen belül Oroszország közeledése Franciaországhoz, a Bosznia-Hercegovina annexiója nyomán kibontakozó válság végül egyaránt hozzájárultak az 1914-es világméretű háborús konfliktus kirobbanásához, amelyben a két birodalom a szemben álló katonai tömbök tagjaként harcolt egymás ellen.⁷

A fentiekből következik, hogy az orosz expanziós törekvések, a Monarchia balkáni aspirációi, a soknemzetiségű kettős birodalom jövőbeni sorsa, benne Magyarország területi integritása miatt érzett aggodalom felettébb időszerű kérdés volt Márki történetírói munkálkodása idején.

Információ- és ismerethiány. A tájékozódás csatornái

■ Az Oroszországgal kapcsolatos ismerethiány Márki írásainak egyik hangsúlyos eleme. A kérdést kimerítően tárgyalja *Az oroszok hazánk történetében* című kötet, átfogó képet nyújtva a két nép közötti érintkezések történetéről. A szerző kiemeli, hogy a magyar történetírásban az orosz–magyar kapcsolatok kezdeteihez számos „balvélelem”, túlzó vagy a valóságot teljességgel nélkülöző állítások kapcsolódtak. A térségről szóló „gyermekes”, hamis képzetek kialakulásának okát elsődlegesen a földrajzi ismeretek hiányával, a nagy távolsággal és a rossz közlekedési viszonyokkal magyarázza. Az Oroszországot övező homályt, bizonytalanságot és idegenségérzetet az Oroszországról szóló külföldi beszámolók, útleírások azonban nemhogy mérsékelték volna, sokkal inkább elmélyítették: „[...] talán sohasem találtuk reánk nézve idegenebbnek Oroszországot, mint a XIII. század derekától a XVI-ik derekáig.”⁸

Ez a helyzet Márki megállapítása szerint a következő 300 év során sem változott érdemben. Még a 19. században Oroszországba látogató magyar utazókat is elsődlegesen a hátramaradt magyarok felkutatása, a magyarok eredetének vizsgálata foglalkoztatta, nem pedig maga a cári birodalom. Ebből is következően Oroszországról felettébb kevés érdemi írás, kötet látott napvilágot. Márki különösen az Oroszországot „egész állami nagyságában” bemutató monográfia megszületését hiányolja.

A kötetet nagy erénye, hogy elsőként veszi sorba azokat a műveket – a tudományos igényű írásoktól a felületes beszámolókon, az útleírásokon át az irodalmi művekkel bezárólag –, amelyeken keresztül a korabeli Magyarországon tájékozódni lehetett az orosz viszonyokról. Kitér az utazók, a tudományos igényű útra kelők munkáira, ahogy az orosz vonatkozású szépirodalmi alkotásokra. Rövid felsorolás erejéig érinti az orosz irodalom magyarországi jelenlétét is. Elmulasztja ugyanakkor annak érzékeltetését, hogy az orosz irodalom és a politikai gondolkodás szoros összefonódása miatt az orosz irodalmi alkotások kiváló fogódzót kínáltak a tájékozódáshoz az orosz néplélekről és az orosz nemzeti karakterről, valamint az orosz társadalmi, politikai viszonyokról egyaránt. Mindent egybevetve Márki leginkább azonban a két ország kapcsolattörténetének feldolgozását hiányolja.

Rámutat a két ország egymás iránti érdeklődésének inverzére is. Ennek kapcsán arra a megállapításra jut, hogy Oroszország még kevesebb figyelmet tanúsít a magyarok iránt, mint fordítva, ami abban is tetten érhető, hogy Oroszországban elvélte jelentek meg magyar vonatkozású munkák. Röviden kitér azokra az Orlay Jánoshoz (I. Sándor cár háziorvosa, államtanácsos, gimnáziumigazgató stb.) hasonlóan Oroszországban letelepedett magyarokra is – őket nevezi majd V. Molnár László történész hídépítő magyaroknak –, akik jelentős posztokat töltöttek be többek között orvosként, tudósként, tanárként.⁹

„Barbár oroszok” – „magyar civilizátorok”

■ Márki Oroszországról kialakított képe nem tűnik mentesnek a széles körben elterjedt sztereotip, koloniális megközelítéstől, ami az Oroszországba látogató nyugati megfigyelők mellett a magyarokat is jellemezte. Az attitűd lényege, hogy az orosz földre lépő magyarok önmagukat a nyugati világ, azaz egy fejlettebb kultúra képviselőinek tekintették.

Az oroszok hazánk történetében című munkájában a szerző nem titkolt nemzeti büszkeséggel állapítja meg, hogy III. Iván cár (1462–1505) Oroszországa a német helyett majdnem a magyar kultúrát vette át modernizációs mintaként: „[...] de igazán csak a véletlenül múlt, hogy a mai Oroszország műveltsége ne német, hanem magyar alapokon nyugodjék. [...] Mi volt természetesebb annál, hogy Iván, mikor nemzetét szellemileg is magasabb helyre akarta segíteni, legközelebbi tanult szomszédjai sorából válassza az igényelt mestereket.” III. Iván 1482-ben követet küldött az éppen Bécsset elfoglaló Hunyadi Mátyáshoz, ágyúöntőket, tüzekeket, műtövösöket, ércolvasztókat, építőmestereket stb. kérve tőle. A követküldés fő célja egyébiránt a két ország közötti szövetség tető alá hozására irányult, lengyel-ellenes érveléssel. Márki nemzeti elfogódottsággal jegyzi meg, hogy „[...] a nyugati nemzetek közül mi voltunk az elsők, kik barátságot fogadtunk az újonnan szervezkedett Oroszország iránt, mellyel az ezredév elmúltáig talán más érzelmektől hevítve kell érintkeznünk. Ha Mátyás e szövetség megkötése után csak néhány évig is él, ki tudja, mennyit ismerhetnénk föl sajátunk gyanánt az orosz műveltség zsengei közt! így azonban másként történt.”¹⁰

A történész más írásában is hangsúlyozza, hogy az Oroszországba látogatókat megdöbbentették a civilizálatlan viszonyok. II. Rudolf császár egyik, a perzsa sahhoz küldött követe, Tectander György erdélyi diplomata 1602-ben az orosz földön átutazva barbársággal, erkölcsi romlottsággal, civilizálatlansággal és nyomorúsággal találkozott. Ennek kapcsán Márki megállapítja: „A magyar utazók hazugnak, csalónak s fitogtatott vallásossága mellett is fajtalanak, paráznának, egyáltalán a világ leggonoszabb népének találták az orosz.”¹¹

Ez az oroszokról kialakult rendkívül elmarasztaló vélemény Zrínyi Miklós *Az török áfium elleni orvosságról* című művében is visszaköszön, amikor a költő-hadvezér amellet érvel, hogy Magyarország számára miért nem jöhet szóba szövetségesként Oroszország a törökellenes harchoz: „Muszkát nem számllalom, mert álomhoz hasonló discursus volna inkább, hogysem valósághoz; noha tudom, hogy némely nagy emberek micsodás reménységeket csináltak magukra; – de sem nem remélhetjük, sem nem kívánhatjuk. Az ő országuk messze, az ő népek goromba, az ő hadakozásuk semmirekellő, vitézségük nevetséges, politikájok ostoba, birodalmuk tyrannis; kinek kelljen hát az ő segítségük?”¹² Megjegyzendő, hogy Márki más tanulmányaiban is idézi ezeket a Zrínyi-mondatokat.

A negatív kritikák sorában tér ki többek között Márki Bertalanffy Pál 1757-be a *Világnak két rend béli rövid ismerete* címmel közreadott, nem saját élményeken alapuló „Muszkaország”-leírására is. A jezsuita szerzetes, földrajzi író az oroszokat szintén sötét színezetben mutatja be, vadnak, műveletlennek, „kegyetlen erkölcsűnek”, nem utolsósorban pedig részeseknek nevezve őket.¹³

Oroszország mint a félelem, az aggodalom tárgya – a pánszlávizmus és a magyarországi szlávok

■ A civilizálatlan, zsarnok Oroszország tematikája mellett Márki írásaiban legalább ekkora nyomatékkel szerepel az expanzív cári birodalom által kiváltott félelemérzet. A Nyugat irányában is terjeszkedő Oroszország megjelenésének jelentőségével az erdélyi fejedelmek már a 16. században szembesültek. Báthory István erdélyi fejedelem, illetve lengyel király külpolitikáját méltatva Márki rámutat, hogy az Oroszország ellen fényes katonai sikereket arató Báthory nagy érdeme,

hogy az orosz állam terjeszkedésében felismerte a Lengyelországra, sőt az egész nyugati világra leselkedő veszélyt.

A történész hangsúlyos figyelmet szentel az orosz befolyás- és területszerzési aspirációk egyik fontos ideológiai mozgatórugójának, a pánszlávizmus eszméjének, amelyre az Oroszországgal szemben táplált aggodalom egyik meghatározó összetevőjeként tekint. A szlávok egyesítésének gondolata orosz vezetéssel már a 17. század második felében felbukkant a magyarországi szláv nemzetiségek körében, amit Márki konkrét példákkal támaszt alá. Nagy terjedelemben ismerteti például Krizsanics György Zágráb megyei katolikus pap 1666-ban megjelent *Politika* című művét, melynek szerzője patetikus sorokban fejtette ki Oroszország messianisztikus küldetését, azaz a szlávok összefogását – megszüntetve közöttük a vallási viszálykodást – és felszabadításukat a török, valamint a német uralom alól: „A dunai szlávok semmit sem tehetnek a maguk erejéből. Oh csár! Te Mózes vesszejét tartod kezeidben: csodákat művelhetsz s örökös hátlára kötelezheted magad iránt a szláv népfajt!...”¹⁴ Krizsanics gondolatainak jelentőségét Márki a következőképpen kommentálja: „Szláv író egészen a XIX. századig ilyen élesen, ilyen határozottan nem fejezte ki még a *panslavismus*, sőt panrussismus eszméjét; a mi annál fontosabb, mert először épen egy magyarországi ember ajkairól hangzott el.”¹⁵

A Magyarország török alóli felszabadítását is eredményező 1699-es karlócai békekötés jelentőségét Márki Oroszország szempontjából is méltatja, hiszen a nyugati országok első alkalommal vonták be Oroszországot a tárgyalásokba, a rendezési folyamatba. Ráadásul erre – ezt Márki szintén alig titkolt jóleső érzéssel konstatálja – Magyarországon került sor, azaz itt ismerték el Oroszország nagyhatalmi státuszát. Megjegyzi ugyanakkor, hogy Oroszország látványos megerősödése eredményeként a szlávok egyesítése eszméjének térnyerése is egyre kézzelfoghatóbbá vált: „Nem ösztönszerűen működött most már a szláv eszme. Öntudatra ébredése egyidős a XVIII. századdal. S ezzel Oroszországra, hazánkra és az egész Keletre új korszak következett.”¹⁶

A pánszlávizmus orosz terjesztése nyitott fülekre talált a magyarországi szláv népesség körében a 18. század közepén is, amit Márki többek között a Magyarországon megforduló, vagy hosszabban itt tartózkodó orosz tiszteknek a magyarországi óhitűek körében folytatott tevékenységével illusztrál. Szintén az orosz izgatás eredményességének tudja be Sztratinirovics István¹⁷ „botrányos” akcióját. A szerb pátriárka 1804-ben emlékiratban fordult az orosz kormányhoz, hogy támogatást kérjen egy új, orosz védnökség alatt álló Szerbia létrehozásához úgy, hogy az új állam Ausztria bizonyos tengeremelléki, illetve határ menti területeit is megkapná. Márki méltatlanul állapítja meg, „[...] hogy egy magyarországi ember már e század elején így mer kacérkodni a muszkák túlsúlyának gondolatával.”¹⁸

Napóleon legyőzése, majd a Szent Szövetség létrehozása az Orosz Birodalom európai térnyerésének következő látványos állomásaként felerősítette az Oroszországgal szembeni félelemérzetet. Márki ennek az aggodalomnak ad hangot I. Sándor cár pest-budai tartózkodásának – a rövid látogatásra 1814 októberében a Habsburg- és a porosz uralkodó társaságában került sor – taglalásakor. Ez a passzus abból a szempontból is tanulságos, hogy kiválóan érzékelteti Márki történelemszemléletének, történetírói attitűdjének romantikus, patetikus vonásait. A történész úgy leplezi le Oroszország színlelését, területszerző, hódító ambícióit, hogy indirekt módon megszólítja az orosz uralkodót, a belső gondolatait kérve számon rajta: „És midőn a szerénységében is oly szép jövővel biztató magyar fővárost szemlélte, eszébe jutott-e önállóan épen nyolczadfél száz évvel azelőtt uralkodni kezdett harcias elődjének, Szvetoszlávnak mondása: »Először a görög birodalmat hódítom meg, azután Cseh- és Magyarországot«? S midőn a Margitszigeten rendezett szüreti multság alkalmával, a tót, rác, horvát, bosnyák és szász fiatalok által képezett festői kör közepén lejtő magyar fiúkat és lányokat nézte, nem ötlött-e föl neki a

helyzet komikuma, úgy találta-e, – hogy ő és utódai politikai tekintetben körülbelül hasonló szerepet szántak nemzetünknek?! A közeljövő megmutatta, hogy az oroszok régen tisztában voltak terveikkel.”¹⁹

A szláv nemzetiségiek által a 19. század közepén, az orosz kultusz, az „északi fény bűvöletében” megfogalmazott elképzeléseket, többek között az orosz pártfogás mellett megvalósítandó hatalmas délszláv birodalom tervét, Márki „ferde gondolatoknak”, „bűnös vágyaknak”, „agyrém képzeteknek” minősíti. „A negyvenes években ott álltunk, odáig érlelődtek a különválni akarók ferde gondolatai, hogy »a szlávok már birtokában képzeltek magukat azon fénynek és nagyságnak, mely őket vezérok, Kollár,²⁰ ábrándjaiban elbájolta; képzeletükben már föltámadtak Magyarország ellen.«”²¹

Márki felrója a bécsi kormánynak, hogy a magyar nemzeti ébredés ellensúlyozása érdekében tolerálta a pánszláv törekvéseket. Sőt 1848-ban tudatosan ki is használta azokat, a magyarok ellenében szövetségre a nemzetiségekkel. A történész hangsúlyos figyelmet szentel az 1848–49-es magyar szabadságharc orosz vonatkozásainak, az orosz beavatkozás eseménytörténetének. Ezzel összefüggésben rámutat – igaz, csak lábjegyzetben – a magyarokkal szemben megnyilvánuló orosz ellenszenvre is, egy 1848 végén megjelent „hivatalos színezetű” orosz röpiratból idézve.²² A magyarellenes érveléshez nem fűz kommentárt, ugyanakkor fontos megjegyezni, hogy ez a nyilvánvalóan propagandacélokat szolgáló röpirat azokat a hosszú hagyományokra visszatekintő magyarellenes sztereotípiákat – annak a képzetét például, hogy a „vad ázsiai magyaroknak” semmi keresnivalójuk nincs Európában – fogalmazta meg, amelyek később a szlávokat elnyomó magyarok gondolatával kiegészülve egyre látványosabban köszönnek vissza egyes orosz szlavofil értelmiségiek és politikusok, illetve a hazai nemzetiségiek, majd a szomszédos szláv államok magyarellenes propagandájában.

Az orosz beavatkozás kapcsán egyébiránt Márki nemcsak a magyar katonai, hanem a diplomáciai hibákra is rámutat, az orosz beavatkozásról szóló hírek kapcsán például a magyar diplomáciai felkészületlenséget emeli ki.

Elemzésének egyik roppantul érdekes mozzanata, hogy a magyar szabadságharc bukásával összefüggésben a magyar nemzetkaraktert is kritikával illeti, jelesül a magyar önáltatást, a hiú ábrándok kergetését és a történelmi amnézia iránti hajlamot. Megállapítja, hogy ez török és orosz viszonylatban egyaránt megmutatkozott. Az 1849-es magyar menekültek befogadása miatt a törökök irányában megnyilvánuló magyar hálaérzetet egyfelől teljesen indokoltnak tartja, másfelől rámutat annak a veszélyére is, hogy ez a pozitív érzület akár radikálisan átírhatja a török hódoltság megítélését a magyar történeti emlékezetben. Márki szerint „szolgalelkűség volna kétszázad történetét, gyászát és keserveit megtagadni vagy éppen szépitni”.²³ A magyar önámítás, a valóságos helyzet félreértése, illetve félreértelmezése az oroszokkal szemben is megnyilvánult: A magyar szabadságharcot vérbe fojtó oroszok iránt a magyar közvélemény ugyanis meglepő módon bizonyos rokonszenvet tanúsított, aminek okát Márki az osztrák és az orosz tisztek közötti torzalkodásokban, illetve abban a tapasztalatban látja, hogy az orosz tisztek emberesebben bántak a magyar foglyokkal, mint az osztrákok. Mindez megágyazott annak a hiú ábrándnak, hogy „a muszka ellenségből barát lesz”, a magyarok és az oroszok pedig közös erővel legyőzik majd Ausztriát.²⁴

Az *Oroszok hazánk történetében* című kötetét a szerző 1877-ben valamivel az 1877–78-as orosz–török háború kitörése után fejezi be, így érthető, hogy abban felettebb feszültség ábrázolja a korabeli állapotokat. A könyv utolsó előtti, XI. fejezetében az 1849–1877 közötti időszakot, azaz az orosz–török háborús konfliktushoz vezető út eseménytörténetét foglalja össze, amelynek utolsó szakaszát „az egész Európa által hallgatagon tűrt pánszláv üzelmek” intenzitása, a Balkán népeinek fellázadása, a magyarországi szlávok mozgólódásai fémjelezték. Mindez végül

erőteljesen felkorbácsolta az oroszellenes magyar közhangulatot, ami a magyar lapok tudósításaiban, a magyar sajtónak a Monarchia Oroszország-politikáját érintő bírálatában, a politikusok nyilvános megszólalásaiban, sőt a rémhírek terjedésében is megmutatkozott.

Oroszország mint lehetséges szövetségés?

■ Márki írásai alapján megállapítható, hogy a magyar–orosz kapcsolatok, melyeknek kezdetei a honfoglalást megelőző időszakra nyúlnak vissza, folyamatosak voltak a két nép történetében. A tanulmányok arra is rámutatnak, hogy Oroszország nemcsak mint félelmet keltő, cselszövő nagyhatalomként jelent meg a magyar (külpolitikai) gondolkodásban, hanem Magyarország potenciális és valóságos szövetségeseiként is.

A 15. században a szorosabb diplomáciai kapcsolatok kiépítése Mátyás királynak köszönhető. Tény azonban, hogy ekkor a Magyar Királyságnak még nem volt oka arra, hogy tartson a cári Oroszországtól. A diplomáciai kapcsolat felvételének, ahogy az előző fejezetben már érintettem, a katonai mellett, jelentős művelődéstörténeti vonatkozásai is voltak, sőt némiképpen a kereskedelmi kapcsolatokat is fellendítették.

A Jagellók alatt az orosz–magyar szövetség értelem szerint nem jöhetett szóba, ám az Oszmán Birodalom terjeszkedésének megítélésében érdekazonosság állt fenn Oroszország és Magyarország között, ami a karlócai békekötésig érvényben maradt: Márki rámutat arra, hogy bár az oroszokat a törökellenes harcokban önös érdekek vezették, az orosz katonai győzelmek nélkülözhetetlenek bizonyultak a keresztény haderő győztes magyarországi hadjáratához, azaz Magyarország török alóli felszabadításához.

Az orosz–magyar érintkezések történetének kiemelkedő fejezete az Erdélyi Fejedelemséghez kapcsolódik, ahhoz a kis államhoz, amely jelentéktelen méretére és vazallus státuszára messze rácsúfolva vált aktív részesévé a térség sorsát meghatározó nagy nemzetközi konfliktusoknak, többek között a lengyel–orosz versengésnek, az északi háborúnak, illetve a keleti kérdéssel összefüggő konfrontációknak. Ennek okát Márki azzal magyarázza, hogy az erdélyi fejedelmek sohasem tévesztették szem elől a magyar nemzet, a magyar állam helyreállításának eszméjét. Az Erdélyi Fejedelemség időszaka egybeesett Oroszország birodalommá, nagyhatalommá válásával, miközben ezzel egyidejűleg kezdetét vette Lengyelország látványos meggyengülése. Erdélyt és Oroszországot politikailag Lengyelország (Rzeczpospolita), pontosabban a lengyel korona kérdése kötötte össze: mindkét állam érdekelt volt abban – más-más megfontolásból –, hogy a lengyel trónt megszerezze. Oroszország III. Iván országlásától kezdődően az orosz földek visszaszerzését, míg az erdélyi fejedelmek a független magyar államiság helyreállítását tartották szem előtt. Itt fontos megjegyezni, hogy Márki nagyívű és árnyalt elemzése a korabeli kelet-európai térség rendkívül bonyolult (lengyelek, oroszok, svédek, kozákok, tatárok, törökök stb. által befolyásolt) viszonyairól, a hatalmi erővonalak átrendeződéséről ma is relevánsnak tekinthető. Szemléletes példa erre, hogy a lengyel–orosz konfliktust, amely a Moszkvai állam feletti tatár uralom megszűnésével veszi kezdetét, két „világméretű”, civilizációs és vallási megalapozottságú messianisztikus küldetés egymással szembeni harcaként ábrázolja, amelynek tétje a vallási egység megteremtésében és egy egyesített, nagy szláv birodalom, egy „észak-európai hegemonia” létrehozásában állt.²⁵ Rámutat arra, hogy ez a küzdelem magyar szempontból is hangsúlyos jelentőséggel bír, hiszen a lengyel kérdés dűlőre vitele Oroszország számára a 17. század közepéig elsőbbséget élvezett, elvonva figyelmét a törökellenes harcról.

Báthory István uralkodása kapcsán Márki rávilágít az erdélyi külpolitika ket-
tős viszonyulására Oroszország irányában. Az Oroszországgal szemben hadako-

zó erdélyi fejedelem és lengyel király veszélyt látott a cári államban, ugyanakkor a szövetségekötés szükségessége is megfogalmazódott benne. Ennek az a felismerés lehetett az alapja a történész értelmezésében, hogy a törökkel folytatott harcot a lengyelek, a csehek, magyarok, azaz a katolikus államok egyedül aligha tudják sikerre vinni például a Balkánon, így ehhez óhatatlanul szükség lesz az oroszokra is, azaz a szláv államok szövetségére, sőt egyesülésére. Ezt a megfontolást is szem előtt tartva Fedor cárhoz írott levelében Báthory javaslatot tett Oroszország és Lengyelország egyesülésére, azzal, hogy a korábban meghaló uralkodó örökölje a másik trónt, amivel a két szláv nép közötti viszálynak elejét lehetne venni. Az „oroszerő” Báthory javaslatát, amelynek alapján a panszlávizmus eszméjét „[...]ebben az alakjában, vagyis csupán az oroszokra és a lengyelekre szorítva, egy magyar vetett(e) föl [...]”,²⁶ Márki meglepőnek, ugyanakkor a hatalmi realitások és a lengyel ambíciók fényében logikus gesztusként értékeli. Másfelől pedig egy olyan nagyszabású kísérletet lát benne, amely annak a lehetőségét is felvillantotta, hogy „Észak hegemoniájának” birtokában a lengyelek rendezzék a keleti kérdést. Báthory halálával ennek a realitása azonban elveszett, „Lengyelország utolsó erőlyes királyának elhúnytaival, [Oroszország] versenytárs nélkül állott Észak-Európában.”²⁷

A harmincéves háború (1618–1648) alatt Bethlen Gábor fejedelemsége idején újra felmerült a szorosabb együttműködés lehetősége Oroszországgal. Az 1628-ban Erdélybe látogató orosz követség szövetséget javasolt az erdélyi fejedelemnek III. Zsigmond lengyel király megtámadása céljából. Bethlen maga is küldött követet Oroszországba 1629-ben, ám mire a kiküldöttet a cár fogadta, a fejedelem már halott volt. Bethlen konkrét szándékaira vonatkozó biztos ismeret hiányában Márki kérdések megfogalmazásával igyekszik a fejedelem előtt álló lehetséges dilemmákra, illetve arra a kettős viszonyulásra rávilágítani, ami már Báthory politikájában is megjelent Oroszország vonatkozásában. „Nagy Lajos, vagy Báthory István birodalmát nem teremthette újra. Talán [...] beérte volna azzal, hogy Lengyelország elfoglalásával a svéd király uralkodjék azon a földön, mely Magyar- és Oroszország közt a Balti-tengertől a Fekete-tengerig vonul. Azért-e, mert a protestantizmust akarta erősíteni? Vagy azért, hogy a Habsburgokat, s törököket állandó veszélybe döntse s ezzel Magyarország fölszabadítását eszközölje? Vagy azért, mert attól félt, hogy most dédelgetett barátja, az orosz, végre csakugyan megszerzi Lengyelországot, s a szláv áradat azután nemcsak a Balkánt seprí el, hanem az útjába eső Magyarországot is?”²⁸

Az Oroszország és Erdély közötti konkrét szövetségekötésre a továbbiakban a két párhuzamosan zajló nagy európai konfliktus, a nagy északi és a spanyol örökösödési háború idején, a Habsburg-uralommal szemben szabadságharcot vívó II. Rákóczi Ferenc erdélyi fejedelem és I. Péter cár között került sor. Márki a témának külön kötetet szentelt, amit 1913-ban publikált *Nagy Péter cár és II. Rákóczi Ferenc szövetsége 1707-ben címmel*. Ebben széleskörű forrásbázis – többek között magyar, német és francia nyelvű források, naplók, diplomáciai levelek, követutasítások, követi jelentések és útibeszámolók – felhasználásával részletesen ismerteti az 1707-ben megkötött szerződés hátterét, a szövetségekötés eseménytörténetét. Figyelemre méltó, hogy a latin és orosz nyelven készült, a cár által 1707 decemberében megerősített kontraktus szövegét szó szerinti magyar fordításban közzéteszi a kötetben.

A szerződés jelentőségét méltatva kiemeli, hogy miközben XIV. Lajos francia király nem mutatott hajlandóságot arra – ahogy a többi uralkodó sem –, hogy szövetséget kössön Rákóczival, addig az oroszokkal „a magyar egyenrangú félként” tárgyalhatott. Márki nem titkolt nemzeti büszkeséggel nyugtázza: „[...]van valami tanulság annak eladásában, hogy a legdicsebb Romanov volt az első, a ki a szabadságáért küzdő Magyarországot önálló államnak ösmerte el.”²⁹ A történész ugyanakkor tisztában van azzal, hogy Nagy Péter ravasz és számító uralkodóként

egyszerre több vasat tartott a tűzben, Rákóczival pedig csak a lehetséges alternatívák egyikeként számolt – a lengyel koronát másoknak is felajánlotta, ahogy a Habsburgokkal is folytatott tárgyalásokat, éppen a Rákóczi-szabadságharc ellenében –, amit „ejtett”, amint a nemzetközi erőviszonyok másképp alakultak. A cár számára Rákóczi érdemi partnerként leginkább potenciális lengyel királyként jöhetett szóba.

Nem kultuszépítő, heroizáló szándékkal közelíti meg Márki Rákóczit: érzékelteti, hogy a fejedelem rosszul mérte fel a hatalmi erőviszonyokat és valójában nem ismer- te fel Péter valószínű szándékait, külpolitikájának természetét: „A Rákóczi-szabad- ságharc diplomáciájának gyengeségeit, a szabadságharc európai súlyának és Orosz- ország támogató hozzáállásának túlbecsülését a későbbi kutatások is alátámasztják.”³⁰

Rákóczi utasításai, amelyeket a cárhoz küldött követeknek adott, valamint azoknak a titkos varsói tárgyalásoknak a részletei, amelyek 1707 szeptemberében Nagy Péter és Bercsényi Miklós főgenerális között zajlottak le, egyaránt tanulsá- gosak. Márki elemzéseiből itt csak három figyelemre méltó mozzanatot emelek ki. Az első, a követutasításokban visszatérő aggodalom a hazai nemzetiségek illo- jalitását illetően: a fejedelem több ízben is arra kéri az orosz cárt, hogy csillapítsa le a rá- cokat annak érdekében, hogy tegyék le a fegyvert, ne harcoljanak a felkelőkkel szemben, inkább álljanak át az ő oldalukra. Ennél jóval érdekesebb azonban az a Rákóczi által felvázolt, magyar (és lengyel) nézőpontból a realitásoktól elrugasz- kodott, idealisztikus jövőkép, ami a követeknek adott instrukciókból rajzolódik ki. A fejedelem elképzelésében – részben felelevenítve a Báthory István-féle koncep- ciót – egy olyan, nemcsak Kelet-Európát, hanem az egész világpolitikát érintő ha- talmi, birodalmi konstelláció látszik körvonalazódni, amelyben a szabadságát visszanyerő Lengyelországra és az orosz segítséggel felszabadított Magyarországra – eszerint mindkét ország Oroszországnak köszönhetné a szabadságát – is kitün- tetett szerep várna. Míg Báthory a két szláv állam egyesüléséből indult ki, addig Rákóczi gondolatmenete szerint Magyarország és Lengyelország – élükön a szaba- don megválasztott királyokkal – Erdéllyel karöltve Oroszország szövetségeseiként harcolnának a kereszténység felszabadításáért. Oroszország így teljesíthetné be messianisztikus küldetését a kereszténység védelmében, Törökország legyőzésé- vel és Perzsia elfoglalásával pedig létrehozná a „Szentírás által is megígért” hatal- mas északi monarchiát, egy nagy keleti birodalmat, amihez az orosz segítséggel Ausztriától elszakadó, újra önálló magyar királyság mindenki másnál nagyobb tá- mogatást tudna nyújtani.³¹

A harmadik figyelemreméltó momentum, Rákóczinak a varsói kontraktus kiegé- szítésére vonatkozó javaslata, amelyben többek között oroszországi menedéket és anyagi támogatást kért a maga és közvetlen hívei számára, amennyiben kiüldöznék őt Lengyelországból, illetve Erdélyből és ezáltal bujdosásra kényszerülne. (Péter végül a szerződésben kötelezettséget vállalt arra, hogy balsors esetén Rákóczi „ellátá- sára az orosz császárságban egy tartományt, barátainak és híveinek pedig menedéket fog adni.”³²) 1710-ben követén keresztül megismételte a kérést, miszerint – „ha a ha- zából kiszorulna” – kíséretével kapjon menedéket Ukrajnában.³³ Ezzel összefüggésben merülhet fel az a történelmietlennek tekinthető, mégis izgalmas gondolat – Márki er- ről nem ír –, hogy miként alakult volna Rákóczi és Oroszország későbbi megítélése a magyar történelmi emlékezetben, ha a bujdosók végül nem Törökországban találnak menedékre, hanem valahol Oroszországban, egy „orosz Rodostóban”.

A varsói szerződés a rendkívül gyorsan változó külpolitikai konstelláció, a ka- tonai és a hatalmi erőviszonyok alakulása miatt nem realizálódott. Bár I. Péter haj- landó volt szerződést kötni Rákóczival, Márki is érzékelteti, hogy a szövetség nem egyenrangú felek között jött létre. Oroszország „nagy tételekben játszott”, valószínű partnernek a Habsburgokat tekintette. Nagy Péter birodalmi ambíciói és Rákóczi független Magyarországra, vagy legalábbis a független Erdélyre, vonatkozó törek- vései csak átmeneti jelleggel tűntek összeegyeztethetőnek.

Konklúzió

■ A fentiekben vizsgált hat, 1877 és 1913 között keletkezett Márki-írás érdeklődésének homlokterében a magyar–orosz kapcsolattörténet áll. A tanulmányokból kirajzolódó tematikai hangsúlyok – A nem ismert, vagy a rosszul ismert Oroszország; Az orosz civilizátlanság vs. magyar kultúrfölény; Oroszország mint fenyegetés (pánszlávizmus és a magyarországi szlávok) és végül Oroszország mint lehetséges szövetséges problematikája – mentén betekintést kaphatunk arról, hogy miként gondolkodtak a magyarok, illetve a magyar külpolitika a cári Oroszországról, ahogy arról is, hogy maga Márki milyen képet alakított ki róla.

A tanulmányok számos újdonsággal szolgálnak az orosz–magyar kapcsolatok történetének kutatása terén, egyúttal további lehetséges vizsgálódási irányokat is felvetnek. Márki elsőként nyújt átfogó képet a magyar–orosz érintkezések históriájáról, valamint az Oroszország kapcsán rendelkezésre álló ismeretekről, a tájékozódás lehetőségeiről. Felhívja a figyelmet arra, hogy a Magyarország északkeleti szomszédjáról elérhető ismeretek hiányosak, felületesek, ráadásul gyakorta nem felelnek meg a valóságnak. Ugyanerre a következtetésre jutott a másik kortárs történész, Thallóczy Lajos is, aki még határozottabban fogalmazott: Oroszország nagyhatalmi helyzetére tekintettel, Magyarország egyszerűen nem engedheti meg magának a cári birodalom tanulmányozásának elmulasztását.³⁴ Az Oszmán Birodalom sorsa, a Balkán-félsziget hatalmi viszonyainak átrendeződése, a térség feletti befolyás megszerzésére irányuló nagyhatalmi törekvések olyan kardinális kérdéseknek bizonyultak a 19. században, amelyek különösen a század 70-es éveitől intenzíven ráirányították a figyelmet a terjeszkedő Oroszországra, egyúttal felerősítették a régóta létező magyar aggodalmakat a pánszlávizmussal és a magyarországi szlávok nemzeti, önállósodási aspirációival szemben. Ez, a Márki vizsgálódásai hátterében álló nemzetközi kontextus teszi érthetővé, miért tanúsított olyan hangsúlyos érdeklődést a történész a pánszlávizmus és a honi nemzetiségek politikai, függetlenedési törekvései iránt.

Márki történetírói kvalitásait leginkább az a nagyívű és árnyalt, ma is relevánsnak tekinthető elemzés tanúsítja, amellyel az Erdélyi Fejedelemség és a cári Oroszország közötti kapcsolatok hátterében a kelet-európai kontextust, azaz a térség, benne a magyarság sorsát meghatározó „geopolitikai összefüggéseket” és hatalmi játszmákat, illetve a mögöttes ideológiai mozgatórugókat világítja meg. Kiemelendő továbbá II. Rákóczi Ferenc és Nagy Péter szövetségekötésének új, primer források felhasználásával történő részletes tárgyalása is.

Mivel Márki elsődlegesen a diplomáciai kapcsolatokra helyezi a hangsúlyt, az orosz–magyar kulturális érintkezések elmélyültebb bemutatásától eltekint, a gazdasági vonatkozásokról is csak érintőlegesen ejt szót.

Ahogy Thallóczy, Márki sem mentes a történetírói elfogultságtól, amiről egyrészt a romantikus látásmódra jellemző érzelmi fűtöttség és patetikus hangvétel árulkodik. A Magyar Királyság, majd Erdély külpolitikai sikereinek nemzeti büszkeséggel átitatott méltatása, valamint, ellenkező előjellel, a Magyarországgal szembeni illojalitásról tanúskodó nemzetiségi törekvések „indulatos kommentárokkal fűszerezett ismertetései látványosan szemléltetik azokat a passzusokat, ahol a történész kilép a tárgyilagos hangvétel megkívánta keretek közül. A nemzeti, romantikus nézőpontból következik a Magyarország sorsa iránt érzett őszinte aggodalom, amely erőteljesen áthatja Márki írásait.

Márki elfogultatlanságáról, kritikus hozzáállásáról tanúskodnak viszont többek között azok az elmarasztaló észrevételek, amelyek például az Oroszország-vonatkozású magyar kutatások állapotára, a magyar nemzeti karakter egyes negatív megnyilvánulásaira, vagy II. Rákóczi Ferenc diplomáciai „idealizmusára” vonatkoznak, előbbi esetében lemondva a számos történész kortársát jellemző kultuszépítő attitűdről.

Az orosz barbárságot, elmaradottságot sugalló soraiból arra következtethetünk, hogy Márki gondolkodását sem hagyták érintetlenül a bevett Oroszország-sztereotípiák: a korabeli utazókhoz, orosz vonatkozású írásokhoz hasonlóan félelemmel, ugyanakkor koloniális attitűddel tekint az Orosz Birodalomra, abból kiindulva, hogy a magyarok az oroszokkal való összevetésben eleve a civilizáció magasabb fokát képviselik.

A vizsgált Márki-tanulmányok nemcsak Oroszországról nyújtanak ellentmondásos képet, de a magyar–oroszl viszonyt illetően is. Márki egyfelől megállapítja, hogy már a 16. században felsejlik a rendületlenül terjeszkedő Oroszország miatti félelemérzet, ami később kiegészül a despotizmus és még inkább a pánszlávizmus miatti aggodalommal. Másfelől azonban a török kiűzése, sőt a Habsburg-uralom alóli felszabadulás reményének kontextusában, jellemzően az Erdélyi Fejedelemség diplomáciai látóterében visszatérő jelleggel bukkan fel az Orosz Birodalommal kötendő szövetség alternatívája is, voltaképpen azt a kérdést feszegetve, vajon a keresztény messianizmussal átítatott orosz birodalmi expanziónak Magyarország csak elszenvedője vagy esetleg haszonélvezője is lehet.

■ IRODALOM

- Diószegi 2001 = Diószegi István: *Az Osztrák–Magyar Monarchia külpolitikája: 1867–1891*. Vince, Bp., 2001.
- Gebei 2011 = Gebei Sándor: *II. Rákóczi Ferenc és I. Péter cár diplomáciai kapcsolatai (1707–1711)*. In: Csatóry György (szerk.): *Rákóczinak dicső kora*. Konferencia helye, ideje: Beregszász, Ukrajna, 2011.03. 24. PoliPrint Kiadó, Ungvár, 2011. 43–62.
- Gebei 2013 = Gebei Sándor: *II. Rákóczi Ferenc és a Rzeczpospolita – Az Eszterházy Károly Főiskola Történelemtudományi Doktori Iskolája közleményei 4.*, Bp., 2013.
- Hammerstein 2022 = Hammerstein Judit: *Oroszok és magyarok. Magyar írók Oroszország-/Szovjetunió-tapasztalata az 1920–1930-as években*. Örökség Kulturpolitikai Intézet, Bp., 2022.
- Márki 1877 = Márki Sándor: *Az oroszok hazánk történetében*. Nyomtatott Hügel Ottó Könyvnyomdájában, Nagyvárád, 1877.
- Márki 1882 = Márki Sándor: *Magyar írók Oroszországról*. Földrajzi Közlemények 10. (1882) 8. sz. 345–359.
- Márki 1893 = Márki Sándor: *Orosz–magyar érintkezések Mátyás király és a Jagellók korában*. Erdélyi Múzeum 10. (1893) 10. sz. 555–566.
- Márki 1894a = Márki Sándor: *Orosz–magyar érintkezések az erdélyi fejedelmek korában (Első közlemény)*. Erdélyi Múzeum 11. (1894) 1. sz. 17–31.
- Márki 1894b = Márki Sándor: *Orosz–magyar érintkezések az erdélyi fejedelmek korában (Második és befejező közlemény)*. Erdélyi Múzeum 11. (1894) 2. sz. 103–116.
- Márki 1913 = Márki Sándor: *Nagy Péter cár és II. Rákóczi Ferenc szövetsége 1707-ben*. Magyar Tudományos Akadémia, Bp., 1913. (Értekezések a történeti tudományok köréből, 23. kötet 6. sz.)
- Palotás 1972 = Palotás Emil: *A Balkán-kérdés az osztrák–magyar és az orosz diplomáciában a XIX. század végén*. Akadémiai, Bp., 1972.
- Palotás 1982 = Palotás Emil: *Az Osztrák–Magyar Monarchia balkáni politikája a berlini kongresszus után, 1878–1881*. Akadémiai, Bp., 1982.
- Thallóczy 1884. = Thallóczy Lajos: *Oroszország és hazánk*. Athenaeum, Bp., 1884.
- V. Molnár 2000 = V. Molnár László: *Magyar–oroszl kulturális kapcsolatok 1750–1815*. Magyar Tudománytörténeti Intézet, Piliscsaba, 2000.
- V. Molnár 2012 = V. Molnár László: *Mi és Ők: Magyar–oroszl kulturális kontaktusok, 1711–1848*: Tanulmánykötet. Szóllóti Kétnyelvű Oktatásért Nonprofit Közhasznú Kft., Bp., 2012.

■ JEGYZETEK

1. Márki 1877.
2. Márki 1882.
3. Márki 1893.
4. Márki 1894a.
5. Márki 1894b.
6. Márki 1913.

7. A témáról lásd többek között: Palotás 1972; Uő 1982; Diószegi 2001.
8. Márki 1877. 23.
9. A témában lásd a későbbi kutatásokat: V. Molnár 2010, Uő 2012, valamint Hammerstein 2022.
10. Márki 1877. 24.
11. Márki 1894a. 28.
12. *Az török áfium elleni orvosságból* idézi Márki 1882. 353.
13. Márki 1882. 354–355.
14. Márki 1894b. 112.
15. Márki 1894b. 113.
16. Márki 1894b. 116.
17. Sztratimirovics Istvánt az 1790-ben tartott szerb nemzeti kongresszus választotta meg szerb pátriárkává. Margalits 1918. 24.
18. Márki 1877. 45.
19. Márki 1877. 46–47.
20. Ján Kollár (magyar nevén: Kollár János, 1793–1852 https://hu.wikipedia.org/wiki/Janu%C3%A1r_24.) cseh nyelven író szlovák származású evangélikus lelkész, költő, esztéta, népdalgyűjtő, „nemzetébresztő”, a pánszláv testvériség ideológusa.
21. Márki 1877. 57.
22. Márki 1877. 67–68.
23. Márki 1877. 70.
24. Márki 1877. 76.
25. Márki 1893. 562–563.
26. Márki 1894a. 24–25.
27. Márki 1877. 26.
28. Márki 1894b. 105.
29. Márki 1913. 32. (416.)
30. Lásd többek között: Gebei 2011. és Uő. 2013.
31. Márki 1913. 32. (416.)
32. Márki 1913. 92. (476.)
33. Márki 1877. 34.
34. Thallóczy 1884. III.

HERMANN RÓBERT

A forradalom és szabadságharc első korszerű szintézise: Márki Sándor millenniumi összefoglalója

■ Immár több mint 100 éve annak, hogy a 20. századi magyar történetírás egyik, ha nem a legkiemelkedőbb alakja, Szekfű Gyula a *Napkelet* című folyóirat hasábjain *Negyvennyolcas történetünk mai állása* címmel egy esszét publikált. Az írás azért is figyelemreméltó, mert a „Hóman – Szekfű” vonatkozó fejezeteit leszámítva, tudtunkkal ez Szekfű egyetlen olyan önálló írása, amelyben kimondottan 1848–1849 történetével foglalkozik. Az ürügyet az adta, hogy a Monarchia felbomlását követően immáron a magyar kutatók is szabadon kutathatták a bécsi levéltárak előlük addig elzárt anyagát, így az 1848–1849-re vonatkozó dokumentumokat is; és hogy ebben az évben jelent meg az egyik első olyan publikáció, amely ennek az iratanyagnak a feldolgozásán alapult. A Klebelsberg Kunó gróf, kultuszminiszter által beindított nagyívű sorozat, a „Magyarország Újabb kori Történetének Forrásai” keretében, látott napvilágot Steier Lajos sajtó alá rendezésében Beniczky Lajos honvéd alezredes, bányavidéki kormánybiztos emlékirata, illetve a Beniczky 1848–1849-es működésére vonatkozó okmánytár.

Szekfű e kötet kapcsán fejtette ki lesújtó véleményét 1848–1849 addigi historiográfiájáról. Megállapítása szerint a korról addig „nem számítva újságírói mun-

kákat”, összesen két összefoglaló munka született: Horváth Mihály háromkötetes összefoglalója, amely „jó, de nem modern”, s Gracza György „rossz és szintén nem modern ötkötetes ponyvamunkája”. A neves történész szerint „a magyar történetírás félszázadon át nem nyúlt újabb kori történetünk legdicsőbb napjaihoz; ujjainkon számolhatjuk el, ami e téren történt.” Szekfű szerint, aki többet akar tudni, az „kénytelen német munkákhoz nyúlni”, így Johann Janotych von Adlerstein háromkötetes okmánykiadásához, „[Johann Alexander] Helfert magyargyűlölő munkáihoz, [Wilhelm] Rüstow hadtörténetéhez”. Sajnálkozva állapította meg, hogy a szereplőkről sincsenek életrajzok, „pedig érdekes emberek, hatalmas termetek, szellemes fejek és mélyen, emberi mélységekig tragikus sorsok olyan tömegét nyújtja e kétesztendő kor, minőt máskor századok alatt sem szül a történet”. Szekfű szerint a történelmi távlat hiánya sem lehet magyarázat, hiszen Románia, „melynek 48-ban szintén volt egy kis demokratikus mozgalma, ennek megvilágítására hatalmas köteteket adott ki”.

Szekfű véleménye elég sarkos volt, hiszen (nem tudni, tudatosan vagy figyelmetlenségből) elfeledkezett arról, hogy az 1867–1918 közötti magyar történetírásban is születtek olyan alkotások 1848–1849-ről, amelyek kiállták az idő próbáját. Ilyenek voltak Szeremlei Samunak az 1867-ig megjelent irodalmat megrostáló két-kötetes kronologikus munkája, Gelich Rikárd, illetve Breit József egyaránt háromkötetes hadtörténeti összefoglalói, vagy a millenniumi tízkötetes összefoglalóban Márki Sándor által írt szintézis. (Ez utóbbinál feltételezhető, hogy „A száműzött Rákóczi” kapcsán lefolyt vitájuk miatt „feledkezett meg” erről a munkáról.)

A kortörténetírás mindig nehéz feladat, s ez az állítás nemcsak a 20–21. századi eseményekre igaz. Amikor a Szilágyi Sándor által szerkesztette *A magyar nemzet története* című, millenniumi tízkötetes szintézis 10. kötetében Márki összefoglalója megjelent, az egykori események még nagyon is közel voltak az akkor aktuális jelenhez. A szabadságharc egykori résztvevői közül még több ezren (vagy akár több tízezeren) éltek, az országgyűlésben jó néhány egykori 1848–49-es képviselő vagy katonai foglalt helyet. A tábornoki karból élt még az egykori fővezér, Görgei Artúr s nagy riválisa, Perczel Mór, illetve a távoli Argentínában Czetz János. Négy éve múlt csak, hogy Kossuth Lajos lehunyta a szemét – a trónon pedig az a Ferenc József ült, akinek nevében levertek a szabadságharcot. (Mintha 2006-ban Kádár János lett volna a köztársasági elnök...)

Márkinak tehát nem volt könnyű dolga, annál is kevésbé, mert – éppen a sajnálatos 1849-es események egyik következményeként – a forradalom és szabadságharc elsődleges magyar politikai és katonai iratanyagát hét lakat alatt őrizték a bécsi levéltárakban, s noha az Országos Levéltár, illetve a Nemzeti Múzeum Könyvtára számos érdekes 1848–49-es iratanyagot őrzött, ezek messze nem pótolhatták a Bécsben őrzött dokumentumokat.

1898-ra „a nagy évnek” már igen kiterjedt, noha roppant egyenetlen színvonalú historiográfiája volt. Márki az 1848–49-es összefoglalók szerzői közül azon kevesek közé tartozott, akik már 1849 után születtek, így még gyermekkori emlékeik sem lehettek a történekről. Horváth Mihály nagy műve óta négy jelentősebb terjedelmű köztörténeti összefoglaló született még a korszakról (ha az 1867 után megjelent, kompilatív népszerű munkákat nem számítjuk.) Az első Kerékgyártó Árpád (1818–1902) műve, a *Tíz év Magyarország legújabb történetéből* (1874), amelynek vonatkozó része alapvetően Horváthén és Szeremleien alapult. A következő 1879–1880-ban Szabó Ferenc (1843–1905) nagybecskereki plébános *A legújabb kor története. I. Napoleon bukásától III. Napoleon bukásáig 1815–1871* című munkájának II. kötete, amely alapvetően Karl Adolph Menzel, Anton Springer és Horváth Mihály munkáinak kompilációja volt. A harmadik Marczali Henrik *A legújabb kor története 1825–1880* című összefoglalója, amely 1892-ben került ki a nyomdából. Marczali a magyar történeti részekhez a még élő egykori résztvevők

egy részét is megkereste. Végül a negyedik Hőke Lajos (1813–1891) *Magyarország újabb kori történelme 1815-től 1892-ig* című műve, amelynek első változata az Abafi Lajos által szerkesztett *Hazánk* című folyóiratban látott napvilágot, majd a Jakab Elek (1820–1897) által alaposan átdolgozott és kibővített változatát 1893-ban, Hőke halála után a már említett Szabó Ferenc jelentette meg. A négy szerző közül egyedül Marczali volt hivatásos történész; Kerékgyártó és Hőke ügyvéd volt, Szabó pedig plébános. Márki munkája ebben az „erőtérben” értelmezendő.

A *magyar nemzet története* eredeti, 1893-ban megfogalmazott tervében az 1848–1895 közötti időszakot tárgyaló 10. kötet szerzője Kővári László vagy Jókai Mór lett volna; ezt aztán úgy módosították, hogy a történeti részt Kónyi Manó, a millenniumi epilógust Jókai Mór írta volna. Kővári hivatásos történész volt, az Erdély 1848–49-es történetét tárgyaló, 1861-ben megjelent munka szerzője; Kónyi Manó, aki korábban az országgyűlés gyorsíróirodájának vezetője volt, az 1880–1891-es években két kiadásban is megjelentette Deák Ferenc beszédeit. Egy későbbi tervezetben Bessenyei Ferenc neve jelent meg Kónyié helyett. Bessenyei ügyvéd és szabadelvű párti képviselő volt, történészi munkája néhány cikken kívül Vukovics Sebő 1848–49-es kormánybiztos és igazságügyi miniszter emlékiratának kiadására korlátozódott. Bessenyei azonban kijelentette, hogy csak abban az esetben vállalja a munkát, ha Kónyi és Horvát Boldizsár (egykori 1848–49-es képviselő) támogatják a megírásban, mire Szilágyi felszólította, hogy lépjen vissza.

1895 végén úgy látszott, hogy Marczali Henrik, Beksics Gusztáv és Jókai Mór írják meg a 10. kötetet. Marczali azonban 1896 elején lemondta a megbízatást, részben időhiányra hivatkozva. Szilágyi ebbe nem nyugodott bele, és alighanem meggyőzte Marczalit, mert az Athenaeum 1896 nyarán – hivatkozva a szóbeli tárgyalásokra – megküldte Marczalinak a megbízólevelet. Ennek értelmében 1897. február végéig 15 ívben írta volna meg a szabadságharc történetét. Augusztusban Szilágyi már azt írta Schönherr Gyulának, a sorozat segédszerkesztőjének, hogy a X. kötetet Beksics, Marczali és Jókai írják. Marczali közölte Szilágyival, hogy az anyaggyűjtéssel már végzett és a nyári vakáció után megírja meg a 18. századot, „s csak a legvégén... 48-at ha már muszáj”. Beksics pedig ugyanebben az időben már dolgozott a kiegyezés korán.

Márki naplójából tudjuk, hogy viszonylag későn, 1897. június végén kapta meg a felkérést Szilágyi Sándortól, a sorozat szerkesztőjétől arra, hogy írja meg 15-18 ívben 1848–49 történetét. A június 26-i naplójegyzet szerint „Marczali nem vállalkozott reá, így jutottam hozzá én, a rebellis”. Nem tudni, hogy Szilágyinak Marczalin kívül volt-e más jelöltje, de korabeli hivatásos történetírói gárdából logikus volt, hogy Marczali visszakozását követően Márkit választotta. Márkinak egyébként már volt 1848–49-es „előtörténete”: az *Arad vármegye és Arad szabad királyi város története* című munkája II. kötetében 1895-ben 50 oldalban írta meg a város és az erőd 1848–49-es történetét; emellett a Varga Ottó által szerkesztett, több kiadást megért *Aradi vértanúk albuma* című kiadványban ő írta meg Nagysándor József és Schweidel József életrajzát.

Márki június 27-én közölte Szilágyival, hogy elvállalja a munkát. Bár hangsúlyozta, hogy fél a rövid határidőtől, mégis elhatározta: igyekszik mindent megtenni, hogy a kéziratot a kívánt időre beadhassa. Noha Szilágyi nem kívánt tőle levéltári kutatómunkát, mégis úgy döntött: igyekszik újat adni az Aradon lévő Csányi-levéltár (az 1848 decembere és 1849 júniusa közötti erdélyi országos biztosság levéltára) alapján. Kérte Szilágyit, hogy pontosan határozza meg számára a kötet időhatárait, és küldje el az illusztrációk jegyzékét is, hogy a szöveg és a képek közt „bizonyos összhangzás legyen”.

Az 1897. július 6-i datálású szerződést július 9-én kapta meg az Athenaeumtól, s ennek értelmében a kötet első felét 1897 november végéig, az egész kéziratot 1898. február végéig kellett leadnia, azaz, bő hat és fél hónap állt a rendelkezésé-

re, ami havonta 2,5-3 ív megírását jelentette. A szerződés szerint a honorárium felét a kézirat beküldésekor a másik felét pedig az utolsó ív imprimálásakor fizeti az Athenaeum, de legfeljebb 18 ívnyi terjedelmet.

Márki július 15-én látott munkához. Augusztus 24-én az aradi Csány-levél-tárban kutató, amelynek közel 5000 darabnyi jegyzékét éppen július elején kapta meg Varjassy Árpádtól. A Szilágyihoz intézett szeptember 4-i levelében beszámolt arról, hogy a műve erősen készül. A 9. kötetben a reformkort megíró Ballagi Géza „1847 szeptemberével végezvén az események elbeszélését, nekem szólnom kellett az 1847/48 országgyűlés előkészítéséről, lefolyásáról, az új alkotmányról s mivel e fejezetek szolgálnak irányadóul a következő események megítélésénél, bizony körülbelül 4 nyomtatott ívet kellett megírnom, ennyivel többet, mint amennyire számítottam. Azonban lehetőleg gazdálkodni fogok ezentúl a térrel. A Csányi László-féle levéltárnak mintegy 6000 darabját már áttanulmányoztam s remélem, hogy így nem egy új dologról is írhatok. Csányinak 771 saját levele valóságos ismeretlen kincsbánya. Budapesten is szeretnék kutatni, de az idő oly aggasztóan rövid s az egyetem is annyira elfoglal, hogy örülnöm kell, ha csak a nyomtatott forrásokat is feldolgozhatom. Ez is rengeteg feladat és én most érzem igazán válalkozásom nehézségeit.” (Márki aradi kutatásainak „melléktermékeként” egy két-részes, igen alapos tanulmányt írt az *Erdélyi Múzeumba* Csány erdélyi kormánybiztosi tevékenységéről.)

November 1-jén adott postára az addig elkészült 225-ből 217 lapnyi szöveget, összesen 8,5 ívet, de ahogy Szilágyinak írta, „a két utolsó fejezetet azonban nem küldtem el, hogy a folytatásban el ne veszítsek minden kapcsolatot” Egyben kifejezte reményét, „nem lesz baj, ha 1-2 nyomtatott ívvel túllépek is a határon”. Ebből a levélből derül ki, hogy a nagyobb terjedelmet az okozta, hogy 1847 szeptemberével kellett kezdenie az elbeszélést, „ami egyébiránt még jó is volt az összefüggések szempontjából”. A levél szerint ekkor járt az 1848. december 2-i trónváltásnál (ez nagyjából a törzsszöveg 40 %-a volt). „A csatákkal lehető röviden végzek, súlyt az eddigiekben különösen a politikai történetre s a törvényesség kérdésére fektetem, mivel az egykorúak is azon lovagoltak” – írta, azaz, elsősorban közjogi szempontból tárgyalta az eseménysort. Biztosította Szilágyit, hogy „nem írtam gondatlanul, s hogy oly forrásokat is használtam, mikre az eddigi feldolgozások egyáltalán nem ügyeltek;” illetve, hogy a második részben kiadatlan forrásokat is használni fog. Egyben kérte, hogy a Szilágyi „ne törölje a jegyzeteket, mert azok közül egyik sem felesleges, sőt nagyon is a tárgyra tartozik”. Jó volna, tette hozzá, ha a kézirat nagyobb részét visszakaphatná, „hogy a nyomdába kerülés utolsó pillanatáig simíthassak, javíthassak rajta. Csak rövidíteni ne kelljen, mert elvesznek az arányok!” Karácsony táján Budapestre szándékozott utazni, hogy a Nemzeti Múzeum levéltárában kutasson. „Én ugyan 30 év óta nagyon sokat olvastam a forradalomról, de nem gondoltam irodalmi feldolgozásra, most pedig kutatni s mindjárt fel is dolgozni nem mehet oly könnyen” – fejezte be a levelet.

November 16-i naplójegyzetében megjegyezte, „sok munka van a szabadságharc történetével”. December 22-én arról ír, hogy Hegyesi Márton nagyváradi amatőr történész örül annak, hogy Márki, s nem Marczali írja a korszak történetét. Egy 1898. január 12-i leveléből és a március 5-i naplóbejegyzéséből tudjuk, hogy a beérkező korrektúraíveket rendszeresen megküldte Hegyesinek, aki sokszor javította Márki egyes adatait.

A további munkafolyamatról nem ír bővebben, legközelebb március 2-án említi, hogy a kiadótól megkapta „a szabadságharc (már teljesen kiszedett) történetéért” járó 900 forintot. A március 5-i naplóbejegyzéséből tudjuk, hogy a betegeskedő Szilágyi helyett a szerkesztést végző Schönherr Gyula vagy 30 hasábnyi szöveg törlését kérte tőle. Márki egy későbbi leveléből kiderül, hogy a Schönherr és Szi-

lági által kért módosításokat végrehajtotta. A kötet tördelését március 23-án kezdte meg a kiadó. Magát a kötetet Márki csak október 20-án vehette kezébe.

Márki alaposan „túlírta” a maga részét: a tervezett 15-18 ív helyett csak a törzsszöveg önmagában 22 ívre, a jegyzetanyag terjedelme pedig még 4-5 ívre rúghatott; s a naplójegyzetekből kiderül, hogy az eredeti szöveg még ennél is terjedelmesebb volt. Összességében Márki hetente megírhatott egy ívnyi szöveget, ami – tekintve, hogy menet közben végezte magát az anyaggyűjtést is – igen jelentős teljesítmény volt.

Maga a mű három fő fejezetre, azon belül 28 (9 + 9 + 10) alfejezetre tagolódik. A Márki által Szilágyihoz intézett levélben említett közjogi alapú periodizációt a fő fejezetek híven tükrözik. Az első fejezet „A demokrata királyság megalapítása” címet viseli, s István főherceg helytartói működésének kezdetétől (1847. augusztus 28.) Zichy Ödön kivégzéséig tekinti át az eseményeket – időhatárait tekintve ez a legnagyobb időszakot, 13 hónap eseményeit áttekintő fejezet. Ez foglalja magában az utolsó rendi országgyűlés, az 1848. tavaszi fordulat és forradalom, illetve a Batthyány-kormány időszakát, egészen Batthyány második lemondásáig és a Honvédelmi Bizottmány hatalomra jutásáig. A második fejezet „Az önvédelem harca” címmel a császári kormányzat Magyarország elleni nyílt fellépését jelző október 3-i manifesztumtól az 1849. tavaszi hadjárat végéig tárgyalja az eseményeket; mintegy nyolc hónap történéseit foglalva össze. Végül a harmadik, *Függetlenségi harc* című fejezet az olmützi alkotmány 1849. március 4-i kibocsátásától a függetlenség és trónfosztás április 14-i kimondásán át a szabadságharc leverését követő megtorlásig tekinti át a történeteket úgy, hogy az 1849. május végéig terjedő időszak hadieseményeit még az előző fejezetben tárgyalta.

A periodizáció önmagában koncepcionálisan megkülönböztette munkáját a korábbi két politikatörténeti súlypontú összefoglalótól. Az 1859–1860-ban francia nyelven megjelent, Irányi Dániel és Charles-Louis Chassin által írott első összefoglaló mű két kötetének külön címe volt, az első *A háború előtt*, a második *A háború* címmel. Az első kötetnek volt egy bőséges, sorszám nélküli bevezetése, amely Magyarország alkotmányát, társadalmi állapotát, vallási és nemzetiségi összetételét és művelődését mutatta be. Ezt követően mind az első, mind a második könyv öt-öt, de folyamatosan számozott fejezetre tagolódott. Irányiék elbeszélése is az utolsó rendi országgyűlés eseményeivel kezdődött, s a Jellačić támadása előtti helyzet leírásával fejeződött be. A második kötet első (6.) fejezete a Batthyány-kormány lemondásával és Jellačić kezdődik és a schwechati csatáig tart, az utolsó, 10. fejezet pedig a megtorlással ér véget. Irányiék nem tettek különbséget a „törvényes” és a „törvénytelen” szakasz között, az október 3-i manifesztum nem szerepel kiemelt fordulópontként. Az önvédelmi és a függetlenségi harc megkülönböztetése sem szerepel; igaz, a 8. fejezet utolsó alfejezete a tavaszi hadjárat eseményeinek ismertetését követően a függetlenség kimondásával zárul.

Talán még jelentősebb a különbség Horváth Mihály szintéziséhez (szintéziseihez) képest. Horvátnál az utolsó rendi országgyűlés, illetve az 1848 március-áprilisi „törvényes[ített] forradalom” még a reformkor lezárásaként szerepel a „Huszonöt év Magyarország történetéből 1823–1848” hasábjain. A háromkötetes *Magyarország függetlenségi harczának története 1848- és 1849-ben* első kötete a Batthyány-kormány hivatalba lépésétől a schwechati csatáig tárgyalja az eseményeket (azaz, itt sem szeptember 11., sem október 3. nem jelenik meg éles határvonalként.) A második kötet az 1848. november elejétől 1849. május végéig terjedő eseményeket mutatja be; végül a harmadik kötet az orosz intervenció előzményeitől a „pacifikációig”, azaz a megtorlásig terjed.

Márki a rendelkezésére álló emlékiratok, szakirodalom, illetve az aradi Csányi-levéltár alapján írta meg művét. Irányi és Horváth esetében többnyire a szöveg utalásai alapján kell összevadászni, hogy melyik adatukat honnan vették; Márki

munkája e tekintetben is sokkal professzionálisabb alkotás. Fontos és jelentős mű nem maradt ki a látóköréből, de számos kisebb hírlapi közlést is hasznosított. Külön kiemelendő a román emlékiratok és szakmunkák használata (e tekintetben a magyar történeti összefoglalóknál Spira György 1959. évi munkájáig nem volt folytatója.) Lelkiismeretességét mutatja, hogy a mű jegyzetanyagában még 1898-ban megjelent művekre is hivatkozik, azaz, igyekezett valóban naprakész művet alkotni. Magát a negyvennyolcas témát a későbbiekben sem engedte el: 1898-ban a népképviselői országgyűlés erdélyi unióbizottmányáról publikált egy tanulmányt a Budapesti Szemle hasábjain; 1911-ben előszót írt galsai Kovách Ernő honvédőrnagy 1848–49-es aradi naplójához, a *Magyar Történeti Életrajzok* című sorozatban pedig ő írta meg Horváth Mihály életrajzát.

A fejezetek közül mindmáig a leghasználhatóbbak az erdélyi eseményekről írottak, ezeknél ugyanis Márki igen alaposan kiaknázta a Csányi-levéltár anyagát. Miután az 1918. évi impériumváltást követően a levéltár anyagát többször is megbontották, alighanem ő volt az első és utolsó olyan kutató, aki a még érintetlen anyagot teljes egészében látta és használta. Jelzeteiből kitűnik, hogy olyan iratokat is használt, amelyek azóta eltűntek vagy máshová osztották be őket.

Márki a lehetőségekhez képest alapos és kritikus tárgyalását adta az eseményeknek, s jó érzékkel kerülte ki a különböző csapdákat. Nála Petőfi nem szavalja a Nemzeti dalt a Nemzeti Múzeumnál március 15-én; István nádor 1848. március 23-i emlékiratát nem az ellenforradalom menetrendjének, hanem az udvari körök meggyőzését szolgáló okmányoknak tartja. Az áprilisi törvények kapcsán kifejti, hogy a „pragmatica sanctiót szabatosabban ki kellett volna fejteni a közös ügyek kérdésében, különösen a kölcsönös védelemre, a külgügyekre s főképp az államadósságokban a papír jognál fogva nem kötelező, de gyakorlatilag elkerülhetetlen részesedésre nézve”, de ez elmaradt, „s ebben rejlik Ausztria és Magyarország későbbi háborújának egyik főbb, talán éppen a legfőbb oka”.

A délszláv mozgalmak kibontakozásánál nem hagyományos értelmezést követi, s nem a kamarilla ármányának tulajdonítja a történeteket, de jelzi, hogy „Ausztria nem utasította vissza a hozzá forduló nemzetiségeket, kiknek megsegítésére – saját belső bajai közt – egyelőre csak titkos ígéreteket adhatott”. Teljesen azonban nem tudott megszabadulni a régi elbeszélésmódtól, mert pld. a május 15-i balázsfalvi román gyűlésnél megjegyzi, hogy az „talán nem véletlenül egy napon a karlócai üléssel” nyílt meg. Márki szerint az új alkotmány áldásai a románokra is kiterjedtek, de „azt a sok hibát, amit Erdély hét fő bűne, a három nemzet és a négy vallás, a maga kizárólagosságával három századon át okozott, a görögkeleti román többséggel szemben csak az unió tehette jóvá. Ez a többség most, mint román, és mint görögkeleti, az alkotmány sáncain belül állt; de oly sokáig volt azon kívül, hogy alig csodálhatjuk, ha nem tudta magát beletalálni új helyzetébe.”

Az 1848. augusztus végén kibontakozó államjogi konfliktusról kifejti, hogy Magyarországnak „nem csupán a királynak a hatalom megszokott eszközeihez való ragaszkodása, hanem egy szövetséges állam féltékenysége ellen is kellett küzdenie. Ausztria nem paritást, nem dualizmust, nem mellé-, hanem alárendeltséget akart.” Úgy véli, ha az osztrák kormány visszafogottabban lép fel, „a képviselőház még augusztusban is óriási többséggel szavazza meg az Ausztriával való kiegyezést”. Az osztrák kormány 1848. augusztus 27-i emlékiratát együtt értelmezi a Jellačićot báni méltóságába visszahelyező szeptember 4-i manifestummal, amely „egyszerűen az 1847-es állapotot; nem a beolvasztott, hanem az idővel beolvasztható Magyarországot” akarta elérni.

Az általa sukoróinak nevezett pákozdi csatára összesen egy mondatot szán, az értékelés azonban a francia forradalmi hadsereg első győzelmével állítja párhuzamba: „Sukoró 1848-ban annyit ért a magyarnak, mint Valmy 1792-ben, szintén egy szeptemberi napon, a franciának”.

Az október 3-i, az ostromállapotot bevezető uralkodói manifesztum szerinte „egy felülről kiinduló forradalom műve; nem is hadüzenet már, hanem egy fegyverrel elfoglalt ország sorsáról való intézkedés”.

Magyar részről a döntő fordulatnak az uralkodói manifesztum visszautasítását, illetve az Országos Honvédelmi Bizottmánynak a végrehajtó hatalom vitelével történő október 8-i felruházását tekinti. „Október 8-ikáig a szó szoros értelmében nem lehetett forradalomról beszélni, csak átalakulásról; még pedig politikai és nem – mint a franciáknál – társadalmi átalakulásról. Ami idáig történt, azt nem a nép tette, hanem az értelmiség: az ország gyűlése és kormánya.” Ugyanakkor úgy véli, „Magyarország szabadsága s védelme érdekében a kormányt most már a király akarata ellenére, tehát forradalmi színezettel is meg kellett alakítani”.

Márki természetesen elítélő hangvétellel ismerteti az 1849. március 4-i olmützi alkotmányt, mint amely „merőben ellenkezett a magyar alkotmánnyal”. Ugyanakkor egy szellemi tornamutatvánnyal mindezt inkább az osztrák kormánynak, mint magának az uralkodónak tulajdonította, amely aztán „harmadfél esztendő múlva saját alkotására önmaga mondta a legsújtóbb ítéletet, midőn a császárral teljesen más alkotmányt léptetett életbe” – utalva ezzel az olmützi alkotmányt teljesen eltörölő 1851 szilveszteri pátensre (amely azonban nem új alkotmányt hozott, hanem magát az alkotmányosság látszatát is felszámolta.)

Márki részletesen ismerteti a függetlenség és a trónfosztás kimondásához vezető folyamatot, s a rendelkezésre álló források alapján joggal állapítja meg, hogy a Kossuth indítványával kapcsolatos kételyek többsége utólag, a szabadságharc leverését követően született meg, s hogy Kossuth ellenzéke még a rendelkezésre álló törvényes eszközöket, pld. a házszabály rendelkezéseit sem használta ki annak érdekében, hogy a Kossuth által javasoltakat megakadályozza. Márki a maga részéről teljesen érthetőnek, még ha nem is különösebben bölcs lépésnek tekinti a trónfosztást és a függetlenség kimondását.

Felvetett viszont egy olyan szempontot, amelyet a korábbi összefoglaló művek szerzői nem. Szerinte „most nemcsak Magyarország felelt március 4-ikére, hanem Németország is, midőn a frankfurti parlamentben március 28-ikán IV. Frigyes Vilmos porosz királyt választotta császárrá. Nem tudhatták még Debrecenben (igaz, hogy meg kellett volna várniok), elfogadja-e a porosz király ezt a választást; de úgy ítélték róla, mint Ausztria gyöngülésének jeléről.” Azaz, Márki szerint a döntés előtt érdemes lett volna megvárni, hogy mikét dől el a császárválasztás kérdése, hiszen ez Ausztria lehetőségeit is befolyásolta.

Külön alfejezet foglalkozik a nemzetiségi kérdéssel, különös tekintettel Erdélyre. Ebben a fejezetben mutatja be a havasalföldi román emigránsokkal július 14-én megkötött békülési tervezetet, illetve az ennek alapján július 28-án Szegeden elfogadott nemzetiségi törvényt. Az előbbiről úgy véli, „nem a kétségbeesés kapkodása volt, hanem igazi államférfiúi tett az a törvényjavaslat, melyben a kormány ennyi vérontás és csalódás után is biztosítani kívánta a románok nemzetiségét”. Az utóbbiról megállapítja, hogy „a legkritikusabb időkben sem adott többet a nemzetiségeknek, mint az 1868: XLIV. tc. A nemzetiségek kevesellték, a magyarok sokallták, mindannyian gáncsolták, a béke akadályának azonban mindamellett sem tekintették, hogy a nemzet ügyében ekkor már senki sem bízott komolyan”. (Az 1868. évi nemzetiségi törvényre vonatkozó megállapítás tényszerűen nem igaz.)

Márki igen részletesen mutatja be az orosz intervenció diplomáciai előzményeit, s joggal állapítja meg, hogy a függetlenség és a trónfosztás kimondása „semmi esetre sem volt oka az oroszok beavatkozásának”, mert az erre vonatkozó kezdeményezések és döntések már jóval korábban, azok hírének megérkezése előtt megszülettek. Az ellenállás esélyeivel kapcsolatban hangsúlyozza az elsőpró elenséges túlerőt, illetve az ország fejletlen ipari struktúráját.

A személyiségek tekintetében Márkinak két vezető esetében volt különösen nehéz dolga. Az egyik Kossuth, a másik Görgei.

Kossuth esetében határozottan érzékeltetnie kellett a különbséget a szabadságharc vezetője és a kiegyezési rendszer kritikusa között; emellett kétségkívül reflektálnia kellett az elmúlt 50 évben megfogalmazott Kossuth-kritikákra, Kemény Zsigmondtól Csengery Antalón és Asbóth Jánoson át a dualista korszak neves és névtelen röpiratíróiig; ugyanakkor távolságot kellett tartania a negyvennyolcas párti publicisták hagiográfiai jellegű megközelítésétől is. A trónváltozást tárgyaló fejezetben határozottan cáfolta, hogy Kossuth diktatúrára törekedett volna, illetve hangsúlyozta, hogy mindvégig fontosnak tartotta a parlamentáris alapú hatalomgyakorlást. „Lelkesedése, szónoklatának ereje, népszerűsége diktatori cím és tulajdonságok nélkül is kezébe adta a szabadságért való küzdelem vezetését.”

Görgei esetében az árulási vád miatt még nehezebb dolga volt. A Márki összefoglalóját megelőzően megjelent színtézisek többsége (Irányi, Horváth, Gelich, Breit), illetve a függetlenségi szemléletű népszerű művek vagy nyíltan árulónak nevezték, vagy legalábbis nem voltak túlzottan baráti hangvételűek a tábornokkal kapcsolatban. 1884-ben volt ugyan egy nagy visszhangot keltő rehabilitációs mozgalom, de ennek eredményessége legalább is kétségesnek volt mondható. Márki, aki kimondottan nem akart Görgeivel találkozni, amíg az összefoglalóját írta, alapvetően pozitív képet festett róla. Ebben nyilván szerepe volt a kézirat véglegesítését javításaival segítő, Görgeit nagyra becsülő Hegyesi Mártonnak is.

Magát az árulási vádat alaptalannak és indokolatlannak véli. „...hogy Görgei példáját sok jeles parancsnok követte, holott kisebb csapatok előtt még érthetőbb a Leonidász és a Zrínyi Miklós példája, egy hősnak fejéről sem tépték, nem is tépheték le a babért; de azonnal töviskoszorúval takarták el azt a még mindig sajnó sebet, mely hős csatában érte ugyanazt a főt, amelyikben a körülmények most a teljes lemondás gondolatát érelték meg.” Márki szerint a történetírás „mai csekély eszközei mellett sem tekinthet árulásnak oly tettet, mely végső óvást jelentett az önkényes Ausztria ellen, s lehetetlenné tette a két hatalmas szövetségesnek továbbra együttesen való működését. Görgeit a viszonyok hatalma s talán politikai tévedései vezették Világos alá, s ezek közt nem legkisebb az a bizalom, mellyel az oroszoknak a magyarok érdekében való közbenjárása iránt nemcsak ő viseltetett.”

Ez utóbbihoz még hozzáfűzi: „Az oroszoknál közbenjárt bajtársaiért s nem érheti őt vád azért, hogy közbenjárása nem vezetett eredményre, s az osztrák császár augusztus 26-ikán népei iránt való szent kötelességeire hivatkozva elutasító választ adott Paszkjevics levelére, melyben az a szabadságharc részesei számára kegyelmet kért.” Az I. Ferenc József augusztus 26-i levelére történő utalással Márki óvatosan bár, de jelezte: a bekövetkező megtorlásért magát a császárt is felelősség terhelte.

Márki az utolsó fejezetben részletes és korrekt ismertetést ad a megtorlás folyamatáról, sőt igyekszik összegezni a szabadságharc egyéb népesedési és anyagi veszteségeit is – sajnos, ezeknél nem adta meg a forrásait.

A végszó „hatvanhét” mintájúra sikeredett: „Annak a földnek azonban, melyet – Kossuth szerint – a honszabadság vértanúi halálukkal szenteltek meg, minden porszeme termékeny lett honszereteten; s amiben október 6-ikán senki sem hihetett, a nemzet és király negyvennyolc évvel utóbb együtt ünnepelte a haza ezeréves fennállásának jubileumát.”

Összességében elmondhatjuk, hogy a Márki által írott 1848–49-es fejezetnél jobbat és alaposabbat ebben a terjedelemben és ebben a korszakban aligha lehetett írni. Munkája mentes volt a politikai felhangoktól, s a fentebb idézett végszó ellenére sem vált a forradalom és szabadságharc hatvanhetes szempontú tárgyalásává. Ha összevetjük a három évtized múlva a „Magyar történet”-ben Székfi által sokkal kedvezőbb forrásadottságok mellett megírt fejezettel, annál mind tényanyaga, mind szempontrendszere sokkal gazdagabb volt; s ugyanezt mondhatjuk el az

1948–1989 között született, erősen átideologizált alkotásokkal történő összehasonlítás után is. Csak sajnálni lehet, hogy – részben Szekfű kritikájának, részben az 1945 utáni politikai változásoknak „köszönhetően” – szinte teljesen kiesett a történeti köztudatból. Ideje hát újra felfedezni.

■ IRODALOM

- B[reit] J[ózsef]: *Magyarország 1848/49. évi függetlenségi harcának katonai története*. 1. kiadás, Bp., 1897. I–III.; 2. kiadás, Bp., 1930. I–III.
- Galsai Kovács Ernő: *Aradvár és Aradváros ostroma 1848–49-ben*. Az előszót írta Márki Sándor. Bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Juhász Ferenc. Aradi Kölcsey-egyesület, Arad, 1911.
- Gelich Rikárd: *Magyarország függetlenségi harca 1848–49-ben*. Bp., é. n. I–III.
- Josef Alexander Helfert: *Der ungarische Winterfeldzug und die octroyirte Verfassung*. I–III. Prag, Leipzig, 1886. (Geschichte Oesterreichs vom Ausgange des Wiener October-Aufstandes 1848. IV/1–3.)
- Josef Alexander Helfert: *Die Belagerung und Einnahme Wiens October 1848*. (Geschichte Oesterreichs vom Ausgange des Wiener October-Aufstandes 1848. I.) Leipzig-Prag, 1869.
- Josef Alexander Helfert: *Die Thronbesteigung des Kaisers Franz Joseph I*. Geschichte Oesterreichs vom Ausgange des Wiener October-Aufstandes 1848. III. Prag, Verlag von F. Tempsky, 1872.
- Josef Alexander Helfert: *Geschichte der österreichischen Revolution im Zusammenhange mit der mitteleuropäischen Bewegung der Jahre 1848–1849*. Erster Band. Bis zur österreichischen Verfassung vom 25. April 1848. Zweiter Band. Bis zur Flucht der kaiserlichen Familie aus Wien. Freiburg im Breisgau und Wien, 1907–1909.
- Josef Alexander Helfert: *Revolution und Reaction im Spätjahre*. Prag, 1870. (Geschichte Oesterreichs vom Ausgange des Wiener October-Aufstandes 1848. II)
- Hermann Róbert: *Az 1848–49-es forradalom és szabadságharc a magyar történetírásban*. AETAS 1999/1–2. 62–85.
- Horváth Mihály: *Huszonöt év Magyarország történelméből 1823-tól 1848-ig*. 1. kiadás. Genf, 1864. I–II.; 2. jav. és bőv. kiadás, Pest, 1968. I–III.
- Horváth Mihály: *Magyarország függetlenségi harcának története 1848 és 1849-ben*. 1. kiadás. Genf, 1865. I–III.; 2. kiadás, Bp., é. n. I–III. (A munkának két második kiadása van, a másik 1871-es kiadású. A két szöveg megegyezik, a lapszámzás nem).
- Irányi Dániel – Charles-Louis Chassin: *A magyar forradalom politikai története 1847–1849*. Fordította Szoboszlai Margit. S. a. r. Spira György. Bp., 1989. I–II.
- Johann Janotyckh von Adlerstein: *Archiv des ungarischen Ministeriums des Inneren und des Landesvertheidigungs-Ausschusses*. Altenburg, 1851. I–III.
- Mann Miklós: *A millenniumi „Magyar Nemzet Története” szerkesztési munkálatairól*. Századok 102. évf. (1968) 1117–1148.
- Márki Sándor naplói II. 1893–1903. Szerk. és sajtó alá rendezte Erdész Ádám. Gyula, 2018.
- Márki Sándor: *Az 1848–49-iki magyar szabadságharc története*. In: Szilágyi Sándor szerk.: *A magyar nemzet története*. X. Bp., 1898. 1–394.
- Márki Sándor: *Az erdélyi unio-bizottság*. Budapesti Szemle 1898. 95. kötet, 321–358.
- Márki Sándor: *Csányi László Erdélyben*. Erdélyi Múzeum XIV. k. 1897. 425–443.; 491–504.
- Márki Sándor: *Horváth Mihály*. Magyar Történeti Életrajzok. Bp., 1917.
- Rüstow, Wilhelm: *Az 1848–1849-iki magyar hadjárat története*. I. Fordította Vértesi Arnold. II. Ford. Áldor Imre. Pest, 1866.
- Spira György: *A magyar forradalom 1848–49-ben*. Bp., 1959.
- Szekfű Gyula: *Forradalom és szabadságharc*. In: Hóman Bálint – Szekfű Gyula: *Magyar Történet*. Második, bővített teljes kiadás. Bp., 1936. V. 383–438.
- Szekfű Gyula: *Negyvennyolcas történetünk mai állása*. Napkelet 1924. 243–253. Újraközli: Hermann Róbert: *Forradalom és szabadságharc 1848–1849*. In: *Nemzet és Emlékezet*. Bp., 2022. 591–599.
- Varga Ottó (szerk.): *Aradi vértanúk albuma*. 5. kiadás. Bp., é. n.

KINCSES KATALIN MÁRIA

Kultuszkövető volt-e Márki Sándor?

A Rákóczi-életrajz

Bevezetés: a „vád” és annak historiográfiai recepciója

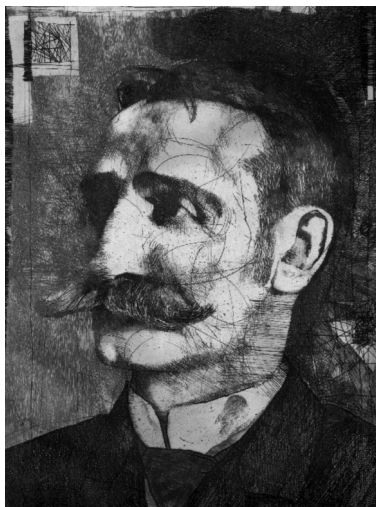
■ A száműzött Rákóczi című munka megírásának gondolata 1912 augusztusában fogalmazódott meg Szebfű Gyulában.¹ A Karácson-hagyaték, illetve A Rákóczi-emigráció török okmányainak áttekintésekor – melynek rendezésére megbízást kapott az MTA-tól – vette kezébe egyik levele tanulsága szerint Márki Sándor háromkötetes Rákóczi-életrajzát, melynek első kötete 1907-ben, utolsó része 1910-ben jelent meg.² Az életrajz II. Rákóczi Ferenc politikai kultusza csúcspontjának idején íródott, amely 1906-ban földi maradványai kassai újratemetésében csúcsozott ki, de 1903 óta rendkívül intenzív volt, amikor is országszerte a nevével fémjelzett szabadságharc kitörésének 200. évfordulója alkalmából a magyar szabadság, függetlenség szentjének tartott a fejedelmet ünnepelték.³ A száműzött Rákóczi című kötetben Szebfű Gyula egyetlen helyen tett utalást arra, hogy Márki Sándort a Thaly Kálmánnal egyező, kultikus látásmód jellemezte, de az egyértelmű volt. Műve 68. jegyzetében közli, hogy Márki történetírásában a Rákóczi-kultusz torzulásokhoz vezetett, és „...a Rákóczi-kultusztól inspirált költői felfogással adja elő az eseményeket”.⁴ Szebfűnek a levelezéséből is kiderül, hogy Márki történetírását Thalyéval rokonította annak ellenére, hogy egyébként maga Márki is élesen bírálta Thalyt. Hogy szerinte Márki Sándor a második kultuszkövető Thaly után a sorban, megerősíti egy 1913. július 29-én Tagányi Károlynak írt levele, majd ugyanezt 1914-ben nyilvánosan is megfogalmazta a *Feleletben*, valamint ezt támasztja alá a *Történeti Szemlében* megjelentetett *Megjegyzések Márki nyilatkozatára* című közleménye is, amelyben ez a fél mondat is szerepel: „Márki pedig, bár regisztrálta az új adatokat, de... ragaszkodott a Thaly-féle képhez...”⁵

Mindennek azért van jelentősége, mert Szebfű Gyula eredeti célja a Rákóczi-kultusz lebontása volt, ami számára a hamis, szakmaiatlan és átpolitizált történetírást jelentette – nevesítve: Thaly Kálmán és Márki történetírását. Következésképp Szebfű művével nem a Rákóczi-kutatókat és a Rákóczi-kutatást akarta bírálni – kivéve tehát Thalyt és Márkit –, hanem magát a Rákóczi-kultuszt. Ezt támasztja alá, hogy a kortárs bíráló, Domanovszky Sándor szerint a bírálatot illetően Szebfű célt tévesztett, mert szerinte a Rákóczi-kultusz nem egy mesterségesen kialakított jelenség és nem is (csak) Thalynek köszönhető.⁶

A következő kérdés Márki történetírása Rákóczihoz vonatkozó részének a megítélése a historiográfiában. Ennek alig van nyoma. Márki Sándor háromkötetes műve után Rákóczi-életrajz csak mintegy öt, illetve kibővítve és átdolgozva hat és fél évtized múlva jelent meg, 1955-ben, majd 1976-ban Köpeczi Béla és R. Várkonyi Ágnes tollából.⁷ Ebből a korábbi Rákóczi-historiográfia recepciója, értékelése azonban, benne Márkiéval, hiányzik. Az életrajzot a szerzők a 2004-es harmadik, javított kiadásban⁸ kibővítették egy előszóval, amelyben igyekeztek pótolni mulasztásukat – áttekintésük gyakorlatilag a Várkonyi Ágnes által 1961-ben a Thaly-monográfiában⁹ leírtakat ismételte meg Márki Sándor Rákóczi-életrajzáról. A szerzők eszerint Márki több mint 2200 oldalas munkáját már megírásának korában is elavultnak minősítették. Megállapították, hogy „összegyűjtötte és gazdagon felhasználta az elérhető forrásokat”, de felrótták neki, hogy a Rákóczi-életrajzba bekerültek részletek a Függetlenségi Pártban elhangzott beszédekből és a hamvak

hazajöttét engedélyező uralkodó iránti hálás szavakból. Megállapítják továbbá, hogy Márki Sándor műve „műfajilag” inkább a szabadságharc története, mint életrajz, azt a függetlenségi propaganda hatja át, és mindössze két pozitívumot említenek: ebben az életrajzban esik először szó Rákóczi szociális érzékenységről, valamint először kap említést az orosz diplomácia is. Azt is írták, hogy a munka valójában Thaly nyomdokain járva a kuruc–labanc szembenálláson alapul, és nem lép ki annak szemléletéből. Zárógondolatuk Márki eme hatalmas munkájáról az 1912-es londoni történész-kongresszuson a biográfia új igényeire – mint új kihívásokra – tett utalással végződik; nem tartották Márkinak eme – amúgy a kongresszus előtt, 1907 és 1910 között kiadott – köteteit érdemesnek arra, hogy megfeleljenek az akkori kor új kihívásainak.¹⁰

R. Várkonyi Ágnes 2004-ben már részletebben és árnyaltabban értékelte Márki munkáját két hosszú oldalon át, és valamelyest rehabilitálta is a szerzőt az Osiris Kiadó *Nemzet és emlékezet* sorozatának Rákóczi-szabadságharcról szóló kötetében. Ekkor már érdemei között említette a rendkívüli részletességet, az események kronologikus rendezését, az aktualizálás mellett a társadalmi és európai kapcsolatok hangsúlyozását, és azt, hogy elsőként foglalta össze önálló fejezetben a sárospataki országgyűlés történetét. Ugyanakkor a rendkívüli részletesség szerint megehezítette Márki számára az eredeti összefüggések felismerését, ami miatt a szabadságharc története mozaikos jellegűre sikeredett. Az európai kontextus helyett az ónodi országgyűlést írta le, a francia kapcsolat, a holland békeközvetítések pedig elsikkadtak az „apróbb-nagyobb jelentőségű adatai tengerében”. Rákóczit illetően pozitívnak tartja, hogy Márki szakított Thaly Kálmán Bercsényit kiemelő felfogásával.¹¹

Lukovszky László (1922–1981):
Márki Sándor (tusrájz, 1970-es évek)

Márki Sándor 1903-as beszéde

■ Mindezek alapján kérdések sora következik. Valóban a 20. század eleji függetlenségi propagandát kell látnunk a kötetekben? Márki műve tényleg nem életrajz, hanem a Rákóczi-szabadságharc történetének összefoglalója? A munka valóban Thaly Kálmán nyomdokain járva a kuruc–labanc szembenálláson alapul, és nem lép ki annak szemléletéből? Lehetséges az, hogy az a szerző, aki amúgy már az 1848–49-es témájú, korábbi művében is mentes tud maradni a függetlenségi párti aktualizálástól és a függetlenségi szellemiségű történetírástól.¹² Rákóczi-életrajzában valóban a párt programjának „beszédeiből” idéz? Valóban egy eleve elavult, már a maga korában is korszerűtlen életrajz született?

A válaszokhoz még egy kérdést föl kell tennünk: valójában mi is volt a baja Szeffűnek Márki munkájával? A történetírás már tisztázta Szeffű Gyula alapvető célkitűzését kötete megírásával, miszerint az emigrációs politika hiábavalóságát kívánta kifejteni – így mindenféle emigrációs politikáját, legyen az az 1848–49-esé vagy a Rákóczi-szabadságharcé.¹³ Márki Sándor pedig köztudottan a Rákóczi-életrajz megírása előtt az 1848–49-es szabadságharcra foglalkozott. És a két esemény emellett össze is kapcsolódott nála.

Márki Sándor Rákóczi politikai kultuszának idején egyetlen alkalommal fejtette ki nézeteit, mégpedig 1903-ban. Ez a politikai kultusz másik a csúcspontja volt 1906 előtt, amikor a szabadságharc 200. évfordulója alkalmából magát a fejedel-

met, illetve kultuszát éltették országszerte. Márki Sándor elmondott ekkor egy beszédet május 24-én Kolozsvárott az Országos Ifjúsági Rákóczi-ünnepen, ami nyomtatásban is megjelent.¹⁴ Úgy véljük, Márki ez idő tájt már a Rákóczi-életrajzon dolgozva (mind a Rákóczi-szabadságharc, mind pedig az 1848–49-es szabadságharc történetét illetően ebben az időszakban a legnagyobb áttekintőképességgel, az összefüggéseket és nem utolsósorban a történeti tanulságokat illető konklúziókat ismerő, nagy tárgyi tudással rendelkező történész volt. Beszéde ennek köszönhetően úgy véljük, a Rákóczi-kultusz egyik kiemelkedő eseménye: a kolozsvári ünnepség nemcsak a kultikus beállítódástól való személyes eltávolodását jelenti – mert Márki véleményünk szerint történészként nem volt kultuszkövető –, hanem éppen a kultikus narratívával szemben fogalmazta meg véleményét szónokként, publicistaként. Ennek az alapja pedig a két szabadságharc történeti, politikai és morális tapasztalatainak, valamint a két vezető/vezér, Rákóczi és Kossuth alakjának a párhuzamba állítása volt. Melyek azok a közös vonások, amelyek mindkét politikust jellemezték, és a párhuzammal hogyan fejezi ki Márki Sándor a kultikus beállítódással *szembeni* álláspontját? – A beszéd rövid elemzésével igyekszünk a kérdést megválaszolni.

A beszéd emelkedett hangneme önmagában nem jelent kultikus látásmódot. Patetikusnak mondható, ám a kései romantika retorikája nem érződik, és történeti látásmódja is mentes a romantikus felfogástól. A közeg, amelyben a beszéd elhangzott, mint említettük, propagáltan apolitikus volt, de a valóságban ennek az ellenkezője. Eme ellentmondás feszültségének következtében pedig politikailag túlfűtött, és Márki Sándor témaválasztása ehhez a szituációhoz igazodott. A konkrét kolozsvári történeti vonatkozások mellett két történeti személyiség küldetésadatának a párhuzamba állítására építette föl a történész ünnepi megemlékezését oly módon, hogy végkövetkeztetését illetően is párhuzamot vont Rákóczi és Kossuth politikusi szerepvállalása és politikai kvalitásaik között. A küldetésadat témája, témaválasztása, nézőpontja tudatos volt: „Távol legyen, hogy Rákóczit a Krisztushoz hasonlítsam. De ugyanakkor, mikor a Krisztus született, összeírás volt Zsidóországban és azelőtt jött el a szabadító, a világ megváltója. Mostan [1703-ban] is a szegény nemzetnek valóban lenne szüksége szabadítóra. Hallatik, hogy Rákóczi jó dologban indult meg a szegény magyar szabadítására; kit Isten boldogítson jó ügyekezeteiben” – idézi ezzel kapcsolatban egy kolozsvári polgár, Szakál Ferenc feljegyzéseit a 18. század elejéről.¹⁵

A továbbiakban belehelyezi Rákóczit a maga korának politikai koordinátái és szereplői közé, párhuzamot von a Habsburgok és Magyarország kapcsolatát illetően a korabeli Anglia és Skócia Írtország-politikája között, párhuzamba állítja XIV. Lajos monarchiáját a Habsburgokéval, és Károlyi Sándor naplóját idézi, amikor ebben a relációban a magyar törekvéseket értékeli, melyek alapja eredendően a feltétlen királypártiság volt, a magyar függetlenség, az önálló magyar hadsereg fenntartásával: „az 1705. évi szécsényi országgyűlésen még [Bercsényi] világosan kijelentette, hogy nem lehet szó királyválasztásról... Károlyi Sándor azon évi emlékiratában határozottan kijelentette, hogy elősmeri a Habsburgok örökös magyar királyságát, sőt erősíteni is akarja királyi hatalmukat, de teljesen magyar szellemben, önálló magyar hadsereggel, az ország függetlenségének, területének fenntartása mellett.”¹⁶ S itt már az 1848–49-es törekvések is kicsendülnek, de egyelőre még nem von konkrét párhuzamot.

Ezt követően Márki Sándor beszédében átfogó történeti értékelést ad mindazokról a politikai törekvésekről, amelyek a magyar – és erdélyi – elitet Bocskaitól Bethlen Gáboron át Rákócziig jellemzik, amikor a Habsburgok az említett függetlenség ellen léptek föl. Rákóczi szerinte Bocskai és Bethlen örökségét igyekezett átvenni, mely politikai vonal lényege, hogy realpolitikuskok lévén, nem törtek a magyar királyi címre, csak arra törekedtek, hogy Erdély megmaradjon önálló feje-

delelemségnek: „Rákóczi szintén nem kereste ezt [a magyar királyi cím megszerzését], ha a magyar királyok koronázási szertartásai szerint iktatta is be magát az erdélyi fejedelemségbe. Azelőtt a bajor fejedelmet akarta a Habsburgok utódjának, most pedig... két héttel az ónodi nyilatkozat után [a Habsburgok trónfosztásáról] Hohenzollern Frigyes Vilmos porosz királynak ajánlta fel a trónt. Ő maga ismételve lemondott volna Erdélyről is, csak arról nem, hogy ez fejedelemség maradjon...”¹⁷

Márki Sándor II. Rákóczi Ferenc erdélyi fejedelem vallási és politikai küldetés-tudatának emlékirói lenyomatát hangsúlyozza, amikor kijelenti, hogy „Évek múlva, amikor törekvéseiről már mint történetíró számolt be az Örök Igazság előtt, hálát adott az Úristennek, amiért eszközül használta... Az isteni gondviselés küldte őt a pusztá hazába...”¹⁸ A fejedelem, mint írja, „...leborult a nemzet nagysága előtt”¹⁹ – az áthallás Kossuthal kapcsolatban nyilvánvaló. Szintén Kossuthoz hasonlóan Rákóczi élénk politikai munkásságot fejtett ki az emigrációban,²⁰ és ugyancsak hozzá hasonlatosan „Egyedül a szabadság vágya vezette tetteiben”.²¹ Ami pedig a konkrét politikai programot illeti, csak a neveket kell kicserélni, illetve behelyettesíteni: „Ezt a szabadságharcot Rákóczi nemcsak Erdély különállásával és a külföldi hatalmasságok keresésével, hanem elsősorban a nemzeti nevelés, tudomány, irodalom, művészet, ipar és kereskedelem megteremtésével akarta biztosítani.”²²

További párhuzam Rákóczi-kora és '48 között, hogy rámutat, míg az 1848. évi átalakulást az 1898. évi V. törvénycikk „kegyelettel és hálás érzelmekkel örököltette meg”, addig mindez az 1715. évi XLIX. törvénycikk Rákóczit és társait törvényen kívül helyező 2. paragrafusát illetően még nem történt meg.²³ A szociális törekvések, a nemzetiségi törekvések és a földkérdés tekintetében szintén párhuzamot vont a beszéd.²⁴

A beszéd kulcsmondata úgy véljük, a már részint idézett, Rákóczit és Kossuthot párhuzamba állító kijelentés: „A fejedelem épen [!] úgy leborult a nemzet nagysága előtt, mint Kossuth 1848-ban”.²⁵ Ettől kezdve a Rákóczi-szabadságharc és az 1848-as szabadságharc politikai, a hatalmi berendezkedését illető, katonai, vallási, nemzetiségi törekvései és az Erdéllyel kapcsolatos elképzelések immáron együtt hangzottak el a beszédben oly módon, hogy konkrétan állította párhuzamba Márki Sándor a két politikus, Rákóczi és Kossuth törekvéseit, keresve a közös személyes vonásokat is, eltérő eredetű társadalmi hovatartozásuk ellenére. Ennek alátámasztására idézünk néhány helyet a beszédből. Míg Rákóczi lengyel, addig Kossuth francia minta szerint vezette ideiglenes, de mindkét esetben monarchikus államberendezkedésre épített kormányát.²⁶ Míg Rákóczi birodalmi herceg volt, fejedelem, az ország leggazdagabb főura, addig Kossuth ügyvéd, hírlapíró, vagyon-talan, polgár, de „mind a kettő ősnemes, a tollnak és a szónak mestere, a nemzet lelkesedésének ébren tartója.”²⁷ Ennek a kijelentésnek az az értelme, hogy mindketten a politikai jogait törvényesen bíró és gyakorló személyek voltak. Ezt követően a két szabadságharc többi politikusát és katonatisztjét is felsorakoztatja és párhuzamba állítja, illetve összekapcsolja: „Bercsényi lelke Szemerébe, Széchenyi Pálé Széchenyi Istvánba, Telekesy egri püspöké Lonovicsba, Vetési Lászlóé Szalay Lászlóba, Ráday Pálé Csányba, Klobusiczkyé Duschekba, Bottyáné Bembe, Károlyié Görgeibe látszott átszállani.”²⁸ A további párhuzam analóg módon a két szabadságharc külpolitikai törekvéseit világítja meg, mely beszédrészt a szónok azzal kezdte, hogy megállapította: „Mindkét szabadságharc az európai bonyodalmakba vetette bízalmát...”²⁹ Közös történeti párhuzam a szabadságharcok külső támogatása, a békétárgyalások módja, az, hogy a felkelések során mind Rákóczi, mind pedig Kossuth tárgyalt ugyan az oroszokkal, de a hanyatlás beköszöntekor határozottan visszavonták felhatalmazásukat az oroszokkal tárgyaló követektől.³⁰ Személyes sorsukat illető párhuzam, hogy egyikőjüknek sem jutott ki a kegyelem, Rákóczi

nem fogadta el azt, Kossuthnak pedig fel sem kínálták.³¹ Végül a párhuzamokat illető analógiák sorát a szatmári és a világosi fegyverletétel zárja: mindkettő az önkényuralom előtti kényszerű meghajlás volt.³²

Kétségtelen, hogy Márki Sándor beszédében utalást tesz Thaly Kálmánra is, de nem a szokott, a Rákóczi-kultusz narratíváját magáévá tevő szellemében, hanem csak mint forráskiadó történetíróra utal, amikor azért méltatja, mert az *Archivum Rákócianumban* több ezer oklevelet adott ki (és nem azért, mert a Rákóczi-kultusz zászlóvivője).

A beszédet a szónok a kolozsvári egyetemi ifjúságnak szóló köszönetnyilvánítással zárta az ünnepség megszervezéséért, utalva a Rákóczi-szabadságharc kolozsvári történeti örökségére is.³³ Ezzel a várost a Rákóczi-hagyományápolásban betöltött szerepét illetően Erdély vonatkozásában Marosvásárhely mellé emelte.

Értékelve Márki Sándor kolozsvári beszédét, megállapíthatjuk, hogy ennek a Rákóczi-kultusz egyik csúcspontjának számító 1903. évben elmondott szónoklatának egyetlen megfogalmazása sem utal kultikus belállítódásra, a narratíva teljes mértékben mentes a Rákóczi-kultusz fogalom-, avagy fráziskészletétől. Rákóczi alakja Márkinál nem egy szimbólum, egy elvont ideál. A hőskultusz helyett Rákóczi politikusként jelenik meg a beszédben, és Márki Sándor ebbéli szerepében értékeli a fejedelem történeti szerepvállalását. Nyoma sincs a kultikus pátosz felémlegetésének. Rákóczi politikájának legfőbb vonásait szedi egybe, hangsúlyozza szolgálatát, alázatát nemzetéhez. Történészként egy politikai, társadalmi, diplomáciai áttekintést nyújt, a Rákóczi-szabadságharcot és Rákóczi szerepét reális dimenziókban, annak kül- és belpolitikai összefüggésrendszerében értékelve. Rákóczi és Kossuth politikai küldetéstudatának és a két szabadságharc függetlenségi törekvéseinek történeti párhuzamai, melyek a beszéd második felében következtek, pedig mind-mind utalásokként hangzanak el az 1903. év politikai közegében, elsősorban a Habsburg–magyar viszonylatban, a kiegyezés intézményének látószögéből. Ily módon bár Márki Sándor beszéde teljesen mentes volt a Rákóczi-kultusz pátoszától, nem Rákóczi isteni nagyságát éltette – hanem azt tette, ami aktuálisan a feladata volt: megemlékezett nemcsak Rákócziról, hanem a Rákóczi-szabadságharcról –, azonban az 1848–49-es forradalom és szabadságharcra vont párhuzam mégis, de csak utalásszerűen a Rákóczi-kultusz azon pozitív vonását, szerepét fejezte ki, amelynek az volt a lényege/funkciója, hogy az eszmei kuruc fejedelem hősi alakján keresztül az aktuálisan levert legutolsó Habsburg-ellenes függetlenségi harc hőseit, Kossuthot és hőseit méltathassa, feldolgozva ’48 traumáit.

Márki Rákóczi-életrajza

■ A továbbiakban rendkívül vázlatosan a Rákóczi-életrajzról, először annak megírásáról szólnunk, majd a kultikus látásmód kérdését tárgyaljuk.

II. Rákóczi Ferenc politikai kultuszának idején a fejedelem és bujdosótársai hamvai hazahozatalával kapcsolatosan felmerült egy nagy formátumú Rákóczi-életrajz megírásának gondolata is. A Magyar Történelmi Társulat 1905. február 3-án igazgatói választmányi ülést tartott, amelyen Thaly Kálmán javaslatára Márki Sándort kérték fel ennek elkészítésére. A megbízás eredményeképpen jelent meg 1907–1910-ben a három részes biográfia a *Magyar Történelmi Életrajzok* sorozatban. Thaly és Márki ekkor már több évtizede jó kapcsolatban voltak, többek között 1892-ben Thaly javaslatára került Márki Sándor az MTA levelező tagjainak sorába és ugyanebben az évben az ő támogatásával nevezték ki Kolozsváron az egyetemes történelem professzorává.³⁴ Thaly a személyes jó kapcsolatok és Márki korábbi munkássága miatt joggal gondolhatta, hogy egy, a sajátjával rokon felfogású szintézis fog megszületni. Vélhetnénk: első pillantásra ezt alá is támasztja, hogy az ajánlás az első kötet elején a fejedelem „íródeákjának” szól.

Márki Sándor több évtizedes történetírói múlttal a háta mögött már korábban bizonyított a szintézis műfajában is. A leginkább talán szintén a millenniumi sorozat kapcsán tűnt ki átlátó- és szintetizálóképessége – ő írta meg az 1848–49-es szabadságharcról szóló részt.³⁵ Az utólagos értékelések erről a munkájáról, mint említettük, pozitívak.

Egyéb biztosítékai is voltak a sikeres Rákóczi-életrajz megírásának. Képzett szaktudós volt, aki történelem és földrajz szakon végzett a kolozsvári egyetemen. A magyar és egyetemes történelem különböző korszakaiban egyaránt otthonosan mozgott.³⁶ Életrajzok megírásában is meglehetősen gyakorlatra tett szert – gondolunk itt Dózsa-, Mária- és Erzsébet királyné életrajzára.³⁷ Végül ne feledjük, nekilátott a Le Noble-féle Rákóczi-életrajz³⁸ fordításának is. Mindezek a tényezők úgy véljük, elvileg Thaly Kálmánnal is több tekintetben is közös platformra sodorhatták – különösen a történeti hős idealizálására és a függetlenségi beállítódásra gondolunk. Hozzá hasonlóan azt vallotta ugyanis, hogy a történész elsődleges feladata (nem a megismerés, hanem) a nemzeti öntudat fenntartása, erősítése.³⁹ Végül, de nem utolsósorban emellett vagy ennek ellenére átfogó ismeretei a kortárs európai történetírásról, valamint képességei – a sokszempontúság, a széles látókör, a fejlődőképesség, a helyes ítélőképesség –, továbbá személyes habitusa és ambíciója, melynek lényege a szigorú mérce, az önmaga eredményeit túlszárnyalni akarás,⁴⁰ képessé tették arra, hogy Thaly elvárásainak megfeleljen, és megírja helyette „...II. Rákóczi Ferenc életrajzát annak a hatalmas forrásanyagnak értékesítésével, melyet négy évtized óta legnagyobb részét ő maga [értsd: Thaly] tett vagy tétetett közzé”.⁴¹

Márki Sándor az erdélyi viszonyok jó ismerőjeként a nemzetiségi mozgalmakat öntörvényű jelenségeként értelmezte, és óvatosan bár, de a Rákóczi-életrajz megírása előtt, az 1848–49-es szabadságharcról szóló munkájában bírálta az 1848–49-es nemzetiségi politikát. Nem kívánták meg tőle, de úgy döntött, hogy a 48-as szintézis megírásakor a Magyar Nemzeti Múzeum és egyes erdélyi gyűjtemények anyagai révén addig kiaknázatlan levéltári forrásokat is hasznosít, és egyebek mellett az Aradon lévő Csány-iratanyag mintegy hatezer forrását tekintette át ehhez. Bár a nemzeti-romantikus irányzat képviselője volt, és a kötetben nemzeti érzületének is hangot adott, ám alapvetően pozitivistá felfogású munkája kiegyensúlyozott szemléletének és gazdag tényanyagának köszönhetően máig használható.⁴²

Ha mindez igaz, hogyan lehetséges az, hogy következő nagy szintézisében Thaly szellemében, a kultikus látásmód kerekedik felül, azaz a valóságtól, a történeti tényektől elrugaszkodik, továbbá az a függetlenségi párti szemlélet jön elő, ami már 48 kapcsán sem kimutatható?

A válasz: sehogyan. A Rákóczi-életrajz ugyanis egy forráskritikára épített monumentális történeti rekonstrukció. Ezt az életrajz szisztematikus elemzésével ki lehet mutatni. Ennek ismertetésére jelenleg itt nincs mód, helyette csak annak forrásmunkáira térünk ki rendkívül vázlatosan.

Márki Sándor ugyanis folytatta Szalay László és Horváth János és Acsády Ignác történetírói hagyományait: hozzájuk hasonlóan teljes körűen igyekezett a munkája megírásáig megjelent összes szakmunkát: monográfiákat, forráskiadványokat, tanulmányokat, közleményeket stb. felhasználni. Elődjeihez képest a leginkább figyelemre méltó eltérés, hogy kiugró intenzitással és mennyiségben tárt fel és épített be új levéltári forrásokat is köteteibe, melyeket nagyjából száz (!) helyen fel is használt. Elsősorban az erdélyi levéltárak anyagát tekintette át: a Mikes, Mikó, Kemény, Teleki, Bánffy, Dániel család levéltárából, valamint az Országos Levéltárban a Rákóczi-levéltárából és a kancelláriai és a kamarai levéltárból tárt fel új dokumentumokat. A Nemzeti Múzeumban őrzött Forgách-, Sibrik- és Pekry-levéltárból gyűjtött anyagot, továbbá az Esterházyak kismartoni és a Károlyi-család budapesti levéltári gyűjteményeiből. A vármegyei levéltárak közül a Bereg és a Nyitra vármegyei fondokból, a városiak közül pedig Kassa város levéltárából tárt fel új for-

rásokat. Végül, de nem utolsósorban a külföldi levéltárak közül a Haus-, Hof- und Staatsarchiv török kori gyűjteményén kívül a svéd királyi, valamint a vatikáni levéltárból (utóbbiból Veress Endre segítségével) közölt iratokat. Abban is követte elődjeit, hogy beépítette munkájába az ő monográfiáikban közre adott eredményeket is. Igyekezett minél nagyobb mértékben támaszkodni Rákóczi emlékirataira, a *Vallomásokra* (*Confessio peccatoris*) és a manifestumra is. Véleményem szerint a hatalmas forrásbázist a megfelelő forráskritika alapján rendszerezte, értékelte és használta föl. Hatalmas munkát végzett abból a szempontból is, hogy a mű megírásáig feltárt, terjedelmes forrásbázist is kiaknáztta, amely a hazai okmánytárakban (*Archivum Rákóczianum*, *Rákóczi Tár*, *Monumenta*-sorozat stb.) jelent meg. Ezúttal is, mint '48-as munkájában – a pozitivistá anyaggyűjtés szellemében járt el, de a rengeteg adatot, információt képes volt egy nagyszabású, terjedelmes életrajzi műben szintetizálni. Vannak a kötetben egyenetlenségek, részaránytalanságok, de ez az egész kötet ívét nem bontja meg, a legfontosabb jelenségek kerülnek elsősorban kiemelésre. Ami Thaly történetírását illeti, közvetlenül annak 1881-es, a fejedelem gyermek- és ifjúkoráról szóló munkáját használta fel egyedül (a Thaly-féle okmánytárakon kívül, de azok források és nem értékelések), ám amit tőle felhasználott, az csak forrásokkal alátámasztható eseménytörténet, és ezeket nemcsak szisztematikusan kiigazította és/vagy kiegészítette, hanem gyakorlatilag módszeresen át is írta vagy átértékelte. Erre egyetlen példa: Rákóczi politikai célja Márkinál nem a veleszületett német-, avagy Habsburg-gyűlölet által vezérelve a Habsburgok legfőbb ellenlábasaként a magyar szabadság szimbólumává válni, mint Thaly történetírásában, hanem Rákóczi az ő interpretációjában Erdélyre és saját erdélyi fejedelmi legitimációjára építve a Magyar Királyságot az oszmán hódítás előtti időszak állami-politikai kereteibe törekszik visszahelyezni oly módon, hogy célként tűzi ki az ország felszabadítását a Habsburg-hatalom alól. Vagyis Rákóczi nem a magyar szabadság szentként tisztelt szimbóluma, ami a kultikus beállítódás lényege, hanem a politikus, a diplomata és a hadseregszervező Rákóczi jelenik meg előttünk. – Ami pedig a narratívát és a kultikus kelléktárat illeti, nincs nyoma a fejedelemről szóló részekben sem a kultikus látásmódnak: sem a kócsagtollas forgónak, sem a kacagánynak, a gyémántos mentének, az idealizált férfiszépségnek, a körülötte nyargaló nyalka kuruc vitézeknek, a haza szentjének, mártírjának, a zseniális, ösztönös hadvezérnek, az ellene áskálódó, életére törő Kollonich bíborosnak és a jezsuitáknak, és még sorolhatnánk a kultusz által kialakított és használt narratíva elemeit.

Reflektálva a kuruc-labanc beállítódásra is: a hagyományos, leegyszerűsítő, kuruc-labanc leegyszerűsítés bélyegét sem tudom elfogadni. Márki Sándor a három kötetben 107 alkalommal írta le a labanc, 363 alkalommal a kuruc kifejezést. Ha csak ezt néznénk, nem jutnánk tovább. Azonban minden alkalommal politikai és/vagy katonai értelemben használta a két fogalmat, nem pusztán két ellenséges katonai csoportosulás – amit a leegyszerűsítő kuruc-labanc szembeállítás jelentett – megjelölésére, ahol az egyik fél az erkölcstelen elnyomó, a másik pedig az igazság letéteményeseként, bajnokként küzdő csoportosulás egy színpadiasan elrendezett térben, mint Thaly Kálmánnál. A labanc kifejezés Márki kötetiben a császári hadak és a Habsburg politikusok, a kuruc kifejezés pedig a felkelők: Rákóczi, politikai köre, a katonaság, a fegyvert ragadó jobbagyság sőt, a Rákóczit elfogadó társadalmi csoportok szinonimája. Ebben az értelemben használjuk ma is. A hagyományos kuruc-labanc megközelítés a szabadságharcot a két fél – elsősorban katonai – küzdelmére szűkíti le, mintha az térben és időben semmiféle összeurópai kontextusban nem létezne. Márkinál a kuruc-labanc szembenállás ezzel szemben maga a szabadságharc teljes politikai, katonai és diplomáciai története, elsődleges kontextusban a spanyol örökösödési háborúval és azzal, hogy az 1648-ban az európai hatalmak által független államnak elismert Erdély fejedelemsége jelen-

tette Rákóczi legitimitásának az alapját. Az 1703–1711. évi függetlenségi küzdelem históriája Máki történetírásában nem önmagában létezik, hanem a nemzetközi politikai, diplomáciai és katonai események közé ágyazottan.

Rákóczi személyére vonatkozóan is csak egy-két példára van lehetőség kitérni, amit az életrajzból idézhetünk. Rákóczi katonai életútját tekintve nem hadvezérként, hanem hadseregszervezőként végzett korszakos munkát Márki szerint, ami szintén nem jelenti azt, hogy katonai vonatkozásban minden felelősség alól felmentette volna a fejedelmet, ami a kultikus mentalitás alapmotívuma volt. Márki több helyen is bírálta Rákóczit, elsősorban éppen katonai képzetlenségét, sőt dilettantizmusát.⁴³ Ez a kultikus látásmóddal összeegyeztethetetlen volt. A másik példa: Kollonich Lipót Thalyánál Rákóczi ősellensége, a „főgonosz”, aki életére és vagyonára tör. Márki ellenben ezt írta róla: „Vitéz máltai lovagból lett pap; nyitrai, wienertestadti, győri püspök, bíbornok, végre esztergomi érsek; de mindhalálíg főképen államférfiúi babérokra áhítozott... Mint magyar kamarai elnökek, nagy tervei voltak Magyarország gazdasági felvirágoztatására... a magyar közigazgatás átalakításáról szóló javaslatán dolgozott.”⁴⁴

Összegzés

■ Márki Sándor Rákóczi-életrajzáról elmondható, hogy egy alapos, részletes, tárgyhiű, alapvetően pozitivistá felfogású történeti munka született. Objektivitását, a történetírói tárgyilagosságot szem előtt tartó attitűdjére, sőt száraznak minősített stílusára, ami véleményünk szerint Szalay Lászlót idézi és rendkívül messze esik a kultikus narratívától, valamint Rákóczi alakjának realista ábrázolására már a kortárs bírálók is felfigyeltek. A politikai, diplomáciai és katonai eseménytörténetre épített háromkötetes Rákóczi-biográfia úgy véljük, alapvetően a két polgári történetíró, Szalay László és Horváth Mihály által kialakított és Acsády Ignác által (is) folytatott történettudományi szempontok és diskurzus hagyományait követi. Márki '48-as munkájához hasonlóan a Rákóczi-életrajz megírásához is hatalmas forrásanyagot kezelt sikerrel, melynek nem csekély része saját levéltári kutatásain alapult. Ezzel úgy vélem, nem megkezdte, hanem el is végezte a Thaly-kép lebontását, Szekfű ezirányú törekvését nem kis mértékben eleve okafogyottá téve.

■ JEGYZETEK

1. Az alkotói folyamatot legutóbb összefoglalta: Dénes Iván Zoltán: *A történelmi Magyarország eszménye. Szekfű Gyula a történetíró és ideológus*. Kalligram, Pozsony, 2015. 62–68.
2. Márki Sándor: *II. Rákóczi Ferencz (1676–1735)*. I–III. kötet (Magyar történelmi életrajzok. Szerk. Dézsi Lajos.) Magyar Történelmi Társulat, Bp., 1907–1910. (A továbbiakban: Márki 1907–1910. I–III.) – Szekfű Gyula levele Thallóczy Lajosnak, Bécs, 1912. augusztus 3. Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, Fond IX/928. 9. sz.
3. A Rákóczi-kultuszra összefoglalóan lásd utóbb: Kincses Katalin Mária: *A Rákóczi-kultusz*. In: *Rákóczi Emlékkönyv*. Szerk. Bódvai András. Bethlen Gábor Alapkezelő Zrt., Bp., 2021. 229–243.; Katona Csaba: *A Rákóczi-kultusz változásai*. In: *Rodostó – a Rákóczi-kultusz zárandokvárosa*. Szerk. Fodor Gábor. Országgház Könyvkiadó, Bp., 2024. 91–124.
4. Szekfű Gyula: *A száműzött Rákóczi*. Holnap Kiadó, Bp, 1993. 307., 68. jegyzet, valamint: „...a Rákóczi-kultusztól inspirált költői felfogással adja elő az eseményeket”. Uo.
5. Szekfű Gyula levele Tagányi Károlynak, Bécs, 1913. július 29. ELTE Egyetemi Könyvtár, Kézirattár, H 231. A két írás: Szekfű Gyula: *Felelet A száműzött Rákóczi dolgában*. Benkő Gyula cs. és kir. udv. Könyvkereskedésének Bizománya, Bp., 1914; Uő: *Megjegyzések Márki nyilatkozatára*. Történeti Szemle 3. 1914. 635–637.
6. Domanovszky Sándor: *A száműzött Rákóczi*. Magyar Figyelő 4. 1914/1. 384.
7. Köpeczi Béla – R. Várkonyi Ágnes: *II. Rákóczi Ferenc*. Művelt Nép Kiadó, Bp., 1955; Akadémiai Kiadó, Bp., 1976.
8. Uők: *II. Rákóczi Ferenc*. (Millenniumi magyar történelem. Életrajzok. Sorozatszerk. Gyurgyák János – Potó János.) Osiris Kiadó, Bp., 2004. (A továbbiakban Köpeczi – R. Várkonyi 2004.) 14. Lásd ehhez: „Márki Sándor önmagát Thaly Kálmán szellemi örökö-

- sének tartotta.” R. Várkonyi Ágnes: *Angyal Dávid, a történetíró*. Tudománytörténeti vázlat. In: *A konzervatív kortárs. Tanulmányok Angyal Dávidról*. Szerk. Császtvay Tünde, Halász Ferenc, Ujváry Gábor. Argumentum Kiadó, Bp., 2009. 93. (74. jegyz.), mellyel egyetlen mondattal ki is zárta a tárgyszerűen a Rákóczi-kérdésről nyilatkozók köréből.
9. R. Várkonyi Ágnes: *Thaly Kálmán és történetírása*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1961.
10. Köpeczi – R. Várkonyi 2004. 14.
11. *A Rákóczi-szabadságharc*. Szerk. R. Várkonyi Ágnes – Kis Domokos Dániel. (Nemzet és emlékezet. Sorozatszerk. Gyurgyák János – Potó János.) Osiris Kiadó, Bp., 2004. 752–754.
12. Lásd erre legutóbb Hermann Róbert tanulmányát jelen folyóiratban!
13. A Szekfű–Riedl-levelezés az, amelyik a leginkább rávilágít arra, hogy Szekfű valós, de csak leveleiben megvallott célja volt a Kossuth-féle ’48-as emigrációt párhuzamba állítani Rákóczi emigrációjával. Sem Kossuth, sem más, az 1848–49-es forradalomban és szabadságharcban szereplő politikus neve nem szerepel A száműzött Rákóczi-kötetben, ugyanakkor Szekfű egyik 1913. szeptemberi leveléből kiderül, hogy a két emigráció párhuzamba állítása eredetileg szó szerint benne volt a kéziratban, ám azt Riedl Frigyes figyelmeztetésére, valamint bécsi hivatali előjárója, Károlyi Árpád javaslatára, aki az első két fejezetet átolvasta, Szekfű végül törölte. Ily módon Szekfű védekezése, hogy munkájával nem óhajtott párhuzamot vonni a Rákóczi- és a Kossuth-kultusz között – különösen abban az időszakban, amikor amúgy ennek magától értetődő, szívós hagyománya volt a közéletben és a politikai életben, és Márki Sándornak köszönhetően a historiográfiában is – gyenge lábon állt. Szekfű Gyula levele Riedl Frigyesnek, Bécs, 1913. szeptember 25. Magyar Tudományos Akadémiai Könyvtár, Kézirattár, Ms. 491. 50. sz.
14. *II. Rákóczi Ferenc emlékezete. Rákóczi szabadságharca kezdetének kétszázadik évfordulóján Kolozsvár sz. kir. város Törvényhatósági Bizottsága 1903. május 24-én tartott rendkívüli diszközgyűlésen elmondotta: Márki Sándor...* Kolozsvár sz. kir. város közönsége – Gombos Ferencz Könyvnyomdája, Kvár, 1903.
15. Uo. 3.
16. Uo. 6.
17. Uo. 8.
18. Uo. 5.
19. Uo. 13.
20. Uo. 16.
21. Uo. 18.
22. Uo.
23. Uo. 9.
24. Uo. 11–12.
25. Uo. 13.
26. Uo. 14.
27. Uo.
28. Uo. Az ellenségeket is párhuzamba állította: „Van valami hasonlóság József ifjabb király és István nádor, Kollonich és Metternich, Rabutin és Windischgrätz, Heister és Haynau közt is.” Uo.
29. Uo. 14–15.
30. Uo. 15.
31. Uo.
32. Uo. 16–17.
33. Uo. 19–20.
34. Paksa Rudolf: *Márki Sándor*. Korunk 22. 2011/5. 63.
35. Márki Sándor: *Az 1848–49-iki magyar szabadságharc története*. (A magyar nemzet története. Szerk. Szilágyi Sándor. X. kötet.) Athenaeum, Bp., 1898.
36. Romsics Ignác: *Clio bűvöletében. Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel*. Osiris Kiadó, Bp., 2011. 109.
37. Márki Sándor: *Dózsa György és forradalma. A m. tud. Akadémia által megdicsért pályamű*. Ráth Mór kiadása, Bp., 1883.¹(1886.²); Uő: *Mária, Magyarország királynéja (1370–1395)*. (Magyar történeti életrajzok 1.) Magyar Történelmi Társulat, Bp., 1885.; Uő: *Erzsébet Magyarország királynéja (1867–1898)*. Franklin, Bp., 1899.
38. Le Noble, Eustache: *Rákóczi fejedelem históriája, avagy az elégedetlenek háborúja az ő vezérlete alatt*. Köpeczi Béla tanulmányával. Ford. Márki Sándor. A fordítást az eredetivel összevetette, a jegyzeteket (Márki Sándor jegyzeteinek felhasználásával) írta Kovács Ilona. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1976.
39. Romsics: i. m. 267. (Ennek egyik gyökere talán tanári hivatásában keresendő.)

40. Uo. és Székely György: *Emlékezés Márki Sándor történész munkásságára*. Békési Élet 8. 1973/3. 507. Márki Sándor méltatására lásd: Erdész Ádám: *Az utolsó szép évtized*. In: *Márki Sándor naplói 3. 1904–1914*. Szerk. és sajtó alá rendezte uő. MNL Békés Megyei Levéltára, Gyula, 2021. 5–24., a Rákóczi-kötetről: uo. 11–13.
41. Értsd: amit Thaly tett közzé. Lukinich Imre: *Márki Sándor emlékezete (1853–1925)*. Budapesti Szemle 260. Kötet. 1941/763. 408.
42. Hermann Róbert: *Az 1848–49-es forradalom és szabadságharc a magyar történetírásban*. Aetas 14. 1999/1–2. 70–71.
43. Erre elsőként Gombos Albin figyelt föl, aki részletes példákat hoz recenziójában: Gombos Albin: *II. Rákóczi Ferencz. Írta Márki Sándor. Budapest, 1907–1710. 8°. I. 646; II. 672; III. 726 II. (Magyar Történeti Élet-rajzok. XXIII XXV XXVI. évf.) Századok 45. 1911/7. 539–541.*
44. Márki 1707–1710. I. 86.

TOTH SZILÁRD

Egy karrier és egy világkép összeomlása:

a román megszállás és Márki Sándor utolsó kolozsvári évei

■ Márki Sándor kolozsvári professzor több mint negyedszázadot élt, tanított és nevelt Kolozsváron. Ez volt karrierje kiteljesedésének és társadalmi elismertetésének a korszaka, életének legszebb évei voltak e kolozsvári időszak. Ezek közül is kiemelném az 1910–1918 közé eső éveket, amely történészi karrierjének a csúcsát jelentette. Márki élete során sohasem nélkülözte a szakmai és társadalmi elismerést, de ebben az években különösen nagy örömeiben volt része: 1910-ben megjelent a II Rákóczi Ferenc monográfiája, 1911-ben meghívást kapott a budapesti egyetemre (amelyet fájó szívvel utasított vissza, ugyanis súlyosan beteg veje miatt a lánya családjáról is gondoskodnia kellett), ugyanebben az évben 82 000 koronából 12 szobás (az adminisztrátori szobával és 2 kiadandó szobával együtt valójában 15 szobás) villát építtetett lánya és saját családja számára.¹ 1912-ben megválasztják az MTA rendes tagjává, az 1914/1915-ös tanévben a kolozsvári egyetem rektorává választják és 1918-ban megkapja a Lipót-rend lovagkeresztjét.

A Márki-Müller-villa

És jött a világháború rengeteg következményével. Rektorként kellett megélnie azt, hogy kollégáit és diákjait a frontra vezénylik, az egyetem költségvetését megnyirbálják,² a felszerelések egy részét katonai célra lefoglalják,³ majd az épü-

letek egy részét megszállja a hadsereg.⁴ Mindez természetesen elkeserítette Márkit, de az igazi szomorúságot okozó problémák még hátravoltak: az Osztrák–Magyar Monarchia kapitulációja után a román hadsereg bevonul Erdély területére, előbb csak a Maros vonaláig, majd Kolozsvárra, később a Tiszáig. Az őszirozás forradalom után egyre gyakoribbak voltak a zavargások az ország területén. Október 4-én a kolozsvári magyar nemzetőrség mindössze 4 géppuskával rendelkezett, és közben a román tisztek és katonák is kezdtek szervezkedni. Ajtay János hadnagy, egyetemi hallgató leírja, hogy „a román tisztek, illetőleg katonaság által megszállt Magyar utcai laktanyából áthurcolunk a Honvéd utcai laktanyánkba sok ruhát és egyéb értékes tárgyat. Este már egyik szakaszunk Tövisre utazik rendfenntartás céljából.”⁵ Márki Sándor is beszámol naplójában a párhuzamos szervezkedésről: „Az oláhoknak a Magyar utcai kaszárnyában már 600 fölesküdtött katonájuk van, Schneller⁶ rector szerint 1600 is, és ma komoly figyelmeztetést hallottunk, hogy ezek akarják néhány nap múlva kezökbe venni a hatalmat. Viszont a Magyar Nemzeti Tanácsnak alig van 40 közkatonája, mert a városban nagy számban lévő magyar katonák, kik szanaszét laknak, nem állnak kötélnek”⁷

December 1-jén a Román Nemzeti Tanács Gyulafehérvárra nemzeti gyűlést hívott össze, majd kimondták Magyarország „román lakta” területeinek feltétel nélküli egyesülését Romániával. A nemzetgyűlés 2-án felállított Iuliu Maniu elnökségével egy 15 fős Kormányzótanácsot (Consiliul Dirigent), amely – Ferdinánd király megbízásából – a „csatolt területek” igazgatását végezte 1920-ig.⁸ A román hadsereg december 8-án egyes helyeken átlépte a Maros vonalát, majd néhány nap múlva megkezdte az előrenyomulást Kolozsvár felé. 1918. december 23-án a románok elérték Kolozsvár határát, majd december 24-én bevasárolták Kolozsvárra, ahol Haller Gusztáv polgármester fogadta őket, és átadta a város kulcsait. Márki Sándor naplójában így öröközte meg a román bevonulást: „De. 11-kor Neculcea és Gherescu romániai tábornokok csakugyan bevonultak; a Mátyás téren sorakoztak; a románok, virágokkal, beszédekkel fogadták őket, s a végén hórát táncoltak a Mátyás-szobor körül. Marci és az unokák látták, én nem kíváncsiskodtam; elég itthon pirulni.”⁹

A román megszállás és egyetemi tanárok és hallgatók zaklatása

■ Neculcea tábornok, a megszállók parancsnoka, már 24-én elrendelte a sajtó-, a telefon- és a postai cenzúrát, 26-án pedig kihirdették a statáriumot, az internálást és a gyülekezési tilalmat. Beszüntették a csomag- és pénzforgalmat, aminek hatását talán leginkább az ott lévő egyetemi hallgatóság érezte meg.¹⁰ Közben elkezdődött az egyetemi tanárok és hallgatók zaklatása. Példamutatásként az év utolsó napján az egyetem rektorát szuronyos katonák kísérték végig a városon. Schneller István rektor a professzorok küldöttsége élén még aznap megjelent az átutazó Berthelot tábornoknál, s kérte, ne engedje meg, hogy az egyetemet katonai célokra lefoglalják a beiratkozni akaró hallgatók Kolozsvárra jövetelét pedig meggátolják. Eredménytelenül.

1919. január 10-én 14 tekintélyes kolozsvári magyart (köztük Szádeczky Lajos, Pósta Béla, Menyhárth Gáspár, Bíró Balázs és Réz Mihály professzorokat, Ferenc József unitárius püspököt, Hirschler József apátot, Barabás Samu református esperest és a két kolozsvári rabbit) „bolsevizmus, anarchizmus és románellenes politika” gyanúja miatt letartóztattak, majd szabadon engedésük után arra kötelezték őket, hogy minden harmadik nap a román katonai parancsnokságon jelentkezzenek, s megtiltották számukra Kolozsvár elhagyását, és a továbbiakban többször is tartottak náluk házkutatást.¹¹ Január 15-én letartóztatták Apáthy Istvánt és izgatás és megszálló csapatokkal szembeni fegyveres ellenállás szervezése, valamint bolsevista propaganda vádjával közel három héten át Nagyszebenben tartották fogva.¹²

Január 16-ról 17-re virradóra házkutatás volt az egyetemen. „Éjjeli titkos gyűlés és fegyverfőhalmozás gyanúja alapján, de nem találtak semmit sem” – írja Márki. A zaklatások később sem maradtak abba, sőt felerősödtek. Február 4-én átvizsgálták az egyetem Érem- és Régiségtárát is, ahol találtak egy pár évszázados flintát, és Pósta Béla,¹³ a régiségtár igazgatója ellen büntetőeljárást indítottak. Pósta Béla nem jelentette be azokat, hiszen felfogásában azok már nem hadfelszerelési eszközök, hanem a hadtörténeti, művelődéstörténeti kutatás tárgyai voltak. Március 20-án azonban megjelent az intézetben Constantin Roşiu hadnagy, aki Pósta Béla ellenkezése dacára lefoglalta az összes 16–19. századi lőfegyvert. Végül az előzetes letartóztatásból szabadon bocsátották, de ez a zaklatás minden bizonnyal hozzájárult a betegeskedő tudós túl korai halálához, akinek felújultak szívproblémái,¹⁴ és április 16-án elhunyt.¹⁵

A magyar egyetem fölött 1919 elejétől kezdtek gyülekezni igazán a viharfelhők. A rendben lezajlott vizsgáztatások után, február 17-én megkezdődött a második félév. A rendkívüli körülmények ellenére március közepére 2300-ra nőtt a hallgatói létszám. Az egyetemi hallgatóság azonban rendkívül rossz körülmények között tengődött, és ezt bizonyos részben a román hatóságok idézték elő, ugyanis az ifjúságot állandóan zaklatták, akadályozták a szüleikkel történő levélváltást, illetve azt, hogy hazulról pénzt kaphassanak. A részben mesterségesen előidézett nyomor miatt a román hatóságok 167 egyetemi hallgatónak engedélyezték a hazautazását – de csak azzal a feltétellel, hogy a városba vissza többé nem jönnek.¹⁶

Márkiék anyagi problémái

■ Márki Sándor 1919. március 19-én bejegyzí naplójába a diákok és tanárok nélkülözéseit és a kolozsváriak szolidaritását: „Egyetemünk idáig, a társadalom jóvoltából, 100 000 koronát osztott ki a szűkölködő diákok közt, kik pénzt és élelmet a postai zárlat miatt nem kaphatnak hazulról; az EMKE ma még 5000 koronát ad számunkra az eddigi 10 000-en felül. Mi pedig kerülő utakon jutottunk ápr. fizetésünkhöz.”¹⁷

Az eddig nagy társadalmi megbecsülésnek örvendő és jólétben élő Márkiéknak komoly anyagi gondjaik kezdtek lenni. 1919. július 17-én ezt írja naplójába:

„Lányomékat eladták a Mozsár nevű tehenet tegnap, 5400 koronáért [...], s pergettek 42 kiló mézet – 2400 kor. értékben; feleségem pedig ma eladta hozománybeli szép paplanlepedőjét s párnahuzatát 1000 koronáért. Idestova csak ezekből élhetünk meg valahogy – sok ember búcsúzik itt szép angol és egyéb karosszékeiktől, bútoraitól örökre: viszik lakásberendezésül 'ők' teherautókon, mert új katonai hivatások számára kell. ...Úgy hallok, ma Hornyánszkyékát is kizavarták lakásukból.”¹⁸

El lehet képzelni, hogy felesége, Spilka Julianna, mennyire nehéz szívvel válhatott meg a hozományától. És ha mindez nem lett volna elég, a zavaros időkben a bűnözés is felvirágzott:

„Az új kocsis, Binder Laci (mestersége szabó) megszökött a munkások kifizetésére neki átadott 2000 koronával; a gaz muszka, ki már annyit lopott, szombaton 6, vasárnap 2 kocsi krumplit adott el a szomszédságban levő orgazdáknak, s a tett bejelentés dacára még szabadon jár; a vasárnapra menő éjjel valaki a tyúktolvajlást is megkísérelte, de egyelőre a deszka kifeszítésénél nem jutott tovább. Idejárul az egész ház felfordulása a folytonos kényszerköltöztetések miatt, s helyzetünk bizonytalansága. Szegény lányom sokat sír, de nekem nem szabad tudnom, miért, hogy én is ne búsuljak. Hát nem is tudom, csak azt, hogyha ilyen módon megy a gazdálkodás, hamar tönkrementek...”¹⁹

Márkiék villájának a lefoglalása

■ 1919. július 18-án „10 órakor lefoglalták alsó és felső ebédlőnket katonatisztek számára, s így már 4 szobánk van lefoglalva. Lányom és feleségem a rendelt időre, du. 4

órára, a miénket rendbe hozták, a Marciékét holnap du. 4-ig kell rendbe hozni. Egy dandár tisztjeit helyezik el ilyen módon, s lehet, még jobban össze kell húzódnunk.”²⁰

E sorokból nagyon jól érzékelhető a Kolozsváron maradt egyetemi tanárok, de úgy általában a magyar kulturális elit nyomorúsága. A román hadsereg jelenléte egyben átok és áldás is: kilakoltatják a magyar elitet a házaikból (Márkiék egyelőre „szerencsések”, mert a 6 szobájukból kettőt megtarthattak, de e kettőben két család szorult össze), de vásárlóerőt is jelent a román hadsereg, mivel készségesen felvásárolja e nyomorúságba sújtott magyar elitnek az egy (vagy több) életen át összekuporgatott bútorait, berendezéseit. A munkahely, a társadalmi státus elvesztése mellé most jött családi otthon elvesztése és a személyes tárgyaktól való megválás... És a rekvirálások nem értek véget:

„Egy rendőr alkapitány ma megint lakást rekvirálni járt nálunk egy főhadbiztos számára, de belátta, hogy már agyonrekviráltak bennünket. Mentegetőzött, hogy 470 lakást (szobát) kell biztosítania a katonaság számára.”²¹

A rekvirálások mindennaposak voltak és a katonai szükséglettel indokolták. Egyébként a megszálló román hadsereg kinézte gyökeresen megváltozott (e rekvirálásoknak köszönhetően) kevesebb, mint egy év alatt. Márki ezt jegyzi le naplójába 1919. december 18-án:

„Dél felé, 11 órakor láttam, mikor Mărdărescu tábornok szemlét tartott a tiszai frontról hazatérő 31. román tüzérezred fölött a városháza előtt. Az ágyúkat többnyire tőlünk vették el; pompás lovaik alkalmasint mezőhegyesi szerzemények. Magatartásuk katonás. Milyen különbség a rühes lovakon rongyosan bevonuló egy év előtti s a mostani román katonák közt!”²²

Azonban a rekvirálásokon túl még nagyobb gondot okoztak a megszállókkal való együttélés kihívásai:

„Főhadnagy lakónk helyett szívesebben vettünk volna másikat; ez a legényke az éjjel is egy dámával, 2 tisztársával és saját legényével aludt egy szobában. Valóban nem úriemberek. S jellemző, hogy a legény, akinek a három 'úr' mulatozását végig kellett néznie, reggel nem engedelmeskedett gazdájának, mert ő 'olyan személy' (a dáma) cipőjét nem tisztítja ki. Tiszt és legény közt való viszonyra jellemző az is, hogy egy katona tüzet kért az utcán egy polg. ruhában járó volt magyar alezredestől, s mert nem adott, bekísérte a térparancsnokságra. Ott hiában kérelték saját tisztjei, álljon el panaszától, hiszen ez az úr is tiszt volt, s tüzet csak azért nem adott, mert neki magának sem volt: megmaradt amellet, hogy őt katonai becsületében megsértette.”²³

Mint látható, a megszállók és megszállottak közötti viszony gyakran a megszálló erőfitogtatásával dőlt el. A megszállottaknak tűrniük kellett a megszállók részéről elkövetett mindennapi megaláztatást. És ez a megaláztatás egyre gyakoribb, és gyakran nyilvános volt, mint ahogyan korábban az egyetemi tanárokat és a kolozsvári kulturális elitet ért atrocitásokat bemutattam. E folyamatos zaklatásoknak egyik fő célja a kulturális (elsősorban egyetemi) elit távozásának a kikényszerítése volt az egyetem átvétele érdekében. De minden zaklatás ellenére Márki megőrzi baráti viszonyát román kollégáival, barátaival szemben. Például 1919. március 12-én ezt jegyzi be naplójába: „Gergely napján régi szokás szerint megköszöntöttük Moldovánt,²⁴ ki ma 74 éves; ott senki sem politizált. Megteszik ezt a szélnek eresztett nagyszámú tisztviselők, kik unalmukban az utcákon sétálnak, vagy a kávéházakban ülnek.”²⁵ Észrevehető a tapintat, hogy a román származású Moldován Gergely társaságában ne politizáljanak. Egyébként Moldován Márki egyik legközelebbi barátjának számított, és mindig a román–magyar megbékélés és békés együttélés híve volt, és nagy valószínűséggel a jelenlegi események lehet, hogy Moldovánnak még jobban fájtak, mint Márkinak.

Az egyetem román átvétele

■ Az egyetem román átvételét nem fogom részletesen ecsetelni, mert ezt jómagam,²⁶ de más szerzők²⁷ is részletesen leírták több alkalommal is, itt mindössze a Márki Sándort érintő megközelítésben fogom tárgyalni.

Az egyetem román átvételének az ügyét Onisifor Ghibu (a nagyszebeni Kormányzótanács kultusz- és közoktatási tárca főtitkára) vette át. Ő Goldişhoz képest sokkal radikálisabb és türelmetlenebb. Levelezésében folyamatosan sürgeti az egyetem azonnali átvételét, többek között a strassburgi egyetem példájára hivatkozva, amelyet a franciák egyik napról a másikra átvették és francia egyetemnek nyilvánították, útra téve a német professzorokat. A strasbourg egyetem esetében a franciák nagyon gyorsak voltak: 1918. november 30-án eltávolították a német rektort, Andreas von Tuhr, 1918. december 7-én a német egyetem a klinikai betegellátás kivételével bezárta kapuit, majd 1919. november 22-én bekövetkezett a strasbourg egyetem ünnepélyes francia felavatása. A franciák mellett a csehek is gyorsan mozdogtak, és 1919. február 1-jén (ideiglenesen) bezárták a pozsonyi Erzsébet Tudományegyetemet. Ilyen előzmények láttán, Gyalui Farkas tanúsága szerint az egyetem vezetősége és a tanárok számoltak azzal, hogy valamilyen formában sor kerül az egyetem lefoglalására.²⁸ Ez végül május közepén következett be. Május 9-én délután megtörtént a hivatalos felszólítás a hűségeskü letételére és a prefektus kérte a válasz megküldését május 12-én 10 óráig. Egyúttal kérte, hogy az esküt letenni szándékozó tanárok ugyanazon nap fél tizenegykor jelenjenek meg az egyetem aulájában.²⁹

Május 11-én sor került a karok tanárainak a rendkívüli ülésére, ahol megtárgyalták az egyetemhez eljuttatott felszólítást, megfogalmazták a professzorok, illetve a kar állásfoglalását, és megindokolták elutasító határozatukat, majd a tanárok személy szerint külön-külön is nyilatkoztak, amikor is mindnyájan megtagadták a kért hűségeskü letételét.³⁰ Márki Sándor ezt írja naplójában a bölcsészkar gyűlését illetően:

„Karunk ma de. 11-kor, a szebeni román kormány átirata kapcsán egyhangúlag kijelentette, hogy a holnap de. fél tizenegy órára követelt esküt nem teszi le; s ezt név szerinti szavazással is ismételte. A tiltakozás rövid, de szabatos volt. Moldován,³¹ román voltára hivatkozva, kijelentette, hogy az esküt úgy teszi le, ha Erdélyt valóban Romániához csatolják, de most nem erről van szó; Karl³² eleinte nem akart határozni, de végre is nemmel szavazott.”³³

Moldován Gergely, aki az erdélyi román és magyar nép közeledésének feltétel-híve volt, ezen határozott és következetes álláspontjával végleg renegát lesz a román uralom idején és karrierje kettétört.³⁴

A négy kar határozata után az Egyetemi Tanács 1919. május 11-én döntött, hogy értesíti a prefektust, hogy a tanárok személy szerint külön-külön és együttesen is megtagadják, hogy letegyék a hűségesküt I. Ferdinánd román királyra és a nagyszebeni Kormányzótanácsra.

Erre reagálva május 12-én reggel a román hadsereg katonái körbevétték az egyetem központi épületét, de a többi épületeit is. A délelőtt az egyetemre igyekvő Márki Sándor meglepődve észlelte mindezt: „Éppen ma ötven éve, hogy a várad gimnáziumból 'az iskolai törvények nyilvános megvetéséért' kicsaptak, s a félszázados jubileum napján kicsaptak az egyetemről is. Délben, előadásra menet, az egyetemnek mind a négy frontján szuronyos bakákat találtam, hogy a rektori és dékáni hivatalok nyugodt átadását biztosítsák. Mikor az előadásra bemenni akartam, értesítettek, hogy az előadások be vannak tiltva, pedig csak egy hetünk van hátra, s a vizsgálatokra, szigorlatokra, kollokviumokra, index-aláírásokra készülő ifjúság a legnagyobb bizonytalanságban él.”³⁵

Onisifor Ghibu, Valentin Poruțiu prefektus, Nicolae Drăganu docens és Sârbu Ovidiu egyetemi hallgató átmentek a rektori hivatalba, ahol Ghibu felkérte a pre-

fektust, hogy közvetítse a rektornak magyarul a felszólítást, hogy adja át a román államnak az egyetemet. Schneller István rektor megtagadta az egyetem átadását, mondván, hogy azt csak a magyar államnak adhatja át, amelytől kapta, Ghibu kijelentette, hogy akkor erőszakkal fogják elvenni. Schneller erre azt válaszolta, hogy az erőszaknak enged, mire Poruțiu prefektus kijelentette, hogy a Kormányzótanács nevében ő az egyetemet átveszi.³⁶

A leltár szerinti átvétel a következő napon, május 13-án kezdődött. A Márki Sándor által vezetett közép- és újkori történeti szeminárium és könyvtárának az átadására a román állam számára Pavel Roșca nagyszebeni szemináriumi tanár részvételével került sor. Márki (akárcsak a többi egyetemi intézmény vezetője) tiltakozott a jogtalan átadást követelő rendelet miatt, megtagadva a közreműködést ebben:

„Én viszont, mint e szeminárium igazgatója kijelentettem, hogy felettes hatóságul egyedül a magyar állam illetékes hatóságát ismerhetem el, intézetem átadását tehát csak ezek rendeletére vagyok hajlandó eszközölni; a nagyszebeni román Kormányzótanács illetéktelen rendelete ellen tiltakozom, s az átadást, valamint az annál való közreműködést megtagadom. Erre a megbízott (persze csak képletesen) erőszakot alkalmazván, egyszerűen megmutattam a szekrényeket, mikben a könyvek vannak, s kijelentettem, hogy – a kulcsok nálam hagyatván – a felelősséget a felszerelésekért csak akkor viselem, ha a leltárt jelenlétemben veszik át. Ez később fog megtörténni. Közben bejött és bemutatkozott dr. Ghibu Onisifor szebeni kultuszminiszteri államtitkár is (egy franciásan nyírt szakállú fiatalember), s pár udvarias szó után az átadás véget ért. Jelen voltak Szádeczky³⁷ és Bartók kollégáim, mint tanúk; s az aktus után, felszólalásunkra, a katonák beeresztették az ifjakat is, hogy a szemináriummal függőben levő ügyeiket elintézhessék.”³⁸

Az egyetemi tanárok kálváriája

■ 1919. május 12. után a kolozsvári Ferenc József Tudományegyetem csak virtuálisan létezett: a tanári kart és a hallgatóságot kiűzték az épületekből, de az igazi kálváriájuk csak most kezdődött. A nagyszebeni román Kormányzótanács rendeletére³⁹ hivatkozva azokat a professzorokat és egyetemi alkalmazottakat, akik a románok által megszállt területeken kívül születtek, vagy 1914. június 30. után kerültek Kolozsvárra, mint „idegeneket” sorra kiutasították.⁴⁰ November 8-ig tizen-négy professzor kényszerült távozni, majd az év végéig még öten hagyták el Kolozsvárt.⁴¹ De a kitoloncolások nem értek véget, mert a következő év, 1920 elején további három professzornak kellett elhagynia a várost.⁴² A kitoloncoltak közül Dézsi Lajos Debrecenben született, Imre József Hódmezővásárhelyen, Kuncz Ödön Aradon, Issekutz Béla Kóhalomban, Erdélyben, Réz Mihály Maroscsapón, szintén Erdélyben. Mindezeket a román rendelet szerint is illegálisan toloncoltak ki, ugyanis nem a románok által megszállt területeken kívül születtek!

A kolozsvári professzorok egy része, így az 1919. május 9–11. között törvényesen megválasztott Egyetemi Tanács tagjainak többsége a városban maradt, a kiutasítottak pedig Schneller István prorektor vezetésével 1919. november közepén, Budapesten gyűltek össze. A Kolozsváron maradtak szeretnék volna mihamarabb megkezdeni az oktatómunkát, ám eleinte fogalmuk sem volt arról, hogy mikor, hol és milyen épületekben.⁴³ 1920 tavaszán Budán a „csonka-egyetemen” elkezdődött az oktatás, a Kolozsváron maradt professzorok pedig a várakozás álláspontjára helyezkedtek. Ezt csak akkor adták fel, amikor 1920 tavaszára nyilvánvalóvá vált a trianoni békeszerződés és ennek a következményei. Az Egyetemi Tanács Kolozsváron maradt tagjai, annak érdekében, hogy a sok erdélyi fiatal várta, hogy befejezhesse a háború miatt félbemaradt tanulmányait, egy felekezeti közti egyetem megalapítására törekedtek Kolozsváron. E próbálkozásokban kulcsfontosságú szerep jutott Márki Sándornak. Mivel azonban a román hatóságok nem viszonyultak pozitívan e felekezeti közti egyetem megalapításához, a felekezeti közti tanács egyelő-

re egy tanárképzőt indított azzal a feladattal, hogy a középiskolai tanárok utánpótlását ideiglenesen megoldják. E tanárképző vezetésével Márki Sándort bízták meg. A tanárképző az 1920–1921-es tanévben összesen hat tudományszakot foglalt magába: filozófiát és pedagógiát, klasszika- és modern filológiát, történelmet és földrajzot, természettudományokat, matematikát és társadalomtudományt.⁴⁴ Márki, a román hatóságok akadékoskodásai ellenére, sikeresen megoldotta a tanárképző első tanévének a befejezését 1921. május 31-én. Másnap, június 1-jén elnökkölt volna a Katolikus Státus által fenntartott gimnázium érettségi vizsgáján, azonban, ahogyan ezt Erdész Ádám bemutatta, a román hatóságok ezt már megghiúsították.⁴⁵

A megaláztatás és depresszió súlya alatt

■ Márkit rengeteg kudarc és megaláztatás érte a román bevonulás óta. Összeomlott a karrierje és a világképe, elvesztette egyetemi professzori állását, jövedelmét, társadalmi megbecsülését, román tiszteket és katonákat telepítettek a villájába, naponta szemtanúja volt kollégái megaláztatásának, sokszor őt is megalázták a megszallók. 1919. január 23-án lejegyzí: „Itt talán mindennél jobban azért gyűlölik őket, hogy művelt embereket is megbotoztatnak.”⁴⁶ Egy idő után már barátaival, kollégáival sem találkozhatott. 1919. december 23-án bejegyzí naplójába, hogy „A kimustrált egyetemi tanárok közel öten, hatan, néha többen is, hetenként 2-szer, 3-szor találkoztunk az Európa kávéház egyik asztalánál. Ma figyelmeztettek, hogy hagyjuk abba. Hát ezentúl azt sem kérdezzük meg egymástól, hogy szolgál az egészség? – Holnapra, a bevonulás első évfordulójára, ünnepet rendeltek.”⁴⁷ A megszállottak egy kávéra sem találkozhattak, míg a megszállók ünnepeltek... Lassacskán úrrá lett a szomorúság, a búskomorság. Nem diagnosztizálták depresszióval, de nagy valószínűséggel már abban szenvedett. Több, naplójából kiemelt idézet is erre utal. 1919. október 29.: „Ma ötven éve voltam először Ausztriának egy kis falujában, a wolfsthalai várromoknál, gyönyörű szép őszi napon. Ma, félig-meddig már saját reményeim romjainál gunnyasztok esős őszi napon.”⁴⁸ 1920. október 3-án e sorokat jegyezte le naplójába: „Ma egy kollégám úgy találta, hogy az utóbbi két év alatt tíz esztendőre öregedtem.”⁴⁹ Mélységes szomorúság érződik egy megtört ember lelkében. 1919. szilveszteresti ájtatosságon Hirschler prelátus szónoklatára („Mondd meg a te népednek, hogy én vele vagyok, bennem higgyen, engem kövessen, s az én nevemben bátran menjen előre...”) reagálva, a következőket írta:

„Valóban, ez a hit tarthat meg bennünket leginkább az elmúlt év rettenetes tanulságai után. Mi, akik megéltük azt az ország történetében példátlan szerencsét, hogy negyvennyolc esztendeig – a boszniai csetepatét nem számítva – egyfolytában békében dolgozhattunk, megéltük a most elmúlt esztendőben nemzetünknek minden eddiginél mélyebb megaláztatását. Erdélyben az egész esztendőn át valószínűs börtönben éltünk, hazánktól és az egész világtól elzárva, s kitéve a népvándorlás kora minden embertelenségének. Nem irigylem azokat, akiket a történelem mindezért valaha felelősségre von; de ebben a felelősségben mindnyájan osztozunk, mert kötelességét egyikünk sem teljesítette híven. Különben nem szakadt volna nyakunkba hazánk épülete, amelynek minden oszlopát egy-egy vak Sámson rázta meg. S a hajléktalanokká tett magyarok közül hányan mondták, mint a Szodoma pusztulását Lótnak bejelentő angyalok: „Nem megyünk, hanem az utcán hálunk.” Állásomat, fizetésem, munkásságom körét én is elvesztettem, de – másoknál idáig szerencsésebben – még nem kerültem az utcára, sőt az évnek ezt az utolsó éjszakáját is családom körében, és Csiky Emánuelék társaságában töltöttem, s a két család gyermekeinek vidámságában, nevetgéléseiben a jobb jövőre ígértét véltem és véltük megcsendülni. A Szent Mihály-harang éjfél megkondulása-kor ebben a reményben kívántunk egymásnak és halálra gyötört szegény hazánknak víg esztendőt.”⁵⁰

Távozás Kolozsvárról

■ Márki Sándor Kolozsvárról való távozását nem szeretném túlságosan részletesen ecsetelni, mivel foglalkozott vele Erdész Ádám,⁵¹ csak a költözés lelki traumáira utalnék, mivel ez a távozás Márki kolozsvári karrierje összeomlásának a záróakkordja. Távozása 1921. július 2-án történt, azonban a Magyarországra való áttelepülés gondolata már 1919-től érelődött a családban. A legnagyobb veszély, amelyik fenyegette Márki családját a román megszállás után, az jómaga és veje kiutasításának lehetősége volt. Minden nem a Romániához csatolt területen született, hűségesküt megtagadó tanárt, tisztviselőt, vasutast fenyegetett a kiutasítás veszélye. Márkinak sok kollégáját kiutasították már 1919-ben, sokukat még a román törvények szerint is jogtalanul, ugyanis Erdély területén születtek, éppen ezért a kiutasítás veszélye 1919 óta valós volt. És az ilyen rövid határidőhöz kötött kiutasítás gyakorlatilag vagyonvesztéssel is járt.⁵² A vagyonvesztést elkerülendő sürgősen vevőt kellett kapni az egyébként nem kicsi (Erdész Ádám 15 szobásként említi, ebből valójában 5-5 szobát használt a két család, 2 szoba albérlőknek való kiadásra volt tervezve, a többi 3 a házmester szobáját, illetve gazdasági rendeltetésű szobákat jelentettek) Márki-Müller-villának. A ház értékesítése körüli bizonytalanság csak 1921 májusában szűnik meg, amikor lesz végül két komoly vevő: a cseh konzul, illetve a román Népvédelmi Igazgatóság. Végül a román Népvédelmi Igazgatóság veszi meg a házat Márki vejétől, Müller Alfrédől 550 000 lejért (ez nagyjából kétfélmillió koronának felelt meg).⁵³ A szerződés megkötésére és a fizetésre június 10-én került sor, és az összeg nagyobb részét azonnal átutalták Budapestre. A villa eladási ára az adott körülmények között korrekt összegnek mondható, és nagy szerencsének számított, hogy sikerült egyáltalán eladniuk, ellentétben sok ismerősükkel, akik a gyors kiutasítás miatt nem voltak ilyen szerencsések. A repatriálás nem csekély logisztikai problémával járt, csak Márki könyvtárának elhelyezésére 77 faládára volt szükség. Az utolsó, házukban írt naplóbemjegyzésében ezeket írja: „Búcsúlátogatásokat tettem Nagy Károly és Ferencz József püspöknél, Hirschler prelátusnál, Kolosváry Bálint, Schilling Lajos és Reinbold Béla kollégámnál, Szádeczky Lajosné komámasszonyánál, Hirschfeld Sándor kereskedőnél, stb. Hozzánk is többen jöttek. Az asszonyok a roppant munkát adó pakolások miatt sehová sem mehettek.”⁵⁴

1921. július 1-je után a költözők már nem ingyen kapták a vagonokat, a Márki-Müller család a maguk hét vagonjáért több mint 5000 lejt fizetett, emellett „ajándékokat” kellett adni a különböző vasúti tisztviselőknek. Az utolsó kolozsvári bejegyzés a következőképpen zárul: „Este 9-kor bezárkóztunk a 46 ember vagy 6 ló és 4 ember számára szánt kocsiba – s többet talán sohasem látom Kolozsvárt, hol egyfolytában a legtovább és többnyire igazán boldogan éltem. Bár a város harmadfél év alatt nagyon átalakult, igen sok barátom otthagya és idegen pofákkal telt meg – azt kívánom, hogy megint olyan legyen, amilyennek ottlétem első negyedszázadában találtam, s adja Isten, hogy Clujból megint Kolozsvár legyen!”⁵⁵ Márki Sándor minden bizonnyal életének legtermékenyebb és legboldogabb éveit élte Kolozsváron. Tudományos és társadalmi megbecsülése itt teljesedett ki, akár csak családi élete, főleg lányának és unokáinak Kolozsvárra költözése után, amikor az elismert professzor büszke nagyapaként élvezhette unokái társaságát. Mindez az első világháború végével véget ért: elvesztette munkahelyét, lakásába idegeneket költöztettek be, korlátozták a mozgásszabadságát, családja elszegényedett, barátai nagy részét kiutasították az országból, és mindenekfölött csorba esett társadalmi státusán. Egy megtört, megöregedett, orvosi diagnózis hiányában is merem állítani, egy depressziós Márki Sándor hagyja el Kolozsvárt, ahogyan az a román–magyar határnál, Biharpüspökiben készült fényképen is jól látható.

Márki Sándor 1920-ban, illetve 1921-ben Biharpüspökiben a román–magyar határnál

■ JEGYZETEK

1. A Márki–Müller villa az Eszterházy u. 6. szám alatt épült. Most a Bălcescu u. 16. szám alatt található.
2. Toth Szilárd: *Cluj and the University During World War I*. Philobiblon 2018. 1 sz. 51–72.
3. A hatóságok elrendelték a különböző intézmények, köztük az egyetem fémkészleteinek felmérését és beszolgáltatását. A fizikai laboratóriumok platinakészletétől a réz ajtókilincsekig és ajtóveretekig mindent leadtak. Toth Szilárd: *Bölcsészeti-, Nyelv- és Történettudományi Kar*. In: Marjanucz László – Antal Tamás – Vajda Tamás (szerk.): *A Szegedi Tudományegyetem és elődei története. II. rész. A kolozsvári egyetem története az alapítástól a szegedi újrakezdésig. 1872–1921*. Szegedi Egyetemi Kiadó, Szeged, 2022. 660–661. (A továbbiakban Toth: Bölcsészeti)
4. Toth Szilárd: *Kolozsvár és az egyetem az első világháború éveiben*. Per Aspera ad Astra 2018. 2. sz. 113–130.
5. Mihály János: *Kolozsvár 1918 utolsó negyedében – részlet Ajtay János hadnagy első világháborús naplójából*. Székelyföld. Kulturális folyóirat 2018. 11. sz. 131. (A továbbiakban Mihály: Ajtay János)
6. Schneller István (1847–1939) pedagógus, egyetemi tanár, rektor. Kápolnási Zsolt: *István Schneller – Schneller István*. In: Nagy Róbert-Miklós – Toth Szilárd (szerk.): *Rectorii universităţii din Cluj (1872–1919) – A kolozsvári egyetem rektorai (1872–1919)*. Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2022. 471–479.
7. Erdész Ádám (szerk.): *Márki Sándor naplói IV. (1915–1919)*. Magyar Nemzeti Levéltár Békés Vármegyei Levéltára, Gyula, 2023. 254. (A továbbiakban Erdész: *Márki Sándor naplói IV*.)
8. Vekov Károly – Vincze Gábor: *Kolozsvári végjáték, Szegedre kerülés*. In: Marjanucz László – Antal Tamás – Vajda Tamás (szerk.): *A Szegedi Tudományegyetem és elődei története. II. rész. A kolozsvári egyetem története az alapítástól a szegedi újrakezdésig. 1872–1921*. Szegedi Egyetemi Kiadó, Szeged, 666. (A továbbiakban Vekov–Vincze: *Kolozsvári végjáték*)
9. Uo.
10. Uo. 668.
11. Vajda Tamás: *Az erdélyi magyar egyetem utolsó tanéve (1918/19)*. Gerundium 2019 10 (2) sz. 43. (A továbbiakban Vajda: *Utolsó tanév*)
12. Uo. 44.
13. Pósta Béla (1862–1919) régészprofesszor volt a kolozsvári magyar régészeti iskola megalapítója. Toth Szilárd: *Școala clujeană de istorie*. In: Daniel David (szerk.): *Tradiție și excelență. Școlile academice/de știință la Universitatea Babeș-Bolyai din Cluj-Napoca*. Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2019. 104–117.

14. Márki Sándor naplóiban érelnemeszedésről beszél, ami okozhatott agyvérzést, tehát lehetséges, hogy egy agyvérzés-szívinfarktus kombinációban halt meg. Erdész: *Márki Sándor naplói IV.* 311.
15. Toth Szilárd: *A kolozsvári Magyar Királyi Ferenc József Tudományegyetem és a város 1914–1919 között.* In: Garda Dezső (szerk.): *A Trianoni békediktátum és az erdélyi magyarság autonómia törekvései a 20. században és a 21. század elején.* Státus kiadó, Csíkszereda, 2020. 49–50. (A továbbiakban Toth: *Az egyetem és a város*); Vajda: Utolsó tanév 46–47.
16. Vekov–Vincze: Kolozsvári végjáték 670.
17. Erdész: *Márki Sándor naplói IV.* 300.
18. Uo. 351.
19. Uo. 417.
20. Uo. 351.
21. Uo. 439.
22. Uo. 454.
23. Uo. 439.
24. Moldován Gergely/Grigore Moldovan (1845–1930) 1886–1919 között a kolozsvári egyetem román nyelv és irodalom tanszékének nyilvános rendes tanára. Stan Ana-Maria – Lukács József: *Grigore Moldovan – Moldován Gergely.* In: Nagy Róbert-Miklós – Toth Szilárd (szerk.): *Rectorii universităţii din Cluj (1872–1919) – A kolozsvári egyetem rektorai (1872–1919).* Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2022. 351–360.
25. Erdész: *Márki Sándor naplói IV.* 295.
26. Toth: *Az egyetem és a város* 9–51.
27. Vajda: Utolsó tanév 32–61.; Vekov–Vincze: Kolozsvári végjáték 670–684.
28. Gyalui Farkas: *Emlékirataim (1914–1921).* Művelődés Egyesület, Kvár, 2013. 298.
29. Onisifor Ghiu: *Universitatea Daciei Superioare și problema Statului romano-catolic ardelean.* „Ardealul” Institut de arte grafice Cluj, 1931. 9.
30. Vekov–Vincze: Kolozsvári végjáték 679.
31. Moldován Gergely
32. Karl-Keresztély Lajos (1875–1938) 1913-tól a kolozsvári francia nyelv és irodalom tanszék tanára.
33. Erdész: *Márki Sándor naplói IV.* 319.
34. Toth: Bölcsész 306–309.
35. Erdész: *Márki Sándor naplói IV.* 320.
36. Vekov–Vincze: Kolozsvári végjáték 684.
37. Itt Szádeczky-Kardoss Lajos történészprofesszorról, Márki Sándor legjobb barátjáról van szó. Bíró István: *Lajos Szádeczky-Kardoss – Szádeczky-Kardoss Lajos.* In: Nagy Róbert-Miklós – Toth Szilárd (szerk.): *Rectorii universităţii din Cluj (1872–1919) – A kolozsvári egyetem rektorai (1872–1919).* Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2022. 38–398.
38. Erdész: *Márki Sándor naplói IV.* 321.
39. A nagyszebeni román Kormányzótanács 1919 július 19-i rendelete: mindenkit „idegennek” nyilvánítottak és kitoloncoltak, aki nem a jelenlegi lakhelyén született, vagy 1914. augusztus 1. után szerzett illetékességet, illetve azt az esküt nem tett tisztviselőt, aki nem bírt „illetékességgel” az adott lakhelyen.
40. Vekov–Vincze: Kolozsvári végjáték 686.
41. A bölcsészkar tanárai közül Gombocz Zoltánt, Hornyánszky Gyulát, Szádeczky-Kardoss Lajost, Cholnoky Jenőt, Schmidt Henriket, Csengeri Jánost és Schneller István prorektort, a jogi kar tanárai közül Szandtner Pált, Kuncz Ödönt, Lukács Adolfot és Menyháth Gáspár dékánt, a természettudományi karról Györffy Istvánt, Haar Alfrédot, Pogány Bélát, Riesz Frigyes és Fabinyi Rudolfot (ő – feltehetően a száműzetés okozta lelki megrázkódtatás és a költözéssel járó fizikai megpróbáltatások hatására – 1920. március 7-én, 71 éves korában elhunyt Budapesten); az Orvosi Karról pedig Davida Leót, Lechner Károlyt és Rigler Gusztávot utasították ki.
42. A bölcsészkar két tanárát, Dézsi Lajost és Karl K. Lajost, valamint Issekutz Bélát, a gyógyszer-tanárát utasították ki ekkor.
43. Vekov–Vincze: Kolozsvári végjáték 687.
44. Bíró István: *A kolozsvári felekezeti egyetem története.* In: Toth Szilárd (szerk.): *Hagyomány és kiválóság: 150 éves magyar egyetemi oktatás Kolozsváron.* Egyetemi Műhely Kiadó, Kvár, 2023. 356.
45. Erdész Ádám: *A koldus- és vándorbotot mindnyájunknak kezébe nyomták. Márki Sándor repatriálásának története.* In: Ablonczy Balázs (szerk.): *Úton – Menekülés, mobilitás, integráció Közép-Európában és Magyarországon az első világháború után.* MTA Bölcsé-

szettudományi Kutatóközpont, Bp., 2020. 145–146. (A továbbiakban Erdész: A koldus- és vándorbotot)

46. Erdész: *Márki Sándor naplói IV*. 275.

47. Uo. 457.

48. Uo. 412.

49. Uo. 15.

50. Uo. 464.

51. Erdész: A koldus- és vándorbotot. 139–152.

52. Uo. 141.

53. Magyar Nemzeti Levéltár Békés Megyei Levéltára. Márki Sándor naplói. XV. 33. Xerox-tár 251. tétel. 1921. május 28. (A továbbiakban Márki: Napló, bejegyzés dátuma)

54. Márki: Napló. 1921. július 1.

55. Márki: Napló. 1921. július 2.

SZABÓ E. ISTVÁN

Márki Sándor társadalmi kapcsolatai

Kolozsváron (1893–1913)

■ Báthory István 1581-ben a kolozsvári jezsuita akadémia megalapításával olyan úton indította el a kolozsvári oktatást, melynek felfelé ívelő pályája máig tart. A tudományegyetem 1872-es létrehozása európai szintű szerkezeti kereteket adott a kolozsvári felsőoktatásnak, végérvényesen megváltoztatta a város fejlődési irányát, s felgyorsította annak iramát is. Az egyetem s az általa hozott pozitív változások nagyban hozzájárultak ahhoz, hogy Kolozsvár Erdély s egyben az ország egyik szellemi központja legyen. Azon túl, hogy az egyetem számos infrastruktúrális fejlesztést hozott a városba, újonnan felépült épületei a város arculatát is átalakították, nagyban hozzájárulva a ma ismert városkép kialakulásához.¹ A városképen kívül ugyanakkor Kolozsvár társadalmi szerkezete is átalakult, az egyetem által a városba vonzott hallgatók és egyetemi tanárok egy stabil értelmiségi réteget hoztak létre, mely Kolozsvár gazdasági, társadalmi, és kulturális életét nagyban befolyásolta, s a korabeli kulturális elitet meghatározta.²

Ezt a réteget erősítette Márki Sándor is, aki fiatalon nyert kinevezést a kolozsvári egyetemre 1892-ben, s gyorsan a helyi értelmiség egyik meghatározó tagjává vált, aki a felső középosztály minden rétegével igyekezett kapcsolatot tartani. Már kinevezése után közvetlenül tagja lett minden fontosabb társaságnak, egyesületnek, s idővel egyre fontosabb pozíciókat foglalt el bennük. Közvetlen ráhatása volt a város fejlődésére is, a korban az egyetemi tanárok véleményét minden fontosabb kérdésben kikérték mind a politikai felsővezetés, mind a vallási vezetés részéről. Márki Sándor asztalának rendszeres vendégei voltak a polgármesterek, püspökök vagy képviselők is. Márki Sándor például tiszteletbeli városi tanácsosként vagy az Erdélyi Római Katolikus Státus igazgatótanácsának tagjaként közvetlenül is részt vehetett a döntéshozásban.³

Márki Sándor kolozsvári pályafutása⁴ alatt hihetetlenül széles körű kapcsolat-hálót épített ki, melynek legtöbb tagja egyetemi tanárkollégái közül került ki, de a politikai, vallási, művészeti és tudományos élet számos tagja is képviseltette magát. Rendkívül aktív társasági életet élt, amely által folyamatosan fenntartotta és építette kapcsolati hálóját. Ennek bizonyítéka az az 1383 tétel, amit az elemzésre kiválasztott periódusban (1893–1913)⁵ számolhatunk össze az Erdész Ádám szerkesztésében megjelent naplói alapján.⁶ Márki Sándor 552 alkalommal fogadott vendéget kolozsvári otthonában, 446 alkalommal járt vendégségben másnál, valamint 385 alkalommal vett részt különböző társasági eseményeken, semleges he-

lyen. Ezen számok csak a kolozsvári társas érintkezéseket fedik, nincsenek benne a rendszeres külföldi körutak vagy ismerős- és rokonlátogatások, valamint szakmai rendezvények. Az 1383 tétel a közös vacsorákra, baráti látogatásokra, táncestélyekre, bálókra, poharazásokra szorítkozik. Láthatjuk, hogy a vizsgált periódusból még így is szinte négy teljes évet kitesznek azok a kolozsvári társasági összejövetelek, amelyeken Márki jelen volt. Ez a szám magasnak tűnhet, viszont a korabeli társasági élet elengedhetetlen részét képezték a különböző vizitek, látogatások és a látogatók fogadása.

Márki Sándor az esetek 40 százalékában a saját otthonában lezajlott összejöveteleket, látogatásokat említi naplójában. A kollégákkal való poharazásokon, ebédeken, vacsorákon túl számos szakmai szempontból megalapozott látogatás is történt, melyeket nyugodtan nevezhetünk érdeklátogatásnak is. Márki Sándort a korabeli gyakorlatnak megfelelően rendre felkeresik a kolozsvári egyetemre s főleg annak bölcsészettudományi karának valamely tanszékére pályázó tanárok. Az ilyen informális látogatások rendkívül sokat nyomtak a latba az egyetemi kinevezéseknél, ugyanis pályázat esetében a kar tanárainak szavazata alapján dőlt el, hogy kit hánnyadik helyre sorolnak. Az aspiránsok tehát e látogatásokon igyekeztek jó benyomást tenni az egyetem tanáira – esetünkben Márki Sándorra –, ugyanis sok múlt a szavazatukon, sőt ha pozitív benyomást keltettek, más tanárokat is meggyőzhetett Márki az adott jelölt alkalmasságáról. Természetesen ennek ellenkezője is előfordulhatott, amikor az amúgy fő esélyesnek tartott aspiráns az említett látogatásokon annyira „rosszul szerepelt”, hogy végül leszavazták, s nem is nevezték ki. Rajtuk és kollégáin kívül természetesen rendszeres vendég volt Márkinál a kolozsvári értelmiség minden rétege az orvosoktól, jogászoktól kezdve a tisztségviselőkhöz, arisztokratákhoz és papokig bezárólag.⁷

Kolozsvári kinevezése utáni években stabilan magasak a Márki Sándor otthonában tett látogatások mutatói, de unokái születésével látványos visszaesés következik be. Majd 1912-ben látható egy nagyobb kiugrás, ekkor ugyanis Márki hosszas betegsége miatt nem járt el otthonról, inkább őt látogatták meg, sőt ekkor még egyetemi óráit is otthonában tartotta.

A következő, az említések 32 százalékát kitevő kategória a Kolozsváron Márki Sándor által másoknál tett látogatásoké. Márki Sándornak ebben a tekintetben is kolozsvári kinevezése után volt a legsűrűbb időszaka. Ekkor telepedik meg a városban, s ekkor teszi ő is a legtöbb ismerkedő látogatást. Nagy barátságai is ekkor éltek virágkorukat, kollégáival folyamatosan egymásnál időztek. Azt is hozzá kell tennünk, hogy Márki ekkor még fiatal volt, lánya is kiskorú lévén, az egyetemi munkán kívül nyugodtan élhetett a társas érintkezéseknek. Lánya esküvője és szeretett unokái születése után viszont folyamatos visszaesés figyelhető meg: vendégeket ugyan még fogadott, de egyre ritkábban járt át másokhoz. A vizsgált időszak vége felé azért észrevehető egy növekvő tendencia, de ez 1912-ben megtörik, amikor hosszas betegsége otthona falai közé szorítja.

A következő kategória a semleges helyszíneken való megjelenés. A semleges helyszín alatt azon társas összejöveteleket értjük, melyek nem valaki otthonában zajlottak, hanem publikus helyeken, például kávéházakban, éttermekben, báltermekben. Ezek különböző kolozsvári egyesületek, szervezetek táncestélyeinek, gálaestjeinek, díszvacsoráinak a színhelyei, de ide tartoznak az egyetemi tanárok rendszeres sörözései, kuglizásai is, melyeken Márki Sándor igyekezett rendszeresen részt venni, sőt nem egyszer ő maga kezdeményezte ezeket. Az egyetemi és kulturális elit ekkortájt szívesen gyülekezett például a New York kávéházban vagy a Központi Szállodában, ahol egyetemet és közéletet érintő terveket is megvitatnak. Márki Sándorék törzsszótára fogalomszámba ment, az egyetemi tanárokon kívül a kulturális elit minden tagja előfordult ott a képviselőkhöz, bírókhoz, ügyvédekhez, az arisztokrácia tagjaihoz, orvosokhoz, intézményvezetőkhez.

Márki Sándor számos szervezetnek és egyesületnek volt a tagja. Ezek sem szorítkoztak viszont kizárólag a szakmai munkára, társadalmi szerepük reprezentációjaként számos estélyt vagy ünnepi összejövetelt rendeztek. Ilyenek voltak például az Erdélyi Kárpát-Egyesület táncestélyei, az Egyetemi Kör, a Kaszinó, a Tanári Kör estélyei, különböző farsangi estélyek vagy épp a jogi és a bölcsészettudományi kar ismerkedő estélyei.

A kolozsvári társas érintkezések számát a vizsgált, több mint húszéves periódusban számos körülmény alakította. Ezek közé tartozik Márki Sándor növekvő életkora, melyből kifolyólag idősebb korára egyre kevesebb eseményen vesz részt. (Ne feledjük, hogy a vizsgált periódus elején Márki Sándor 39 éves, a végén pedig már 60.) Ugyanígy az idő múlásának számlájára írható, hogy számára kedves barátai, közelebbi kollégái közül egyesek az évek során elhaláloznak, így kiesnek a látogatók vagy látogatandók köréből. Ezenkívül vannak olyan barátságok is, melyek a kezdeti években nagyon szorosak voltak, majd az évek során elhalványultak, vagy épp egyik napról a másikra megszakadtak.

A másik fontos tényező a család, mely nagyban meghatározta Márki Sándor mindennapjait. Lánya gyermekeiben nyugodtan eljárhatott bármilyen eseményre, elfogadhatott bármilyen felkérést, felesége vezette a háztartást, és mindig alkalmazzak számos cselédet, szakácsnét, lányának pedig nevelő- és társalkodónőt. Három unokája születésével ez azonban gyökeresen megváltozott, mivel Márki Sándor saját döntése alapján rengeteg időt töltött kisunokáival, boldogságának legfőbb forrását bennük látta. Unokái megjelenésével egyidejűleg egyébként egy érdekes tendencia is felüti a fejét Márki naplójában. Megfigyelhető, hogy a professzor, aki amúgy mindig akkurátusan, a legapróbb részletekig vezeti a naplóját, alig ír naplót, amíg unokája vagy unokái náluk vannak. Márpedig ez sokszor hónapokat jelentett, s Márki ilyenkor nem ritkán csak a hónapok végén ír egy-egy összefoglaló naplóbejegyzést, melyben megemlíti, hogy tettek pár látogatást, vagy épp szinte nem is jártak sehova.

A másik fontos, családhoz köthető tényező a veje, Müller Alfréd betegsége volt. Egészségügyi problémái miatt a vejének 35 évesen nyugdíjba kellett vonulnia, ami Márkira helyezte mindkét család ellátásának terhét. Az anyagi megterhelés mellett a betegség miatt Kolozsvárra, Márkiékhoz költöző Müller család egyre több időt elvett Márkitól, aki egyébként szívesen vetette bele magát unokái nevelésébe.

Márki Sándor naplói alapján azonosítottunk egy belső kört, melybe a professzor legjobb barátai kerültek, szám szerint heten. A vizsgált hét személyből négy Márki Sándor kollégája volt (Szádeczky Lajos,⁸ Moldován Gergely,⁹ Finály Henrik,¹⁰ Meltzl Hugó¹¹). A másik három személy, Szentkirályi Gyula és Kozma Gyula jogászok, valamint az orvos Török Imre az egyetem berkein kívüliek voltak.

Szádeczky Lajos messze kimagaslik a mezőnyből, Márki Sándor egyértelműen vele közösen vett részt a legtöbb társas összejövetelen, s az ő társaságát kereste a legtöbbször a vizsgált periódusban. Márki Sándor kolozsvári kinevezése utáni kezdeti években szinte minden társas összejövetelen feltűnik Szádeczky Lajos neve, ha nem is egymást látogatják meg, akkor is együtt mennek a különböző bankettek-re, estélyekre. A Márkinál zajló összejöveteleken, melyeken számos kollégája jelen volt, Szádeczky Lajos nevének említését is biztosra vehetjük. 1898-ban egy törés következett be kapcsolatukban, a találkozások száma egyszerűen bezuhan, s a vizsgált időszakban ezután egyik évben sem lesz több ötnél. Kezdeti kapcsolatuk viszont annyira erős volt, hogy még úgy is Szádeczky Lajosé a legtöbb összejövetelekkel kapcsolatos említés, hogy csak hat évig voltak szoros barátságban a vizsgált 21 évből.

Szentkirályi Gyula az egyetem körein kívüli barátok sorát erősítette, tisztán kolozsvári ismertség az övé s Márkié. Márki Sándor közvetlenül kolozsvári kinevezetése után ismerkedik meg az akkor ügyvéd Szentkirályi Gyulával, s bátran állít

hatjuk, hogy az övék volt a legstabilabb kapcsolat a vizsgált periódusban, az elejétől a végéig kitartott.

Kozma Gyula főügyész is nevezhetjük Márki Sándor egyik legjobb barátjának, ugyanis amíg Kolozsváron lakott, rendszeresen keresték egymás társaságát, s az övé az érdem, hogy az egy éven belüli személyes találkozások számában (1897-ben) ő az abszolút rekorder. S bár csak 1894 végén ismerkedtek meg, s Kozma 1899 végén elköltözött Kolozsvárról, így is az övé az összesített lista harmadik helye is, amit, ha úgy vesszük gyakorlatilag csupán öt év alatt sikerült elérnie.

A következő legtöbbször említett név a Török Imréé, akinek bár nincsenek ki-magasló számai, de mégis elmondható, hogy stabilan jelen volt Márki Sándor életében a vizsgált periódusban. Török Imre volt a Márki család háziorvosa, rögtön Kolozsvárra érkezésük után ismerkedtek meg vele, s egy idő után a szakmai látogatásokon túl a társasági összejövetelek rendszeres vendége is lett.

Moldován Gergely az összesített listán az ötödik, Márki kollégái közül a második legtöbb említéssel rendelkezik. Őt Finály Henrik követi, aki úgy lett a szoros kapcsolatok összesített listáján a hatodik, hogy a vizsgált periódusban csak öt évet élt, ugyanis 1898 elején elhunyt. A szoros kapcsolatok listáját Meltzl Hugó zárja, aki bár rövid ideig volt Márki összejöveteleinek rendszeres vendége, az alatt mégis elég említést kapott ahhoz, hogy a szoros kapcsolatokhoz soroljuk.

A belső körön kívül azonosítottuk Márki Sándor közepesnek mondható kapcsolatait is, s az így felállt listán 13 fő szerepel. Ezen kategória fontosságát az adja, hogy kiderül belőle, Márki Sándor a közeli barátain kívül kikkel vette körül magát, a társadalom mely rétegeivel érintkezett. A 13 fős listán nagyrészt Márki Sándor egyetemi tanárkollégái szerepelnek, de mellettük megtalálható a korabeli értelmiség szinte minden rétege. Az erdélyi arisztokrácia egyik prominens alakján, a pap-ságon és az Osztrák–Magyar Monarchia egyik főtisztjén túl, a kor egyik legnevesebb művésze, a kolozsvári Mátyás-szobor megalkotója is megjelenik. Az viszont egyértelműen kijelenthető, hogy kapcsolathálójában a leginkább reprezentált csoport az egyetemi tanároké, velük találkozott a legtöbbször szabadidős célzattal a vizsgált periódusban.

Tekintettel a rendelkezésemre álló keret szűk terjedelmére, itt nem volt alkal-mam bővebben ecsetelni e társadalmi kapcsolatokat, de a hamarosan megjelenő doktori disszertációmban ez részletesebben tanulmányozható.

■ JEGYZETEK

1. Toth Szilárd: *Az egyetem, a város és Erdély kapcsolata*. In: Marjanucz László – Antal Tamás – Vajda Tamás (szerk.): *A Szegedi Tudományegyetem és elődei története. II. rész. A kolozsvári egyetem története az alapítástól a szegedi újrakezdésig. 1872–1921*. Szegedi Egyetemi Kiadó, Szeged, 2022. 627–663.
2. Toth Szilárd: *A magyar kulturális elit mozgásdinamikája a huszadik században – Erdély*. In: *Közép-Európa – regionális és nemzeti struktúrák, élitek, emlékezetpolitika, Erdélyi évszázadok. A Kolozsvári Magyar Történeti Intézet évkönyve*. Egyetemi Műhely Kiadó, Kvár, 2022. 79–111.
3. Szabó E. István: *Márki Sándor*. In: *Közép-Európa – regionális és nemzeti struktúrák, élitek, emlékezetpolitika, Erdélyi évszázadok. A Kolozsvári Magyar Történeti Intézet évkönyve*. Egyetemi Műhely Kiadó, Kvár, 2022. 233–247.
4. Toth Szilárd: *130 éve nevezték ki Márki Sándort a kolozsvári egyetem nyilvános rendes tanárává*. In: H. Szabó Gyula – Szabó Lilla (szerk.): *Kincses Kolozsvár kalendáriuma: 2023–2024*. Kriterion Könyvkiadó, Kvár, 2023. 68–81.
5. E tanulmány egy doktori disszertáció következtetéseit tartalmazza: Szabó E. István: *Márki Sándor kapcsolatrendszere a kolozsvári kulturális elitel*. 2025, Kolozsvár, Doktori disszertáció, kézirat.
6. Erdész Ádám (szerk.): *Márki Sándor naplói. 1873–1892, 1893–1903, 1904–1914, 1915–1919. I–IV*. Magyar Nemzeti Levéltár Békés Vármegyei Levéltára, Gyula, 2015–2023.
7. Erdész Ádám: *A kolozsvári egyetem személyes látószögéből Márki Sándor 1892–1919 közötti, egyetemre vonatkozó naplói alapján*. In: Toth Szilárd (szerk.): *Hagyomány és ki-*

válóság: 150 éves magyar egyetemi oktatás Kolozsváron. Egyetemi Műhely Kiadó, Kvár, 2023. 237–254.

8. Biró István: *Lajos Szádeczky-Kardoss – Szádeczky-Kardoss Lajos*. In: Nagy Róbert-Miklós – Toth Szilárd (szerk.): *Rectorii universităţii din Cluj (1872-1919) – A kolozsvári egyetem rektorai (1872–1919)*. Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2022. 389–398.

9. Stan Ana-Maria – Lukács József: *Grigore Moldovan – Moldován Gergely*. In: Nagy Róbert-Miklós – Toth Szilárd (szerk.): *Rectorii universităţii din Cluj (1872-1919) – A kolozsvári egyetem rektorai (1872–1919)*. Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2022. 351–360.

10. Toth Szilárd: *Bölcsészeti-, Nyelv- és Történettudományi Kar*. In: Marjanucz László – Antal Tamás – Vajda Tamás (szerk.): *A Szegedi Tudományegyetem és elődei története. II. rész. A kolozsvári egyetem története az alapítástól a szegedi újrakezdésig. 1872–1921*. Szegedi Egyetemi Kiadó, Szeged. 2022. 320–323.

11. Biró István: *Hogó Meltzl – Meltzl Hugó*. In: Nagy Róbert-Miklós – Toth Szilárd (szerk.): *Rectorii universităţii din Cluj (1872-1919) – A kolozsvári egyetem rektorai (1872–1919)*. Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2022. 237–245.

FERKÓ ZOLTÁN

EGY ÉV ERDÉLYBEN

**– avagy az Transylvániában kóborló szegény
vágáns könyörgései és sóhajtásai
az erdélyországbeli állapotoknak felettébb
sanyarú voltáról**

■ Lassan egy éve indult az erdélyi kalandom. Magyarországról jövök, vagy ahogy a helybeliek mondják, „tápos” vagyok. Tíz pontban röviden összefoglalom fontosnak és megosztásra érdemesnek vélt tapasztalataimat.

1. Nem nyertem pályázatot, nem kaptam ösztöndíjat, nem áll mögöttem támogató vagy szponzor. Egyszerűen csak saját elhatározásból jöttem, és a saját munkámra támaszkodtam. Az első fél évet az egykori Szászföldön, Nagyszeben mellett töltöttem, utána Székelyföld lett az otthonom, nagyrészt a Gyimesek és Csíkszereda. Először régi álmomat váltottam valóra: egy nyolcszáz éves szász erődtemplom gondját viseltem, és fogadtam az oda érkező látogatókat, utána szintén a turizmus, vendéglátás területén helyezkedtem el.

2. Románia társadalma intenzív változáson megy keresztül. Az elmúlt évtizedekben tömegesen vándorolt ki a lakosság, az EU-ban Romániából költöztek el a legtöbben egy másik EU-s tagállamba. Ez a gyakorlatban azt jelenti, hogy a nagyvárosokon kívül, vidéken alig látni húsz és hatvan év közötti embereket. Jóformán csak a kisgyerekek, az iskoláskorúak és az idősek vannak otthon. Aki él és mozog, az elment. A politikusok ezt úgy mondják, hogy aki most itt él, az itt is akar élni. Milyen igaz! Én is ezért jöttem. Székelyföld üdítő kivétel ebből a szempontból, mivel sok kisgyermekes családot látni. Lehet, ha egyszer alaposan összeszámolnánk, kiderülne, hogy a gyerekeket, időseket, a roncs társadalom többmilliónyi tagját stb. leszámítva Romániában körülbelül öt-hat millió épkézláb, hadra fogható ember él. Ennyi él Magyarországon is. Így is lehet nézni a dolgokat.

3. Magyarországon sokaknak teljesen hamis az Erdély-képe. A fél évszázaddal ezelőtti két és fél millió erdélyi magyarból mára alig valamivel több, mint egymillió maradt. A falvak elnéptelenednek, a városok sorra veszítik el magyar jellegüket. Minden, amúgy üdvözlendő utcafelújítás, homlokzattatarozás során elvész valami a régi magyar (és szász) világból. A magyar nyelv használata erősen visszaszorult. Székelyföld ebben is kivétel, itt valóban létező kétnyelvűség van, a hivatalokban, a kereskedelemben, mindenhol. Az áruházakban románul és magyarul is bementik az információkat, természetesen szigorúan ebben a sorrendben. De mindezt hol? A tömbmagyar területeken, ahol a magyar lakosság aránya 80–90%-os. A szórványban rég el lehet felejtetni a kétnyelvűséget. Ami azért a tömbben is elég relatív, a rendőrt vagy ahogy itt mondják, a „zsandárt” például mindig mindenki, minden körülmények között automatikusan románul szólítja meg. Reflexek...

Erdély összességében erőteljesen homogenizálódott, romanizálódott, a hajdan-volt kulturális sokszínűség, amelyre méltán voltak büszkéek egykor lakói, ma már csak nyomokban, mutatóban van jelen itt-ott. Sajnos szüleink, nagyszüleink egy olyan Erdélyt hagytak ránk örökül, ahol sok helyen nem lehet magyarul boldogulni. Ezért is szükséges a románnyelv-ismeret, legalább alapfokon.

4. A tömeges elvándorlás egyenes következménye lett a munkaerőhiány a két évtizede rohamos fejlődésnek indult országban. A nagyvárosokban ma már nem ritkaság az ázsiai vendégmunkások látványa éttermekben, futárként, vagy akár magasan képzett munkakörökben. Sok magyarországi valószínűleg nem áll készen az élményre, hogy Kolozsvár főterén a kávézó teraszán Fülöp-szigeteki pincér szolgálja fel neki a kapucsínót. Pedig ez is napjaink Erdélye, szélsébesen változó társadalmának tükröje.

5. Az ország adminisztrációja ugyanakkor nincs felkészülve a máshonnan érkezők fogadására ilyen mértékben. Nagyszebenben például a bevándorlási hivatal ügyfélszolgálatára, ahol külföldi munkavállalóként regisztrálni kell (magyarként ez igazán egyedi és különleges élmény), időpontfoglalás nélkül csak naponta egy óra hosszát van nyitva. Ha odamész és nem kerülsz sorra, így jártál, jöhetsz vissza másnap. El lehet képzelni, milyen sorbanállás, zsúfoltság van ott a hét minden napján.

6. A hivatalos ügyek intézése általában véve nagyon körülményes. Külföldiként, ha valaki nem beszél legalább alapszinten románul, meg különösképpen. Bankszámlanyitás? Ha nem Székelyföldön intézed magyarul, készülj a legrosszabbra. Egészségbiztosítás? Hónapokig tart, senki nem tudja, mit kell csinálni, mindenki a másikkra mutogat, de leginkább vár. Azt amúgy érezhetően nagyon megtanultak itt az emberek, várni.

7. A fizetés átlagosan 250-300 ezer Ft körüli. Hogy ebből hogyan tudnak megélni az emberek? Jó kérdés. Egy titkos lifehack: mindenki családjában vannak falun élő rokonok, akik rendszeresen küldik a friss élelmiszert, így sokat lehet spórolni bevásárláskor. Persze nyugati cégeknél, multiknál ennél jóval többet is lehet keresni.

8. A közlekedés meglehetősen gyerekcipőben jár. Bár a közelmúltban országszerte hatalmas infrastrukturális fejlesztések történtek, így Budapestről ma már egy rövid, 15 km-es hegyi szerpentint kivéve tükörsima autópályán suhanhatunk Nagyszebenig, sőt most már a határátlépés sem hátráltatja feleslegesen a haladást, ez még mindig édeskevés. Ha nem autóval közlekedsz, busszal vagy vonattal nagyon nehézkes és lassú eljutni egyik városból a másikba. Kevés a járat, azok is rendszerint zsúfolásig tele vannak, és elképesztően hosszú a menetidő. Bizonyára ezért is van ma már szinte minden családban autó, van, ahol több is.

Ez viszont azt hozta magával, hogy jelentősen megnövekedett a forgalom. A városokban és a bevezető utakon állandósultak a dugók, egy városi séta sem olyan kellemes már, mint akár öt-tíz évvel ezelőtt. Egyrészt minden talpalatnyi helyet elfoglalnak az autók, a járdán sok helyen csak oldalazva lehet elférni, másrészt a kipufogógáz miatt a levegő minősége is rossz. Falun sem sokkal jobb a helyzet, ott is minden tele van autóval. A Gyimesekben például az egyik patakon láttam olyan udvart, ahol nem kevesebb, mint négy BMW állt. Tizenöt-húsz évvel ezelőtt az egész patakon összesen volt négy autó, az is mind Dacia volt. Ma már épp ebből látni a legkevesebbet, szinte csak a zsandároknak és a taxisoknak van Dákója. Az embernek az az érzése, hogy a Daciát elsősorban exportra gyártják, a

helyiek meg új vagy újszerű nyugati autóval járnak. Ez is hozzátartozik jelenkorunk Erdély-képéhez.

9. Akárhová megyek, szinte mindenki meglepődik azon, hogy Magyarországról jöttem Erdélybe. A beszédemből azonnal kitűnik, hogy nem vagyok helybéli. Ilyenkor egyből záporoznak a kérdések: honnan jöttem, miért jöttem, mit csinálok, meddig maradok? Itteni szóhasználatból élve „nem jön, hogy higgyék”, hogy valaki Budapest helyett Romániát választja lakóhelyül. Bízom benne, hogy az itt élők tudják, milyen csodálatos helyen laknak, milyen egyedülálló természeti és kulturális kincsek birtokában vannak. Végül aztán beletörődnek, elfogadják, hogy itt vagyok, de néha úgy érzem, megérteni istenigazából nem fogják soha.

10. És akkor a nagy kérdés: tényleg megelőzött minket Románia? Sokatmondó, hogy 2025-ben így tesszük fel a kérdést, és nem úgy, hogy utolértük-e már Ausztriát? Nem lehet egyértelmű igennel vagy nemmel válaszolni. Az biztos, hogy Románia elképesztő fejlődésen ment keresztül. Míg huszonöt-harminc évvel ezelőtt fényévekkel jártak mögöttünk, addig ma már nem érezni azt a civilizációs szakadékot, mint akkoriban. Itt is lehet jól élni, jól keresni, akár jobban is, mint otthon, de az élet nem csak erről szól. Mint minden országban, Erdélyben is vannak olyan sajátosságok (fentebb említettem egy párat), amelyekkel ha megbarátkozol és együtt tudsz velük élni, jól fogod magad érezni. A válaszom tehát: gyere, próbáld ki Te is, és dönts el magad!

BALÁZS IMRE JÓZSEF

TRANSZNACIONÁLIS ÁRAMLÁSÚ ÁLMOK, MONDATOK

Emil Szittya: *The Hashish Films of Customs Officer Henri Rousseau*

■ Megélenkülőn látszik az érdeklődés Szittya Emil figurája és életműve iránt. Kassák csavargótársa, akiről *A ló meghal a madarak kirepülnek* és az *Egy ember élete* egyaránt megemlékezik, és aki a dadaizmus 1916-os zürichi be-robbanása idején szoros kapcsolatokat ápolt a dada-alapítókkal (köztük Hugo Ballal majd Tristan Tzarával), újabb és újabb kiadványok révén válik egyre hozzáférhetőbbé a magyar és nemzet-közi közönség számára.

Az újdonság a soknyelvű (magyar, német és francia) életmű kapcsán egy angol nyelvű fordítás megjelenése az eredetileg németül írt kötet, *Die Hashischfilme des Zöllners Henri Rousseau* (A vámos Rousseau hasisfilmjei) anyagából. A mű a szerző avantgárd kifejezőmódját, poétikai szempontból is úttörő szövegalakítását példázza. Nem sokkal korábban, 2024-ben jelent meg Párizsban, francia fordításban a többek által Szittya főművének tartott *Le cabinet de curiosités* (Furcsaságok kabinetje),¹ amely inkább sajátos emlékiratként, kevésbé poétikai innovációi miatt tart számot érdeklődésre. Ezt Szittya ugyancsak németül írta meg eredetileg, és 1923-ban jelent meg első, eredeti kiadása.

E kiadványok nyomán elmondható, hogy a szerző iránt nem csupán magyar

hátterű kutatók érdeklődnek az utóbbi évtizedben, hanem újra bekerült egy olyan transzkulturális körforgásba, amelyben életében egyébként teljességgel otthonosan mozgott. A többnyelvű szerzői életmű, az atipikus karrierív, az egyszerre írói-festői-teoretikusi munkásság és még néhány további tényező korábban hosszú időre árnyékolta Szittya munkáit.

Noha jelen írás elsősorban *A vámos Rousseau hasisfilmjei* szövegeire összpontosít, és azok irányzati-történeti elhelyezhetőségéről gondolkodik, mindenképpen fontos kiemelni magyar vonatkozásban Rockenbauer Zoltán és Gucsa Magdolna utóbbi évtizedben közzétett publikációit, amelyek akár a nemzetközi szakirodalom számára is fontos hivatkozási alappá válhatnak hosszabb távon, hiszen nem csupán magyarul, hanem franciául és angolul is hozzáférhetőek különböző reprezentatív kiadványokban.²

Ki volt Szittya Emil? Néhány alapvető életrajzi adat felidézése talán e recenzióban is szükséges: Schenk Adolf néven született Budapesten, 1886-ban, szegény zsidó családban. Publikációit Szittya Emil néven jelentette meg – az elsőt, Wojticzky Gyulával közösen magyarul, Budapesten, *Az újak irodalmáról* címmel, 1909-ben. Ez már a csavar-

Transl. W. C. Bamberger. Wakefield Press, Cambridge MA, 2025. (A továbbiakban: Szittya 2025) A cikk a nagyszebeni Lucian Blaga Egyetem *TRANSHIROL ERC-2020-COG* című projektjének keretében készült. This project has received funding from the European Research Council (ERC) under the European Union's Horizon 2020 research and innovation programme (grant agreement No 101001710)

gások korszaka számára, ekkoriban találkozik Kassákkal is Stuttgartban, és együtt jutnak el Párizsba. Kassáktól függetlenül és tőle elszakadva Szittyta továbbépíti irodalmi-művészeti kapcsolatait, szervezői tevékenységének egyik kiemelkedő sikere Blaise Cendrars *A transzszibériai expressz* című remekművének megjelentetése közös kiadójuknál, a Les Hommes Nouveaux-nál, 1913-ban. Ugyancsak nemzetközi jelentőségűnek tartja a szakirodalom 1915-ben három lapszámot megért *Der Mistral* című folyóiratát, amelyet Hugo Kerstennel és Walter Sernerrel közösen szerkesztett Zürichben. Ez a lap számos beszámoló alapján nagy hatást gyakorolt Hugo Ballra és Emmy Henningsre, a dada zürichi alapítóra. Ezt követően a *Furcsaságok kabinetje* (1923),³ illetve talán a második világháborús francia ellenállásban való részvétel megidéző *82 rêves pendant la guerre 1939–1945*⁴ (82 álom háború idején) vált gyakoribb hivatkozási alappá. Szittyta élete utolsó évtizedeiben Párizsban élt, és 1964-es haláláig francia nyelvű publikációkat is megjelentetett, igaz, mint arra Rockenbauer Zoltán is utal, az elsődleges alkotói nyelve a német maradt, francia nyelvű könyveit fordítókkal-munkatársakkal hozta létre.⁵

A vizuális művészi hagyaték is tekintélyes terjedelmű, Rockenbauer Zoltán munkájának nyomán készült átfogó elemzés Szittyta képzőművészeti munkásságáról is az irodalmi mellett – a legutóbbi jelentősebb retrospektív kiállításra 2022-ben került sor, Párizsban, a Liszt Intézet szervezésében.⁶ A képzőművészeti alkotások (amelyek leginkább 1927 utánról maradtak csak fenn a művész sajátos életmódja miatt) inkább a kubizmus és expresszionizmus által érintett figuratív, mintsem az absztrakt művészet kategóriájába sorolhatók. Egy gyakran idézett, Christian Weinektől származó megállapítás szerint „részben naív, részben pedig fantasztikus expresszionizmus jellemzi”.⁷ Az életműnek ez a szelete még feltárás alatt áll, igaz, az irodalmi-szöveges ré-

teg újraértékelése kapcsán is számos fordítói, újradolgozási és újraértelmezői gesztusra van szükség.

Hogyan kontextualizálja *A vámos Rousseau hasisfilmjei* című kötet (a teljes cím: *The Hashish Films of Customs Officer Henri Rousseau and Tatyana Joukoff Shuffles the Cards: a Novel Against Psycho-Analysis*, vagyis *A Vámos Henri Rousseau hasisfilmjei, avagy Tatjana Joukoff keveri a kártyát. Regény a pszichoanalízis ellen*) a Szittyta-életmű irodalmi részét? A Wakefield Press sorozatában olyan más, német nyelven író szerzők köteteinek társaságában jelent meg, mint Hugo Ball, Oscar A. H. Schmitz, Walter Serner, Unica Zürn. A tágabb értelemben vett avantgárd és előavantgárd, a látomásos és fantasztikus irodalom alkotásai között tehát, amelyeket általában nehéz lenne egyetlen irányzat körébe vonni. Fordítói előszavában W. C. Bamberger maga is felveti a besorolhatóság kérdését, említést téve arról is természetesen, hogy a szerző nem kívánt egyetlen irányzathoz csatlakozni: „Szittyta határozottan elutasította, hogy expresszionista, dadaista vagy akár protoszurrealista lenne, de prózája mindhárom említett stílussal mutat közös vonásokat. [...] Ahogy a szurrealista és expresszionista írók, Szittyta gyakran ragad meg színesztéiaszerűen működő hatásokat.”⁸ Mindegyik jellegzetességre szövegbeli példákat is ad.

A kötet kulturális utalásai messze túlterjednek egyébként az avantgárd határain, említés szintjén Blaise Cendrars és a címbe emelt, legfeljebb előavantgárdnak tekinthető Henri Rousseau mellett felbukkan Kleist, Sade, Buddha, Aretino, Chopin – és még hosszan lehetne sorolni. A fordító egy olyan írástechnikai észrevételt tesz azonban, amelyik pontosan ragadja meg a Szittyta-szövegek működését, de ismét nem egyetlen konkrét irányzathoz köthető: „*A Hasisfilmek* egyes mondatai, alig néhány kivételtől eltekintve, érthetőek és gyakran poétikusak. De legtöbb esetben nincs vagy alig van logikai kapcsolat az egyes monda-

tok között. Ebben a vonatkozásban Szittyá írásmódja igencsak hasonlít kortársáéra, Gertrude Steinéra, aki ugyancsak az egyedi mondatok megkomponálására összpontosított, majd olyan tömbökben helyezte el őket, ahol valós érzelmi töltetet hordozhattak, de nem a narratív összefüggés volt a lényegük.⁹ Egyfajta mondatkollázs-jelleg figyelhető meg tehát a kötetben, ami stílusosan rendkívül következetesen érvényesül, ugyanakkor ezáltal a mű elszakad a tematikus olvasás fokolizálhatóságától.

Az irányzati kontextus mellett másik fontos fogódzó a műfaji besorolás lehetne. Szittyá hibrid műfajt működtet, az angol kiadás hátlapszövege „jobb szó híján prózaversek”-ként nevezi meg a műveket. Guca Magdolna „német nyelvű verseskötet”-ként utal a műre,¹⁰ Rockenbauer Zoltán a címlap alapján „pszichoanalízis elleni regény”-ként utal rá.¹¹ A címkék sokfélesége valójában ezúttal is egyfajta rögzítetlenségre, köztességre utal. Az angol fordítás hátlapszövege a megjelent világot, illetve a könyvben tetten érhető többperspektívájúságot is kiemeli, a következőképpen: „Emil Szittyá legkorábbi ismert jelentős műve, *A vámos Rousseau hasisfilmjei*, 1916-ban jelent meg németül Budapesten, de a hallucinatórikus Párizst ábrázolja, amelyet a szerző akkoriban ideiglenes otthonául választott. Különös irodalmi mű, amely ugyanolyan módon nemzetközi és kötetlen, mint maga a szerző volt. Montparnasse szimbolikus térképe ez, amely magába foglalja a körülötte élő festők vizuális világát és a rájuk vonatkozó emlékeket. Egy feljegyzésekből építkező, hasis által átítatott álomnapló, amelyben Szittyá gyermekkori legendákkal és nemi szerepekkel is játszik, miközben nyughatalanul kutatja a szegénységet és az alvilágot, színesztéziás érzéki tapasztalatokat és látomásokat kapcsolva egybe.”¹²

Voltaképpen három vonatkozás szervezi egybe Szittyá Emil prózai életművét: egyrészt a szintetikus, szerekek által indukált víziók, másrészt a min-

den ember számára ismerős álomnarratívák, harmadrészt a találkozások, emberi portrék kavargása, amelyek egy mobilis, sokat utazó ember esetében ugyancsak kimozdulnak a rögzítettségéből. Ebben a vonatkozásban a *Hasisfilmek*, a *Furcsaságok kabinetje* és a *82 álom* korántsem esik távol egymástól. A *82 álom* szerzői bevezetőjében ezt írja Szittyá: „Lehetséges, hogy az általam összegyűjtött álmok kiindulópontul szolgálnak majd metafizikusoknak, pszichoanalitikusoknak vagy a gótikus regények íróinak. Akár a szürrealizmushoz és a kafaizmusához is lehetne őket kapcsolni. Alapanyag a rejtélyek túlbuzgó gyűjtőinek. De engem ez nem érint, ellenzem ezeket a játszadozásokat. Szándékosan hagytam meg ezeket az álmokat nyers állapotukban, mert úgy vélem, hogy nincs jogom elemezni vagy magyarázni őket.”¹³ Valamiképpen a megéltség, a dokumentálás mozzanatát hangsúlyozza ez a bevezetés is, ahogy ez sugárzik az egyes tudatokba, élethelyzetekbe belevetülő *Hasisfilmek* képsoraiból is. Nem érdemes ugyanis kihagynunk természetesen a műfaji összképből a filmes utalást sem. A felhasználás nyomán létrejövő víziók filmes analógiákkal mesélhetők el, az éles vágástechnika egyaránt jellemezhet filmet, álmat, pszichedelikus víziót.

Guca Magdolna magának az Henri Rousseau-festményeknek a világát is bevonja a szövegek értelmezésébe, és valóban azt sejtethjük, hogy némelyik prózában megírt vízióknak köze lehet Rousseau-festmények ekphraszisz-szerű leírásához, a név szerint megidézett festő jelenlétére, illetve a közös képi/szöveges elemekre gondolva. Guca a következő szöveghelyeket emeli ki ebben a vonatkozásban: „Egykor mint ha távoli tündérmesék egzotikus illatfelhői lettünk volna. Erős tested űz, a tavaszi vágy gyémánt szomjával növi be az estét. [...] Fiatal vagyok, mint a fiú. Lila árnyalatokkal beszél az ég, ecsetvonások véreznek aranyat a zöld hegyekre.” Egy másik szöveghely a festés fikcionált gesztusát is megidézi: „Egyszer, amikor együtt ünnepeltük a szüre-

tet a parasztokkal, Rousseau le akart festeni mindannyiunkat, nem láttuk egymást, végre teljesen megfeledkeztünk magunkról és egymásról.”¹⁴ Kétségtelen, hogy az a vizuális világ, amelyet az avantgárd és különösen a szürrealizmus művészei olyannyira nagyra tartottak az Henri Rousseau-festményeken, felszabadító erővel hat, és analógiában látható a Szittyá-látomások szövegével. A megjelenített világ és élethelyzetek tekintetében a későbbi lehetséges analógiák közül Brassai fotóművészetének párhuzamát hoznám még szóba, aki az éjszakai Párizsban később Szittyához hasonló történeteket gyűjtött és írt le – ez azonban kétségtelenül nem közvetlen kapcsolat, inkább a megjelenített világok rokoníthatósága a maguk nyugtalanító, bizarr, éjszakai jellegében.

A szürrealizmusnak és az avantgárdnak általában kevés mondanivalója volt a rövidprózáról, miközben a re-

génnyel és költészettel sokat foglalkoztak a kiáltványok, elméleti írások. Ha tehát a Szittyá-művek műfaji kontextusait szeretnénk továbbgondolni, egyik lehetséges útvonal az „avantgárd rövidpróza” kérdésköre felé vezetne, egy olyan „utazó” (vagy akár: „csavargó”), sokarcú műfaj felé, amely az avantgárdban egyszerre tudta magára öltetni a novella, az álomnarratíva, az esszé, a prózavers, vagy akár a töredékes regény jellegzetességeit. Ennek a műfaji metamorfóziskészségnek az elemzését máshol bővebben elvégeztem,¹⁵ a frissen megjelent angol nyelvű Szittyá-kötet kapcsán azonban mindenképpen érdemes megállapítani, hogy a mindenkori avantgárdok elődkeresései során, ahol olyan szerzők bukkantak felszínre, mint Lautréamont, Poe vagy Kafka, Szittyá figurája is alkalmas egy hasonló gondolatmenetbe illesztésre. Még akkor is, ha ő egyben kortársa is az avantgárdnak, nem csupán elődje.

■ JEGYZETEK

1. Emil Szittyá: *Le cabinet de curiosités. Souvenirs d'une vie de bohème*. Trad. Aloïse Denis. Séguier, Paris, 2024.
2. Rockenbauer Zoltán: *Szittyá Emil és a képzőművészet. Alkalmi bevezető*. Enigma 2017/90. 89–104. (A továbbiakban: Rockenbauer 2017); Rockenbauer Zoltán: *Szittyá Emil. Avantgárd és identitásválság*. Múlt és Jövő 2022/3. 86–100.; Rockenbauer Zoltán: *Emil Szittyá, le vagabond de l'avant-garde*. Institut Liszt, Paris, 2022. (A továbbiakban: Rockenbauer: *Emil Szittyá, le vagabond*); Guca Magdolna: *Szittyá Emil – a határsértés mint életmodell*. Helikon 2017/1. 110–117.; Guca Magdolna: *Bevezetés a csavargás kultúr- és társadalomtörténetébe*. (A továbbiakban: Guca 2022) In: Sasvári Edit – Szeredi Merse Pál (szerk.): *Úton 1909. Kassák, Szittyá, hosszú versek, rövid forradalmak*. PIM – Kassák Alapítvány, Bp., 2022. 362–377.; Magdolna Guca: *Crossovers and Transgressions: Dada as a Life Strategy in Emil Szittyá's Works*. In: Oliver A. I. Botar et alii (ed.): *Cannibalizing the Canon. Dada Techniques in East-Central Europe*. Brill, Leiden, 2024. 552–585.
3. Ebből magyar nyelven Beke László dadaizmus-antológiája közölt részleteket: Beke László (szerk.): *Dadaizmus antológia*. Balassi, Bp., 1998. 261–263.
4. Új kiadása: Allary Éditions, Paris, 2019.
5. Rockenbauer 2017. 99.
6. L. Rockenbauer: *Emil Szittyá, le vagabond*.
7. Rockenbauer 2017. 103.
8. W. C. Bamberger: *Translator's Introduction*. In: Szittyá 2025. X. (A saját fordításom, B. I. J.)
9. Uo.
10. Guca 2022. 395.
11. Rockenbauer 2017. 95.
12. Szittyá 2025. hátlap. (Saját fordításom, B. I. J.)
13. Emil Szittyá: *Avertissement*. In: *Uő: 82 rêves pendant la guerre 1939–1945*. Allary Éditions, Paris, 2019.
14. Guca 2022. 395. (Guca Magdolna fordítását valamelyest módosítottam – B. I. J.)
15. Imre József Balázs: *Surrealist Transformations: The Short Story beyond Genre Limits*. In: Delia Ungureanu – Amândio Reis (eds.): *Short Story as World Literature. The Deep History and Modern Lives of an Impure Genre*. Bloomsbury, London, 2026. 133–147. (megjelenés előtt)

ABSTRACTS

Zoltán Bicsok

■ ***“In the Service of Mars and Pallas”: The Two Elevations in Rank and the Three Variants of the Henter Family Coat of Arms of Sántionlunca/Sepsiszentiván***

Keywords: *Henter family, elevation to baronial rank, variants of the coat of arms, seals*
The elevation of two branches of the Henter family to baronial rank occurred within a very short period – just a decade (1744, 1754) – likely due to David I's influence at the imperial court, during which the prestige of the entire family increased significantly. In both cases, the baronial title was conferred for the same reason: in recognition of their military and cultural merits in the service of Mars and Pallas. Their expanded baronial coats of arms were in fact designed according to a single iconographic concept: the primary figure is the family's traditional heraldic animal (the crane), symbolizing vigilance, while the secondary elements are attributes of the two ancient deities (the sword and the quill). In the first, more stylized version of the coat of arms (1744), these attributes appear independently; in the second, more naturalistic version (1754), they are held in the paws of two rampant lions.

Ádám Erdész

■ ***The Shifting Boundaries of Historiography and Memory Politics in the Work of Historian Sándor Márki***

Keywords: *Sándor Márki, historiography, memory politics*

This study examines the historical perspective of Sándor Márki (1853-1925), considered one of Hungary's leading historians at the turn of the 19th and 20th centuries. The central question addressed is how the relationship between professional scholarship and national identity developed within Márki's historiographical oeuvre. In seeking an answer, the study first considers the roles Márki fulfilled as a historian: he was simultaneously a university professor, textbook author, writer for both the scholarly community and the general public, and a historian with an extensive network of connections. At the same time, he was a constant participant in events related to memory politics. In the historiography of the period, these roles were not necessarily distinct, and the variety of roles shaped the historian's mode of expression. Márki's historiographical *ars poetica* emerges from his works on historiography and the

philosophy of history, providing insight into how explicitly formulated principles are reflected in the content and textual construction of his writings.

György Gaal

■ ***The First Transylvanian Botanical Garden***

Keywords: *botanical garden, university, surgeon, gardener, Cluj/Kolozsvár*

This study outlines the definition and general history of botanical gardens, then examines the struggle of the Cluj/Kolozsvár Medical-Surgical Institute, founded in 1775, to secure a suitable site for a botanical garden. The earliest document dates to 1811, when Professor Mihály Incze began teaching botany. He received promises from both the Transylvanian government and Vienna to provide an appropriate plot, but he died in 1836 without having established a garden. In 1837, the Institute was reorganized, and its newly created department for introductory studies – covering botany, physics, and chemistry – was led by Professor István Joó, who continued the effort to establish a garden until 1848, also without success. During the period of Austrian Absolutism, the Institute was able to rent the Seminar Garden of the Catholic Church on Monostor Street in 1854. Under Professor Joó's direction and with the assistance of a gardener, this plot was transformed into a botanical garden. The study presents this approximately 8,000 m² garden, including its layout and furnishings. The garden was closed in 1872, upon the opening of Cluj/Kolozsvár University, and the Mikó Garden became the new high school botanical garden. This study is the first to present the history of this earliest Transylvanian botanical garden.

Judit Hammestein

■ ***Ally or Threatening Power? Sándor Márki's Writings on Russian-Hungarian Relations***

Keywords: *Sándor Márki, Russian-Hungarian relations*

This study analyzes the works of historian Sándor Márki on Hungarian-Russian relations, written between 1877 and 1913. The author examined the topic within the contemporary international context, including the Eastern Question and the rivalry between Russia and the Austro-Hungarian Monarchy. Márki was the first to provide a comprehensive overview of the interactions between the two peoples and the knowledge available about Russia. Particularly valuable are his analyses of the relationship

between the Principality of Transylvania and Tsarist Russia, as well as his discussions of the alliance between Francis II Rákóczi and Peter the Great. According to the study, Márki's writings were marked by biases stemming from a romantic-national perspective, most evident in the pathological praise of Hungarian successes and hostility toward minority aspirations. At the same time, he demonstrated a critical stance, for example, by criticizing the state of Hungarian historiography or Rákóczi's diplomatic idealism. His texts present a contradictory image of Russia: they reflect contemporary stereotypes of Russian "barbarism" and backwardness, as well as fears of Pan-Slavism and expansionism, while simultaneously raising the possibility of an alliance with Russia that could offer hope for liberation from Habsburg rule. The study highlights that Hungarians' attitude toward Russia has always been dual: Russia could be perceived simultaneously as a threatening and an allied power.

Gusztáv Mihály Hermann

■ ***Szekler Pride in the Four Years Following the Second Vienna Award***

Keywords: *Szekler pride, Second Vienna Award, Attila the Hun, Prince Csaba*

This article forms part of a broader research project examining the entire history of the Szekler origin myth. The author begins with the premise that, following the Second Vienna Award (1940), the Szeklers responded positively to the changed geopolitical situation, in which Transylvania once again became part of Hungary. At the same time, given the Szeklers' expectation that the state would respect their distinct traditions and unique history, the Hungarian government sought to accommodate this demand. However, it also pursued a strongly centralized administration: most officials, police officers, and military personnel were brought in from Hungary, and their relationship with the Szeklers was not without tension. Despite this, the local population welcomed measures aimed at addressing the region's underdevelopment and isolation. They also embraced the widespread promotion of the Szekler origin myth – the Hun origin of the Szeklers – and the symbolic cult surrounding historical (Attila the Hun) and legendary (Prince Csaba) figures associated with it. Legends from the era of the Hun Empire and the subsequent turbulent periods were widely disseminated, sometimes presented as historical fact, while research grounded in authentic sources from this

period and their critical evaluation was marginalized.

Róbert Hermann

■ ***The First Modern Synthesis of the Revolution and War of Independence: Sándor Márki's Millennium Summary***

Keywords: *Sándor Márki, synthesis, 1848-1849 Revolution and War of Independence*

This article presents Sándor Márki's summary of the 1848-1849 Revolution and War of Independence, the tenth volume of the millennial series *A magyar nemzet története* (The History of the Hungarian Nation). Márki's work represents the first modern synthesis of the revolution and war of independence, predating Gyula Szekfű's later, harsh critique of the existing historiography. The author emphasizes that Szekfű was mistaken in claiming the topic had not been addressed, as he overlooked significant works such as Márki's. Márki faced considerable challenges: much of the political and military documentation was held in Vienna, and the events of the war were still recent, with many participants still alive. Nevertheless, he completed the substantially longer-than-planned work – 22 sheets – in an exceptionally short period of six and a half months. His research made use of the Csányi archive in Arad, resulting in particularly thorough chapters on the events in Transylvania. Márki's synthesis broke with earlier traditions, for instance, by rejecting the periodization based on constitutional law, instead distinguishing between the revolution, the self-defense struggle, and the war of independence. He critically analyzed the dethronement of the Habsburgs and the roles of the leaders of the struggle, particularly Kossuth and Görgei, and did not accept the charges of betrayal against the latter. Márki also addressed the nationality question and the diplomatic precedents of Russian intervention in detail. According to the author, Márki's work far surpassed the efforts of contemporary amateur writers and contained a richer factual basis than Szekfű's later summary, making it a work deserving of renewed attention.

Katalin Mária Kincses

■ ***Was Sándor Márki a Cult Follower? The Rákóczi Biography***

Keywords: *Sándor Márki, Francis II Rákóczi, Hungarian historiography*

The accusation that Sándor Márki's monumental three-volume biography of Francis II Rákóczi was shaped by the cult-like

perspective of historian Kálmán Thaly, resulting in a distorted view of the Rákóczi cult, was first articulated by Gyula Szekfű in his monograph *A száműzött Rákóczi* (The Exiled Rákóczi). Later, biographers of Francis II Rákóczi, Béla Köpeczi and Ágnes R. Várkonyi, adopted this assessment when they wrote and published their own biographies of the prince in 1955, 1976, and 2004, although Ágnes R. Várkonyi in 2004 largely exonerated Márki from the earlier charge of creating a biased, false, or distorted image of Rákóczi.

This study seeks to refute Szekfű's and 20th-century historiography's claims regarding Márki's cult-like portrayal of Rákóczi by outlining Márki's oeuvre and political perspective and by providing a very concise, referential discussion of the circumstances surrounding the writing of the Rákóczi biography and an analysis of the work itself.

Gyöngy Kovács Kiss

■ *Houses and Residents of Cluj/Kolozsvár*

Keywords: *Cluj/Kolozsvár, Early Modern period, urban bourgeoisie, buildings, patrons*
This study presents the material and intellectual growth of the city of Cluj/Kolozsvár and its citizens, as well as its architectural development from the Middle Ages to the late 19th century, highlighting the role of the urban bourgeoisie in the process of prosperity. Cluj/Kolozsvár, a free royal city, became a "treasured" city through its residents' diligence and self-driven development. Its heyday came in the second half of the 16th century, when the settlement was referred to as *Transsilvaniae civitas primaria*. The article introduces several emblematic buildings of Kolozsvár – the Wolphard-Kakas, Vicei, Újhelyi, and Tauffer-Szábel houses – and their builders and residents.

Alpár Miklós

■ *The Visit of Mór Jókai to the Salt Mine of Praid/Parajd (1853)*

Keywords: *Mór Jókai, salt mine, Praid/Parajd, travel culture, travel literature, Transylvania*
In May 2025, the salt mine of Praid/Parajd was flooded by the Corund Creek. The most vulnerable area proved to be the old mining site, where a small mining village had existed in the 1850s. This site had been visited in 1853 by the towering figure of Hungarian literature, Mór Jókai, born 200 years earlier, in 1825. The study traces Jókai's travel route, the public interest in natural history at the time, and aspects of his visit to this particular Transylvanian salt mine. Based on Jókai's concise travel

writings, the similar account of his companion Kálmán Lázár (1827-1874), and other, more detailed mid-19th-century descriptions by authors such as Johann M. Salzer (1823-c.1903), János Hunfalvy (1820-1888), František Pošepný (1836-1895), and Gábor Téglás (1848-1916), it is possible to reconstruct mine visits of the era in detail. These sources reveal that travelers at Praid/Parajd were typically guided by salt mine officials, who pointed out features both on the surface and underground – where the scale of the mine chambers was conveyed through echoes and the light of burning bundles of straw, and where, during working periods, the traditional methods of salt extraction could be observed.

Péter Sas

■ *"The Házsongárd Veil": The Poetics of the Cluj/Kolozsvár Cemetery*

Keywords: *Cluj/Kolozsvár, Házsongárdi temető, sírfeliratok*

The article conveys the message articulated by publicist and writer Miklós Krenner: "Where is the Házsongárd veil, and what does this term mean? A veil that covers and beautifies, as the Transylvanian imagination once described it when it called the veil a beautifier? The true, old citizen of Kolozsvár would like to preserve the Házsongárd cemetery, which is both a forest and, with its nearly five-hundred-year-old past, in fact a museum, with all its old stones and ancient trees."

According to cemetery monographer János Herepei: "There is no Hungarian land in this world more beautiful, richer in memories than this piece of land!"

The inheritance of our ancestors – who expressed their Hungarian identity through their epitaphs even after death – is of national significance. Public attention should be paid not only to those who gained individual fame through prominent offices, leadership roles, or aristocratic origins, but also to those who lived quieter lives.

As a meeting place of life and death in Kolozsvár, the Házsongárd Cemetery carries an important message for both those who believe in eternal life and those who fear death. The inscription once nailed to the cemetery gate has proclaimed the same truth since time immemorial: "There is no death, only life!"

Mihály Sebestyén

■ *Contribution to the 20th-Century History of the Călugăreni/Mikháza Franciscan Monastery*

Keywords: *Călugăreni/Mikháza Franciscan Monastery, Fântânele/Gyulakuta, mill, lawsuit, Count Lázár, family*

This article examines a 20th-century legal case concerning the Călugăreni/Mikháza Franciscan Monastery, which centered on securing the order's revenues during the Romanian land reform and a period of declining income. Based on reports from three daily newspapers, the author reconstructs the lawsuit, which involved a centuries-old customary right according to which all Saturday income from the mill at Fântânele/Gyulakuta belonged to the monastery. There is no written documentation of the agreement between the Lázár county family, the former owners of the mill, and the monastery, but tradition traces it back over 300 years.

The Lázár family, financially strained by the land reform, sold the mill in 1925 to Viktor Wolf, Jenő Lőte, and Lajos Lőte. The monastery sued the new owners, and both the Székelyudvarhely court and the Marosvásárhely appellate court ruled in favor of the Franciscan order. The courts recognized the customary right that had existed for more than three centuries and obliged the owners to continue paying the Saturday toll. The case became moot in 1948 with the dissolution of the monastic orders.

István E. Szabó

■ ***Sándor Márki's Social Connections in Cluj/Kolozsvár (1893-1913)***

Keywords: *Sándor Márki, historian, university professor, Cluj/Kolozsvár, social connections*

This study examines the work and career of Sándor Márki, one of the defining figures of university life in Cluj/Kolozsvár, with particular attention to his relationships with the cultural elite. He was an active member of Transylvanian society, especially in Cluj/Kolozsvár, and a leader in professional, social, and ecclesiastical organizations, shaping the city's public life.

Márki kept an extraordinarily detailed diary for over fifty years, from his time as a young university student until his death. The entries provide a unique insight into the intellectual and social life of his era in Cluj/Kolozsvár. In addition to university professors, the diary frequently mentions judges, doctors, and civil servants, while

artists, military officers, and senior church leaders also appear. Márki maintained lively connections with prominent members of the Transylvanian aristocracy as well.

The aim of this study is to trace and synthesize these connections to reconstruct the network of university professors. As a defining figure in the local society of Transylvania and Cluj/Kolozsvár in particular, Márki's diaries serve as a kind of mirror of the city, offering a rich and detailed portrayal of intellectual and everyday life in Transylvania and its capital, Cluj/Kolozsvár.

Szilárd Toth

■ ***The Collapse of a Career and a World-view: The Romanian Occupation and Sándor Márki's Final Years in Cluj/Kolozsvár***

Keywords: *Sándor Márki, professor, Cluj/Kolozsvár*

Sándor Márki, a professor in Cluj/Kolozsvár, spent more than a quarter of a century living, teaching, and mentoring in the city. This period marked the peak of his career and the height of his social recognition. These Cluj/Kolozsvár years were the most fulfilling of his life. Throughout his career, Márki never lacked professional and social acknowledgment, but during this period he experienced particular joys: in 1911 he received an invitation to the University of Budapest, which he regretfully declined; in 1912 he was elected a full member of the Hungarian Academy of Sciences; in the 1914/1915 academic year he was appointed rector of the University of Cluj; and in 1918 he was awarded the Knight's Cross of the Order of Leopold. However, this sequence of successes came to an end with the conclusion of World War I. At Christmas 1918, the Romanian army entered Cluj/Kolozsvár, initiating a period of persecution for the city's university professors, including Márki: harassment and humiliation by the Romanian military, financial difficulties, the university's occupation by Romanian authorities, the failure of efforts to establish a new university, and the threat of expulsion accompanied by total loss of property. For Márki, not only his career but his entire worldview collapsed, and ultimately, broken, he too chose emigration.

A lapszámot szerkesztette:

Kovács Kiss Gyöngy

Balázs Imre József (1976) – irodalom-történész, egyetemi docens, BBTE; tudományos kutató, Lucian Blaga Egyetem, Szében; főszerkesztő-helyettes, Korunk, Kolozsvár

Bicsok Zoltán (1976) – történész-levéltáros, PhD, Románia Nemzeti Levéltárának Hargita Megyei Hivatala, Csíkszereda

Csákány Erika (1999) – grafikus, illusztrátor, Kolozsvár

Erdész Ádám (1956) – levéltáros, PhD, ny. levéltár-igazgató, MNL Békés Vármegyei Levéltára, Gyula

Ferkó Zoltán (1976) – szabadfoglalkozású író, publicista, tanár, Budapest

Gaal György (1948) – irodalom- és művelődéstörténész, PhD, Kolozsvár

Hammerstein Judit (1969) – történész, PhD, tudományos főmunkatárs, VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár; oktató, Károli Gáspár Református Egyetem, Budapest

Hermann Gusztáv Mihály (1955) – történész, PhD, Székelyudvarhely

Hermann Róbert (1963) – történész, DSc, egyetemi tanár, Károli Gáspár Református Egyetem; a Hadtörténeti Intézet és Múzeum parancsnokának tudományos helyettese, Budapest

Kincses Katalin Mária (1968) – történész, CSc, egyetemi docens, Károli Gáspár Református Egyetem; főmunkatárs, VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár, Budapest

Kovács Kiss Gyöngy (1960) – történész, PhD, főszerkesztő, Korunk, Kolozsvár

Mészáros Kálmán (1973) – történész, PhD, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Budapest

Miklós Alpár (1988) – kultúrakutató, PhD, Román Akadémia Folklórarchívuma, BBTE, Kolozsvár

Sas Péter (1954) – irodalom- és művelődéstörténész, PhD, Budapest

Sebestyén Mihály (1947) – művelődéstörténész, író, könyvtáros, Marosvásárhely

Szabó E. István (1994) – doktorandusz, BBTE, Kolozsvár; történész-muzeológus, Csíki Székely Múzeum, Csíkszereda

Toth Szilárd (1977) – történész, habilitált egyetemi docens, Magyar Történeti Intézet, BBTE, Kolozsvár

TÁMOGATÓK

Nemzeti
Kulturális
Alap

BETHLEN GÁBOR
Alap

MINISTERUL
CULTURII

Hungarian American
Coalition

iskola
alapítvány

„A Csaba mondáját magába foglaló székely eredetmítosz tehát 1940 és 1944 között újra szabadon áramlik szerte egész Magyarországon, iskola, cserkészmozgalom, rádió, ismeretterjesztő irodalom és népszerű kalendáriumok útján. Lelkes terjesztői közül sokan aligha sejtik, mások pedig nem akarnak tudomást venni arról, hogy közeleg az idő, amikor Csaba ismét »nem kívánt« személylé válik, mítoszban, dalban és történelemben egyaránt.”

(Hermann Gusztáv Mihály)

ISSN 1222 8338

9 771222 283304 2 5012 10 LEJ 950 FT

MICROISTORII TRANSILVĂNEI
TRANSYLVANIAN MICROHISTORIES
SÁNDOR MÁRKI – 100